



**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА  
ПОЛІТЕХНІКА»  
Гуманітарний факультет  
Кафедра міжнародних відносин та права**

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ  
з дисципліни  
«ВСТУП ДО ФАХУ»**

**Одеса , 2021**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»  
Гуманітарний факультет  
Кафедра міжнародних відносин та права

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ**  
**з дисципліни**  
**«ВСТУП ДО ФАХУ»**  
для здобувачів вищої освіти  
спеціальності 291 «Міжнародні відносини,  
суспільні комунікації та регіональні студії»  
I курсу I семестру

**Розглянуто та затверджено на засіданні  
кафедри міжнародних відносин та права**

Протокол № 1 від «30» серпня 2021 р.

**Одеса, 2021**

Конспект лекцій з дисципліни «Вступ до фаху» для здобувачів вищої освіти спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» / Укл.: Латишева В. В., Чістякова І. М., Моїсєєва Т. М. Одеса: ДУ ОП, 2021. 132 с.

Рецензенти:

1. Марущак В. П., доктор наук державного управління, професор, завідувач кафедри права та законотворчого процесу Національної академії державного управління при Президентові України
2. Львова Є. О., кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та законотворчого процесу Національної академії державного Управління при Президентові України

Конспект лекцій з дисципліни «Міжнародні організації» / Укл. Латишева В. В., Чістякова І. М., Моїсєєва Т. М. Одеса: ДУ ОП, 2021. 132 с.

Конспект лекцій містить 15 тем, які передбачені програмою дисципліни «Вступ до фаху», для здобувачів вищої освіти спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії».

Крім загальних питань, у конспекті є навчальна література, яка може бути використана здобувачами вищої освіти при підготовці до занять з навчального предмету «Вступ до фаху».

## ЗМІСТ

Передмова .....	5
ЛЕКЦІЯ 1. ОСВІТА ТА ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА В УКРАЇНІ: СТАН ТА ПРИОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ .....	6
ЛЕКЦІЯ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСВІТНІХ СИСТЕМ СВІТУ .....	14
ЛЕКЦІЯ 3. ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ .....	19
ЛЕКЦІЯ 4. ПРОФЕСІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ СПЕЦІАЛЬНОСТІ .....	24
ЛЕКЦІЯ 5. ОСНОВНІ ВИМОГИ ДО ПІДГОТОВКИ ТА НАПИСАННЯ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИХ І КВАЛІФІКАЦІЙНИХ РОБІТ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ.....	36
ЛЕКЦІЯ 6. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН .....	43
ЛЕКЦІЯ 7. СИСТЕМНИЙ ПІДХІД І СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН .....	51
ЛЕКЦІЯ 8. МІЖВОЄННА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.....	59
ЛЕКЦІЯ 9. ОСОБЛИВОСТІ ГЕОГРАФІЧНОГО РОЗТАШУВАННЯ, РОЗМІРИ ТЕРИТОРІЇ, КОРДОНИ КРАЇНИ.....	65
ЛЕКЦІЯ 10. СУВЕРЕННІ ДЕРЖАВИ ЯК ГОЛОВНІ МІЖНАРОДНІ АКТОРИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ .....	80
ЛЕКЦІЯ 11. НЕДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ ЯК СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ..	86
ЛЕКЦІЯ 12. ГЛОБАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН СУЧАСНОСТІ.....	89
ЛЕКЦІЯ 13. ГЛОБАЛЬНИЙ СВІТ ТА НОВИЙ РЕГІОНАЛІЗМ .....	98
ЛЕКЦІЯ 14. СТРАТЕГІЧНІ АЛЬТЕРНАТИВИ МІЖНАРОДНИХ КОМУНІКАЦІЙ .....	113
ЛЕКЦІЯ 15. ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ РИНКІВ ПРАЦІ .....	116
Література .....	130

## Передмова

Становлення України як незалежної держави, її інтеграція у світове та, зокрема, в європейське співтовариство, що характеризуються динамічністю політичних, економічних, соціальних та інших процесів, вимагає підготовки якісно нових фахівців у сфері міжнародних відносин. Інформаційна революція, що розпочалася декілька десятиліть тому і триває досі, справляє величезний вплив практично на всі аспекти діяльності людини, вимагає від спеціаліста-міжнародника таких актуальних компетентностей, як знання фундаментальних основ міжнародних відносин, складових і функціональних процесів системи міжнародних відносин та уміння ефективно і креативно їх використовувати у своїй професійній діяльності.

Метою дисципліни є знайомство із спеціальністю, майбутньою кваліфікацією, об'єктами та цілями навчальної програми, придатністю до працевлаштування та подальшого навчання. З огляду на зазначені фактори вивчення здобувачами даної дисципліни набуває особливої ваги з приєднанням України до Болонського процесу з урахуванням можливостей, які відкривають принципи Болонської декларації.

Оволодіння засадами майбутньої професії, методами, методикою та технологією навчання, ознайомлення із сучасними тенденціями в освіті України та світу, в загальному вигляді із теоретичним змістом міжнародних відносин, місцем спеціальності на ринку праці, її конкурентоспроможністю.

Як складова освітньо-професійної програми підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» дисципліна має на меті розкриття основних тенденцій розвитку світової міжнародної політики та особливостей міжнародних відносин.

Представлений конспект лекцій спирається на сучасні наукові концепції та теорії в галузі міжнародних відносин, містить знання сутності міжнародних відносин, системи та джерел зовнішньої політики держави, теорії міжнародних відносин, особливостей міжнародних комунікацій та знань про міжнародний соціальний, економічний та інформаційний простір, глобальні тенденції міжнародних відносин та ін.

Конспект лекцій орієнтований на здобувачів вищої освіти в галузі міжнародних відносин.

## **ЛЕКЦІЯ 1. ОСВІТА ТА ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА В УКРАЇНІ: СТАН ТА ПРИОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ**

1. Розвиток вищої освіти в умовах глобалізації, інтеграції та інформатизації суспільства.
2. Сучасні тенденції в сфері вищої освіти України.
3. Болонський процес та кредитно-модульна система організації навчального процесу.
4. Теоретичні засади та практичні питання використання інтерактивних методів навчання для системи вищої освіти в Україні.

### **1.1. Розвиток вищої освіти в умовах глобалізації, інтеграції та інформатизації суспільства**

Сучасний світ характеризується процесами глобалізації, відкриттям кордонів, виникненням нових ринків, зростанням трудової міграції.

Глобалізація розширює культурно-інформаційні контакти між народами і державами, впливає на управління, виробництво, торгівлю, ринок праці, політичні утворення. Її рушійною силою виступає науково-технічний прогрес, що базується на інформаційно-телекомунікаційних технологіях.

З іншого боку головна небезпека глобалізації вбачається дослідниками в тому, що «замість єдності в багатоманітності і розширення освітніх можливостей можна одержати сумну уніфікацію, одноманітність і втрату самобутнього творчого потенціалу національних (регіональних) освітніх систем»

До тенденцій розвитку освіти у глобалізованому світі І. С. Каленюк, наприклад, відносить такі:

- зростання значення освіти як фактора соціального розвитку в якості провідника знань та інформації;
- диференціацію джерел фінансування, перехід до широкого спектру джерел фінансування та отримання прибутку, підвищення ефективності використання коштів;
- інтернаціоналізацію освіти, уніфікацію, що необхідна для стандартизації та визнання дипломів;
- зміну вимог до змісту, методів та форм навчального процесу;
- зміну організаційних форм освітньої діяльності;
- глобалізацію ринку освітніх послуг.

По суті, поняття «глобалізація освіти» означає процес входження освітньої системи в європейську зону вищої освіти і стандартизацію вимог: порівнянність ступенів, єдину систему залікових балів, академічну мобільність, оцінку якості освіти.

На початку нового сторіччя Україна вийшла у світові лідери за часткою дорослого населення (віком від 25 років) з вищою освітою, а також за випуском фахівців з вищою освітою в розрахунку на 100 тис. населення. Однак проблеми з якістю підготовки фахівців не розв'язано.

Розпочатий з прийняття в 1991 р. законів про освіту та наукову і науково-технічну діяльність цей період національної освітньої самоідентифікації завершився остаточною дезінтеграцією української освіти з пострадянським освітнім простором, створенням цілісного комплексу національного освітнього законодавства, прийняттям Національної доктрини розвитку освіти на перспективу.

Новий період політики модернізації освіти розпочато у 2014 р., у якому на засадах Болонського процесу зі створення Європейського простору вищої освіти прийнято інноваційний Закон України «Про вищу освіту», а у 2015 р. у контексті формування Європейського дослідницького простору – прогресивний Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність».

Водночас останні роки характеризуються істотною активізацією міжнародної співпраці в освіті і науці, зростанням їх відкритості світовим нововведенням, прийняттям європейського вектору розвитку.

Підвищення значення інформатизації та повсюдне поширення електронних технологій вимагають від вищих навчальних закладів своєчасного реагування на нові можливості в освіті.

Американський футуролог Елвін Тофлер охрестив його «новим швидким світом», в якому від темпів обміну інформації та прийняття рішень залежить успіх в усіх сферах життя – від економіки та зовнішньої політики до власної безпеки. Сьогодні крилатий вислів «хто володіє інформацією – той володіє світом» більше не здається ані безпідставним, ані перебільшеним.

Емпіричні дані показують, що на даний момент інформатизація застосовується у таких формах, як розвиток дистанційного навчання, створення інформаційних університетських середовищ, при цьому загальний рівень інформаційної грамотності і потреб населення в цих технологіях залишається досить низьким.

Щоб залишатися «на плаву» в час Інформаційної епохи, необхідно не стільки здобути раз і назавжди усталені знання, скільки опанувати навички пошуку, управління, аналізу та класифікації цих знань, чого, на жаль, сьогодні не передбачено в парадигмі української освіти, хоча покоління, що не знає життя без інтернету, вже встигло закінчити перший курс. Коротко ці навички називаються «критичним мисленням», якому, як виявляється, можна і необхідно вчитися.

## **2.1. Сучасні тенденції в сфері вищої освіти України**

У глобальному контексті унормовано сучасну організацію вищої освіти з урахуванням структури її рівнів, орієнтацій і галузей, визначених Міжнародною стандартною класифікацією освіти (2011 р.) і Міжнародною стандартною класифікацією освіти: галузі освіти та підготовки (2013 р.). Зокрема:

1. Запроваджено п'ять рівнів вищої освіти (молодший бакалавр, бакалавр, магістр, доктор філософії і доктор наук); молодшого спеціаліста віднесено до професійної освіти.

2. Університетську автономію і академічну свободу визначено фундаментальними засадами і невід'ємним атрибутом розвитку вищої освіти.

3. Передбачено створення національної системи забезпечення якості вищої освіти, яка відповідає Стандартам і рекомендаціям щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти і включає зовнішнє і внутрішнє (інституційне) забезпечення якості, а також Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. Із актуалізацією діяльності Національного агентства Акредитаційна комісія України має передати йому відповідальність за розроблення регулятивних норм і реалізацію акредитаційного процесу, а також розроблення регулятивної основи щодо акредитації спеціалізованих вчених рад з присудження ступенів доктора філософії та доктора наук.

4. Створення нових стандартів вищої освіти та освітніх програм з їх реалізації в освітній діяльності має здійснюватися на основі компетентнісного підходу (відповідно до кваліфікаційних рівнів Національної рамки кваліфікацій).

5. Зкладам вищої освіти передано повноваження розробляти освітні програми та видавати власні (недержавні) дипломи; державні дипломи можуть видаватися лише для акредитованих програм.

6. Законом встановлено градацію за типами і статусами закладів вищої освіти:

- університети, академії, інститути, що можуть здійснювати вищу освіту на всіх рівнях, з найвищим науковим включно;

- коледжі, що в освітній діяльності обмежені ступенями молодшого бакалавра та/або бакалавра.

7. Законодавчо передбачено нормативні й критеріальні умови для виокремлення з-поміж закладів провідних університетів, академій, інститутів, яким може надаватись статус національного та дослідницького. Після того, як новий Закон України «Про вищу освіту» вступив у дію, акредитаційні рівні закладів вищої освіти втратили офіційний статус.

Законом України «Про вищу освіту» (2014 р.) запроваджена нова структура рівнів вищої освіти та їх відповідність кваліфікаційним рівням Національної рамки кваліфікацій (НРК), а саме:

- є початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти (відповідає 5-му рівню НРК);
- перший (бакалаврський) рівень (відповідає 6-му рівню НРК);
- другий (магістерський) рівень (відповідає 7-му рівню НРК);
- третій (освітньо-науковий) рівень (відповідає 8-му рівню НРК);
- науковий рівень (відповідає 9-му рівню НРК).

Система вищої освіти включає ступені: молодший бакалавр, бакалавр, магістр, доктор філософії, доктор наук. Передбачено наявність учених звань – старший дослідник, доцент, професор.

### **1.3. Болонський процес та кредитно-модульна система організації навчального процесу**

Процес євроінтеграції передбачає створення загальноєвропейського освітнього і наукового простору на основі розроблення єдиних критеріїв і стандартів у галузі освіти та науки з метою визнання періодів та термінів підготовки фахівців з вищою освітою, що сприятиме співробітництву між вищими навчальними закладами Європи, мобільності викладацького складу та студентів.

Болонський процес на рівні держав було започатковано 19 червня 1999 року в Болоньї (Італія) підписанням 29 міністрами освіти від імені своїх урядів документа, який назвали «Болонська декларація». Цим актом країни-учасниці узгодили спільні вимоги, критерії та стандарти національних систем вищої освіти і домовилися про створення єдиного європейського освітнього і наукового простору до 2010 року.

Наступний етап Болонського процесу відбувся в Празі 19 травня 2001 року, де було підписано Празьке комюніке представниками вже 33 країн Європи.

На саміті було виділено важливі елементи європейського простору вищої освіти, а саме: постійне навчання протягом усього життя; мотивоване залучення студентів до навчання; сприяння підвищенню привабливості та конкурентоспроможності європейського простору вищої освіти для інших регіонів світу.

Третій етап Болонського процесу відбувся в Берліні 18-19 вересня 2003 року, де було підписано відповідне комюніке. Принципово нове рішення Берлінського саміту – поширення загальноєвропейських вимог і стандартів уже й на докторські ступені. Зазначається, що європейський простір вищої освіти та європейський простір дослідницької роботи – дві взаємопов'язані частини сукупності знань. Четвертий саміт Болонського процесу був проведений 19-20 травня 2005 року в Бергені (Норвегія). Саме тоді Україна була прийнята до країн, що входять до європейського освітнього простору та є учасниками Болонського процесу.

**Метою Болонської декларації є** формування єдиного загальноєвропейського ринку праці для працівників вищої кваліфікації, надання вільного доступу до європейської освіти, забезпечення порівняльної системи ступенів вищої освіти.

**В рамках Болонського процесу країни-учасниці дотримуються наступних 6 постулатів:**

**1. Уведення двоциклового навчання.** Фактично пропонується ввести два цикли навчання: 1-й - до одержання першого академічного ступеня і 2-й - після його одержання. При цьому тривалість навчання на 1-му циклі має бути не менше 3-х і не більше 4-х років.

Навчання впродовж другого циклу може передбачати отримання ступеня магістра



(через 1-2 роки навчання після одержання 1-го ступеня) і/або докторського ступеня (за умови загальної тривалості навчання 7-8 років).

**2. Запровадження кредитної системи.** Пропонується запровадити у всіх національних системах освіти систему обліку трудомісткості навчальної роботи в кредитах. За основу пропонується прийняти ECTS, зробивши її нагромаджувальною системою, здатною працювати в рамках концепції «навчання впродовж усього життя».

**3. Контроль якості освіти.** Передбачається організація акредитаційних агентств, незалежних від національних урядів і міжнародних організацій. Оцінка ґрунтується не на тривалості або змісті навчання, а на тих знаннях, уміннях і навичках, що отримали випускники. Одночасно встановлені стандарти транснаціональної освіти.

**4. Розширення мобільності.** На основі виконання попередніх пунктів передбачається істотний розвиток мобільності студентів. Академічна мобільність – одна з найважливіших сторін процесу інтеграції українських ВНЗ і науки в міжнародний освітній простір.

Під академічною мобільністю розуміють період навчання студента в країні, громадянином якої він не є.

**Академічна мобільність студентів** – винятково важливий для особистого і професійного розвитку процес, тому що кожен його учасник зіштовхується з необхідністю вирішення життєвих ситуацій і одночасного аналізу їх з позиції власної і «чужої» культури. Це автоматично і найчастіше підсвідомо розвиває в ньому такі якості, як-от: уміння вибрати шляхи взаємодії з навколишнім світом; здатність мислити в порівняльному аспекті; здатність до міжкультурної комунікації; здатність визнавати недостатність знання, тобто знання про недолік знання, що визначає мотивацію до навчання; здатність змінювати самосприйняття; здатність розглядати свою країну в кроскультурному аспекті; знання про інші культури, вивчених зсередини і т.ін.

Однак у даний час міграція академічно орієнтованої молоді стала центральною ланкою світової системи вищої освіти.

Кількісні показники розвитку академічної мобільності студентів вражають: за останні сорок років приріст кількості іноземних студентів в усьому світі перевищив загальні темпи розширення сфери вищої освіти. За останні 25 років міжнародна академічна мобільність зросла більш ніж на 300 %.

Багато дослідників вважають, що цей процес буде продовжувати набирати обороти, навіть якщо річний приріст студентів поступово зменшиться. Основною причиною розвитку академічної мобільності студентів є підтримка з боку різних програм (ERASMUS, LINGUA, TEMPUS). Багато країн підписали двосторонні і багатосторонні договори в цій галузі.

Такий цілеспрямований розвиток академічної мобільності студентів служить засобом підтримки міжнародного ринку підготовки професіоналів, висококваліфікованих фахівців.

**5. Забезпечення працевлаштування випускників.** Одним із важливих положень Болонського процесу є орієнтація вищих навчальних закладів на кінцевий результат: знання й уміння випускників повинні бути застосовані і практично використані на користь усієї Європи. Усі академічні ступені й інші кваліфікації мають бути затребувані європейським ринком праці, а професійне визнання кваліфікацій має бути спрощене. Для забезпечення визнання кваліфікацій планується повсюдне використання Додатка до диплома, який рекомендований ЮНЕСКО.

**6. Забезпечення привабливості європейської системи освіти.** Одним із головних завдань, що має бути вирішене в рамках Болонського процесу, є залучення в Європу більшої кількості студентів з інших регіонів світу. Вважається, що введення загальноєвропейської системи гарантії якості освіти, кредитної нагромаджувальної системи, легко доступних кваліфікацій тощо, сприятиме підвищенню інтересу європейських та інших громадян до вищої освіти.

Подальші соціально-економічні й політичні зміни в суспільстві, зміцнення державності України, входження її в цивілізоване світове співтовариство неможливі без модернізації системи вищої освіти, спрямованої на підготовку фахівців на рівні міжнародних вимог.

У рамках Болонського процесу формується Європейський простір вищої освіти (далі – ЄПВО), що визначений географічними та інституційними нормами Європейської культурної конвенції. Болонський процес передбачає структурне реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміну освітніх програм і проведення необхідних інституційних перетворень у вищих навчальних закладах Європи. Проте він не передбачає уніфікації змісту освіти. Навпаки, у багатьох документах зазначається, що «кожна країна-учасниця повинна зберегти національну палітру, самобутність та надбання у змісті освіти і підготовці фахівців з вищою освітою, а далі запровадити інноваційні прогресивні підходи до організації вищої освіти, які є властивими ЄПВО».

**Так, запроваджена Україною кредитно-модульна система організації навчального процесу включає:**

- вивчення дисциплін (проходження практик), структурованих на модулі, як задокументовану логічно завершену частину навчальної програми, що реалізуються відповідними формами організації навчального процесу **і закінчуються підсумковим модульним контролем;**

- впровадження залікових кредитів ECTS як одиниці виміру навчального навантаження студента, необхідного для засвоєння навчальної дисципліни;

Кредит (Credit) включає усі види робіт студента, передбачених у затвердженому індивідуальному плані: аудиторну, самостійну, виконання курсових робіт тощо.

- **паралельне застосування для оцінювання студентів абсолютної шкали оцінювання та шкали оцінювання ECTS, яка є рейтинговою.**

Світові інтеграційні процеси потребують подальшої реалізації важливих заходів, щодо впровадження європейських норм і стандартів у національній освіті, спрямованих на збереження мобільності працевлаштування та конкурентоспроможності фахівців з вищою освітою.

Ці завдання розв'язуються суттєвою зміною традиційної системи організації навчального процесу, а саме запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу на засадах Європейської кредитно-модульної системи (ECTS).

Система оцінювання та визначення рейтингу студентів стимулює систематичну та самостійну роботу студентів денної форми навчання, підвищення якості знань та об'єктивності їхньої оцінки, здорової конкуренції між студентами у навчанні, спонукає їх до активного, свідомого навчання, самостійного оволодіння знаннями та виявленню і розвитку їхніх творчих здібностей, активно організовувати своє навчання за допомогою викладача.

У процесі навчання реалізуються поточний, модульний і підсумковий семестровий контроль знань студентів.

Поточний контроль знань ведеться шляхом виконання контрольних робіт у формі тестів, та лабораторних занять, у процесі виконання самостійних завдань та розрахунково-графічних робіт. Кількість балів у сумарній оцінці, відведених для оцінювання результатів поточного контролю становить 20 балів.

Модульний контроль підсумовує результати засвоєння змістовних модулів дисципліни та реалізується шляхом узагальнення результатів поточного контролю та результатів модульної контрольної роботи.

Згідно положення про систему оцінювань знань у кредитно-модульній системі підготовки фахівців, затвердженого у Луцькому національному технічному університеті, для проведення модульного контролю студенти допускаються без будь-яких обмежень. Контрольний захід модульного контролю здійснюється у письмовій формі відповідних завдань у навчальній дисципліні, які розглядаються і затверджуються на засідання

кафедри обладнання переробних виробництв.

На модульну контрольну роботу відводиться 30 балів, тобто сумарна оцінка одного модуля становить 50 балів (20-поточний контроль і 30 модульна контрольна робота).

В семестрі з навчальної дисципліни проводиться два модулі, тому загальна сума дорівнює 100 балів.

Критерії оцінювання результатів виконання завдань доводяться перед початком виконання студентами письмової модульної контрольної роботи.

При визначенні модульної оцінки, враховують результати поточного контролю - виконання завдань, передбачених навчальною програмою, які відбулися в період:

- між початком семестру до закінчення першого контрольного тижня - для першого модульного контролю.

- після першого контрольного тижня до завершення другого контрольного тижня - для другого модульного контролю.

У разі порушення студентом дисципліни під час модульного контролю (списування, підміна завдань, використання недозволених матеріалів чи засобів) викладач відсторонює його від виконання завдання, робить відповідний запис на його письмовій роботі та оцінює її в нуль балів.

Результати перевірки модульних контрольних робіт, виконаних студентами, викладач проставляє на цих роботах та доводить до відома студентів не пізніше ніж на третій робочий день після контрольного заходу і у разі відсутності претензій з боку студентів, заносить у відомість.

Студент, який не погоджується з оцінкою роботи, має право звернутися з письмовою апеляцією до завідувача кафедри не пізніше ніж на наступний робочий день після оголошення результатів. Викладач з навчальної дисципліни і завідувач кафедри або визначений ним викладач розглядають апеляцію в присутності студента протягом двох робочих днів і приймають остаточне рішення щодо оцінки роботи.

За результатом апеляції оцінка роботи не може бути зменшена, а тільки залишена без зміни або підвищена.

Підсумковий семестровий контроль відображає міру компетентності студента навчальної дисципліни, «Основи технології переробки тваринницької продукції» і проводиться у формі семестрового екзамену в обсязі навчального матеріалу, визначеного навчальною програмою, і в термін, установлений графіком навчального процесу.

Екзамен складається в період екзаменаційної сесії, передбаченої графіком навчального процесу згідно з розкладом який доводиться до відома викладача і студентів не пізніше як за місяць до початку проведення підсумкового контролю.

Семестрова оцінка з навчальної дисципліни є комплексною характеристикою компетентності студентів яка враховує результати виконання всіх видів навчальних робіт протягом семестру та результати модульних та підсумкового контролю знань.

Оцінка визначається за 100 бальною шкалою із обов'язковим переведенням цих оцінок у державну шкалу з встановленням семестрової оцінки «відмінно», «добре», «задовільно» чи «незадовільно» та у шкалу ECTS A, B, C, D, E, FX, F згідно таблиці

Шкала оцінювання знань студентів

За 100 бальною шкалою університету (балів)	За державною (національною) шкалою	За шкалою (ECTS)
90-100	Відмінно	A
82-89	Добре	B
74-81	Добре	C
64-73	Задовільно	D
60-63	Задовільно	E

35-59	Незадовільно, з можливістю повторного екзамену	FX
0-34	Незадовільно, з наступним відрахуванням після основної екзаменаційної відомості.	F

#### 1.4. Теоретичні засади та практичні питання використання інтерактивних методів навчання для системи вищої освіти в Україні

Слово «Інтерактив» прийшло від англійського «Interact» де Inter – взаємний, Act – діяти. Інтерактивний-здатний до взаємодії і діалогу.

**Інтерактивне навчання** – спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну, передбачувану мету – створити комфортні умови навчання, за яких кожен слухач (той, якого навчають) відчуває свою успішність та інтелектуальну спроможність.

Інтерактивне навчання дозволяє різко збільшити відсоток засвоєння матеріалу, оскільки впливає не тільки на свідомість слухача, але і на його почуття, волю (дії, практику).

Науковцями доведено, що лекція засвоюється на 5%, читання – 10%, відео /аудіювання – 20%, демонстрація – 30%, дискусія в групі –50%, практика через дію – 75%.

**Часто використовувані технології колективно-групового навчання:** мозковий штурм; case-study (аналіз ситуації), дерево рішень, технології ситуативного моделювання, метод дискусії (метод пресконференції, дискусія в стилі телевізійного ток-шоу, Оксфордські дебати), метод «Капелюха»,

Модель навчання у грі-це конструювання навчального процесу за допомогою включення слухачів у гру. Учасникам надається максимальна свобода інтелектуальної діяльності, яка обмежується лише визначеними правилами гри. Слухачі самі вибирають власну роль в грі, висувають припущення про можливий розвиток подій, створюють проблемні ситуації, шукають шляхи їх рішень, беручи на себе відповідальність за їх прийняття

**Метод мозкового штурму, або мозкова атака** – це метод роботи з навчальною групою настільки ж результативний, як і тривіальний, а часом недооцінюваний. Широкого використання цей метод набув у США, де з його допомогою працюють бізнесові і маркетингові фірми, неурядові та навіть урядові організації такі, наприклад, як ФБР. На нашому континенті його продовжують трактувати ніби з позиції «мачухи», і все це через його вочевидь такий вільний та забавний характер. Тим часом при відповідному застосуванні цього методу, вмілій підготовці та проведенні можна досягнути чудових результатів, часом зовсім неочікуваних.

Однак, можливо, варто почати з однієї байки, яку можна розповісти при введенні групи у засади мозкової атаки (а в кожній байці є зернинка правди).

Отож, як винайдено метод під назвою «мозкова атака»? Одного разу на океані трапилася екологічна катастрофа – потонув великий танкер і з нього почала витікати нафта.

Величезна нафтова пляма почала наближатися до суші. Терміново було скликано кризовий штаб, до складу якого входили фахівці з багатьох галузей, а також особи, не цілком компетентні у цьому питанні.

Штаб почав гарячково шукати способи нейтралізації небезпеки, проаналізував багато різних можливостей та різноманітних ідей, які подавались.

Серед них були і побудова обмежувальної загорожі чи підпалювання нафтової плями на поверхні води та багато інших, але з різних міркувань жодна з них не могла бути

реалізована в існуючих умовах.

Після багатогодинної дискусії та в ситуації повної апатії виникла ідея, подана, здавалося б, для жарту: можливо, слід було випустити на нафтову пляму стадо тюленів, які б своїм хутром увібрали забруднення.

Ідея, на перший погляд, смішна та забавна, однак після глибшого обміркування штаб підготував спеціальні поплавки зі штучного матеріалу, подібного до хутра тюленя, на якому нафта прекрасно осідала.

В такий спосіб завдяки нібито неправдоподібній ідеї, вдалося розв'язати таку складну проблему.

Щоби добитися подібних позитивних ефектів, потрібно знати, коли саме слід застосовувати цей метод, відчувати його сильні та слабкі сторони, а також краще володіти методикою.

Мозкова атака є методом розв'язання конкретної проблеми через висловлювання учасниками ідей та пропозицій щодо розв'язку.

«Снігова куля» – це метод колективного пошуку спільного рішення або спільного погляду на певний об'єкт.

Метод, придатний для створення дефініції (визначення), яка буде легко зрозумілою та прийнятною всіма учасниками навчання, оскільки всі беруть участь у її створенні, мають можливість подати власне бачення об'єкту.

Кожен учасник вносить у формулювання власний неповторний досвід, який є важливим і потрібним цілій групі.

Метод дозволяє першій, ще мало відшліфованій думці (знанню, погляду, потребі) кожного учасника, дати назву, записати, запам'ятати, переконати всю групу в тому, що ґрунтовне обговорення кожного окремого досвіду дасть змогу сформуванню найповнішу концепцію багатого різностороннього образу, отримання рішення, яке б задовольняло всіх.

Назва методу добре відображає як його суть (в кінцевому результаті роботи групи в сніговій кулі закладений досвід кожного учасника), так і виконання (окремі ідеї та інтуїція з'єднуються в єдине ціле, як сніг в малі грудки, а ті свою чергу у велику кулю).

Важливим є, що кінцевий результат нікому не нав'язаний силою або через умовляння, а є справді узгоджений шляхом спільного обговорення.

### **Питання для самоконтролю:**

1. Якими є основні завдання та принципи створення зони Європейської вищої освіти (шість цілей Болонського процесу)?
2. В чому переваги уведення двоциклового навчання?
3. Як відбувалося запровадження кредитно-модульної системи?
4. Як відбувається формування системи контролю якості освіти?
5. В чому переваги розширення мобільності студентів і викладачів?
6. Як забезпечується працевлаштування випускників та в чому привабливість європейської системи освіти?
7. Якими повинні бути подальші дії для досягнення шести цілей Болонського процесу?
8. Що може забезпечити високоякісні стандарти вищої освіти?

**Література:** [2] С. 14-23; [4] С. 12-34; [5] С. 5-11; [8] С. 28-60; [9] С. 9-16; [20] С. 5-89; [32] С. 36-40.

## ЛЕКЦІЯ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСВІТНІХ СИСТЕМ СВІТУ

1. Світовий ринок освітніх послуг.
2. Придатність до працевлаштування та подальшого навчання.
3. Конкурентоздатність вищої освіти на світовому ринку освітніх послуг.

### 2.1. Світовий ринок освітніх послуг

**Освітня послуга** – комплекс визначених законодавством, освітньою програмою та/або договором дій суб'єкта освітньої діяльності, що мають визначену вартість та спрямовані на досягнення здобувачем освіти очікуваних результатів навчання.

#### **Риси освітніх послуг:**

- є нематеріальними, їх неможливо «відчути» до моменту придбання. Для більшої наочності вони можуть бути проілюстровані навчальними планами, програмами, інформацією про методи, форми й умови надання послуг, ліцензії;
- неможливо відділити від суб'єктів, які їх надають, а заміна одного викладача іншим може вплинути на якість освітньої послуги;
- неможливо попередньо заготовити, зберігати в очікуванні підвищення попиту на них;
- відрізняються від процесу реалізації товару тим, що їхнє надання відбувається не одноmomentно, а протягом тривалого часу;
- вирізняються тим, що якість послуги може бути оцінена тільки в ході реалізації знань і навичок спеціаліста в практичній господарській діяльності.

Основною мотивацією експорту освітніх послуг є отримання значних коштів і розвиток економіки.

Іноземних студентів в українській освіті приваблює відносно низька вартість навчання та проживання, фундаментальність окремих напрямків освіти (наші фізико-математична та хімічна школи визнані у всьому світі) та репутація провідних українських університетів, що зберігається протягом багатьох років.

Для української вищої освіти розширення експорту освітніх послуг вигідне, поперше, з економічної точки зору: підготовка фахівців для зарубіжних країн стає однією з найбільш вигідних статей доходу, особливо в умовах слабкого фінансування сфери освіти.

По-друге, з точки зору підвищення якості освіти: прагнення залучити іноземних студентів спонукає українські ЗВО до формування системи підготовки фахівців з урахуванням вимог світового ринку праці до якості освіти та напрямів підготовки фахівців.

Проблеми експорту української освіти можна поділити на дві групи.

#### **1. Організаційні та правові проблеми розвитку експорту освіти**

В Україні існує складна та бюрократизована система первинного запрошення іноземного студента на навчання. Наприклад, процедура оформлення візи для індійських студентів займає 2-3 місяці.

Для порівняння: у країнах, зацікавлених в експорті вищої освіти, оформлення в'їзних документів займає максимум два тижні.

За оцінкою МОН України, тільки за рік, через невирішеність проблеми отримання в'їзних віз до України, упущена вигода держави становить біля 70 млн доларів США.

Мережа закордонних рекрутаційних центрів українських ВНЗ не розвинена, внаслідок чого процвітає посередництво. Українське законодавство змушує іноземців звертатися по допомогу до консалтингових фірм, а через це різко зростають витрати іноземних абітурієнтів. Так, за твердженням Надзвичайного і Повноважного Посла Республіки Ірак в Україні віза, яка коштує 70 доларів, для студента з Іраку обходиться більш ніж у 1000 доларів.

Часто виникають проблеми з органами Державної міграційної служби та МВС України. Іноземні студенти свідчать, що зазначені структури ставляться до них, як до злочинців, і це поширює негативну інформацію про Україну.

Не вирішене питання зарахування до ЗВО із врахуванням навчальних досягнень, які іноземні громадяни здобули, навчаючись за кордоном. Українські ЗВО студента, який провчився три роки на бакалаврському рівні в іншій країні, повинні зараховувати тільки на перший курс.

Натомість більшість університетів інших держав таких осіб зараховують на третій курс.

Існують також ускладнення з визнанням українських дипломів за кордоном. Не врегульоване питання оплати праці іноземних викладачів, що обмежує можливості залучати високофахових лекторів з інших країн.

Іноземні студенти не мають права на працевлаштування під час навчання, що не дає можливості поліпшити своє матеріальне становище студентам з незаможних сімей.

Велику стурбованість викликає також високий рівень корупції у відносинах з іноземними студентами.

## **2. Проблеми якості освіти та запровадження сучасних форм навчання**

Не вистачає нових навчальних програм і курсів на рівні міжнародних вимог, що забезпечують підготовленість випускників до роботи в умовах глобальної економіки. Реалізації програм подвійного диплому перешкоджають недостатнє нормативне забезпечення, проблеми з узгодженням обсягу і змісту навчання. У навчальному процесі відчувається недостатність наукової складової, яка є основою навчального процесу, особливо у дослідницьких університетах (незадовільний стан матеріально-лабораторної бази для навчання, освітнього сервісу, оснащеності навчальних аудиторій та ін.).

В українських ВНЗ мало програм, які викладаються англійською мовою, при цьому якість англійського викладання подекуди доволі низька. Натомість у багатьох країнах-експортерах освіти збільшується частка англійських курсів, що забезпечує зацікавленість з боку іноземних студентів.

Повільно розвивається післядипломна освіта для іноземних громадян (у провідних країнах її частка складає до 30 % від загального обсягу підготовки іноземців).

В Україні поки що не набули широкого застосування дистанційні освітні технології та електронне навчання, не створюються віртуальні (мережеві), транскордонні університети. Важливо наголосити, що реалізація експортоорієнтованих освітніх програм на основі сучасних технологій потребує менше коштів, оскільки не вимагає будівництва приміщень, забезпечення інфраструктури життєдіяльності студентів тощо.

Українські ВНЗ майже не беруть участі у створенні та діяльності міжнародних освітніх консорціумів і мереж, що дало б можливість більш активно долучатися до обміну освітніми і науковими розробками, новими програмами, методиками викладання, проводити дослідницьку роботу.

## **2.2. Придатність до працевлаштування та подальшого навчання**

1 січня 2017 року набрав чинності Закон України № 1662-VIII «Про внесення змін до закону України «Про вищу освіту» щодо працевлаштування випускників», прийнятий Верховною Радою України 6 жовтня 2016 року.

Законодавчі зміни спрямовані на приведення окремих нормативно-правових актів у відповідність з нормами Конституції України в частині забезпечення конституційних прав громадянина на працю, що вільно ним обирається або на яку він вільно погоджується (стаття 43 Конституції України), на безоплатність вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах (стаття 53 Конституції України), а також норм щодо заборони примусової праці, визначених Конвенціями Міжнародної організації праці № 29

«Про примусову чи обов'язкову працю» 1930 року та № 105 «Про скасування примусової праці» 1957 року.

Законом № 1662-VIII скасовується обов'язкове відпрацювання випускниками вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалася за державним замовленням. Передбачається, що випускники вузів вільні у виборі місця роботи (за винятком військових), а вузи не зобов'язані здійснювати їх працевлаштування.

Відповідно до Закону № 1662-VIII державні органи мають сприяти працевлаштуванню випускників вищих навчальних закладів, що належать до сфери їх управління, здійснювати розподіл випускників вищих військових навчальних закладів (вищих навчальних закладів із специфічними умовами навчання) для подальшого проходження служби та надавати випускникам інших вищих навчальних закладів інформацію про наявність вакансій у складі юридичних осіб незалежно від форми власності та підпорядкування для можливого працевлаштування.

Передбачається, що право на першочергове зарахування до вищих медичних і педагогічних навчальних закладів за державним замовленням мають особи, які уклали угоду про відпрацювання не менше трьох років у сільській місцевості або селищах міського типу.

Випускникам, які уклали таку угоду, держава забезпечує безоплатне користування житлом з опаленням і освітленням у межах встановлених норм.

На думку к.е.н. Шарова О.І. основними тенденціями стосовно працевлаштування випускників ВНЗ на 2011-2016 роки стали:

- тривале домінування ринку праці роботодавців, що обумовить менший розмір початкової платні та нижчий темп її зростання;

- повільніші за світові темпи виходу з кризи потягнуть більш тривалий період стагнації ринку праці, що погіршить умови входження в ринок праці молоді з традиційними індустріальними спеціальностями;

- остаточне застарівання лабораторної бази вищих технічних навчальних закладів погіршить позиції їх випускників порівняно з колегами із закордонних університетів у боротьбі за інженерні посади на найбільш складних виробництвах;

- вкрай низький рівень шкільної освіти в країні врешті відіб'ється на математичній та економічній підготовці випускників ЗВО, що погіршить їх можливості працевлаштування за кордоном;

- поступове наближення структури аграрного сектору до усталеної в розвинених країнах обмежить можливості працевлаштування випускників аграрних ЗВО, продовжиться скорочення чисельності лікарів та педагогів у сільській місцевості.

Щоправда, посилення урбанізації країни потребуватиме більшої кількості фахівців з вищою освітою, що характерно для великих мість та мегаполісів;

- серйозне посилення конкурентної боротьби за найбільш «смачні» та перспективні робочі місця буде супроводжуватись посиленою диференціацією оплати праці;

- швидке старіння технологічних знань та навичок в умовах технологічного оновлення виробництва, що вимагатиме систематичного навчання і вимивання з найбільш перспективних галузей неготових до цього працівників, а значить кращі шанси для молоді.

Буде збільшуватись база робочих місць робітників, які потребуватимуть фахівців з вищою освітою різних рівнів;

- банкрутство нежиттєспроможних бізнесів не стільки призведе до зростання безробіття, скільки створить чимало можливостей для розвитку нових бізнес-проектів, чим, у першу чергу, зможуть скористатись молоді амбітні та освічені підприємці;

- можна очікувати на рух України в руслі загальносвітових тенденцій розвитку фірм професійних послуг, незалежної професійної діяльності, самозайнятості, дрібного підприємництва та зростання економічної самодіяльності молоді взагалі, що створює позитивні перспективи для випускників посткризового періоду;



- тенденції розвитку політичних процесів та геополітичних реалій підвищують ймовірність мілітаризації країни, що покращить можливості для кар'єри університетських випускників як у самих мілітарних структурах, так і на підприємствах військово-промислового комплексу (наслідки цього за межами даної доповіді);

- поступовий відхід від активної трудової діяльності покоління 40-50-х років створить привабливі можливості для працевлаштування молодших спеціалістів у виробничій сфері;

- чисельність випускників вищих навчальних закладів впродовж 2011-2016 років буде постійно скорочуватись, що буде поступово підвищувати напруженість на ринку праці;

- посиляться боротьба роботодавців за справді талановиту молодь, що цілком може набирати форм поглибленої співпраці між навчальними закладами та індустрією, а це сприятиме підвищенню рівня освіти випускників і збільшенню їх конкурентоспроможності на ринку праці взагалі.

### **2.3. Конкурентоздатність вищої освіти на світовому ринку освітніх послуг**

У сучасній економіці термін «конкурентоспроможність» використовується для характеристики різних категорій: конкурентоспроможність товару, послуги, освітньої послуги, організації, закладу освіти, галузі національної економіки тощо, що істотно змінює й сам зміст цього поняття.

На сьогодні в економічній літературі існує велике різноманіття поглядів та позицій щодо тлумачення категорії «конкурентоспроможність».

Про те найчастіше конкурентоспроможність пов'язують із можливістю виграшу у змаганні, стійкістю, якістю, надійністю, ефективністю функціонування.

**Конкуренція** – це складний соціально-економічний процес, з однієї сторони, з іншої - це процес задоволення зростаючих потреб суспільства і окремих індивідуумів при більш високому техніко – технологічному, екологічному та економічному рівнях це боротьба за виживання і збереження свого сегменту ринку.

Конкурентоспроможність закладу вищої освіти визначається його здатністю максимально задовольняти потреби споживачів освітніх послуг шляхом безперервного інноваційного розвитку, врахування останніх тенденцій ринку вищої освіти та ефективного використання наявних ресурсів.

Багатостороннє і комплексне уявлення про систему внутрішніх і зовнішніх факторів, які формують конкурентні переваги та стійкі позиції навчальних закладів на ринку освітніх послуг, а також максимальне їх урахування в процесі управління навчальним закладом, є основною передумовою забезпечення конкурентоспроможності закладу вищої освіти.

До системи *внутрішніх факторів* забезпечення конкурентоспроможності ЗВО належать:

- *фінансово-економічні* (ефективність господарської діяльності, рівень фінансування науково-дослідної роботи, забезпеченість фінансовими ресурсами, маркетингові комунікації, цінова політика навчального закладу);

- *організаційно-правові* (організаційна структура ЗВО, розподіл прав і відповідальності, рівень підготовки студентів, рівень використання у навчальному процесі інноваційних методів навчання і викладання, система управління якістю);

- *науково-технологічні* (якість матеріально-технічної бази, швидкість оновлення матеріально-технічної бази, науковий потенціал ЗВО);

- *кадрові* (укомплектованість кадрового складу, кваліфікація професорсько-викладацького складу);

- *управлінські* (стиль управління, рівень якості менеджменту ЗВО).

Посилення впливу управлінських факторів на конкурентоспроможність ЗВО спричинило прийняття нового Закону України «Про вищу освіту», який створив підґрунтя для посилення їхньої автономії.

Зовнішні фактори забезпечення конкурентоспроможності є тими неконтрольованими детермінантами, що впливають на діяльність будь-якого ЗВО і мають ряд характерних особливостей: виникають незалежно від діяльності конкретної освітньої установи; змінність одного фактору впливає на інші фактори; здійснюється одночасний вплив значної кількості факторів на різні аспекти діяльності ЗВО; швидкозмінність умов зовнішнього середовища функціонування ЗВО; характеризуються значним рівнем невизначеності.

До зовнішніх факторів, які справляють суттєвий вплив на рівень конкурентоспроможності ЗВО і тісно взаємопов'язані із його діяльністю належать:

- *фінансово-економічні* (макроекономічна ситуація в країні, рівень розвитку ринку освітніх послуг, обсяг державних видатків на освіту, рівень розвитку не\$ державних інструментів фінансування освіти);

- *організаційно-правові* (нормативно-правове забезпечення вищої освіти, норми і стандарти в галузі вищої освіти);

- *політичні* (політичний клімат у державі, регуляторна діяльність уряду);

- *демографічні* фактори (чисельність населення, вікова структура населення, рівень освітньої міграції населення, рівень доходів населення).

Безперервний моніторинг конкурентного середовища навчального закладу, а також діагностика та врахування системи зовнішніх і внутрішніх факторів забезпечення його конкурентоспроможності, дадуть можливість ЗВО своєчасно оцінити свою конкурентну позицію на ринку освітніх послуг і швидко відреагувати на її зміну.

#### **Питання для самоконтролю:**

1. Що таке освітня послуга?
2. Які риси освітніх послуг Вам відомі?
3. Що є основними проблемами розвитку експорту української вищої освіти?
4. Які проблеми з якістю освітніх послуг має Україна?
5. Чим характеризується поняття «конкуренція»?
6. Які фактори глобальної конкурентоспроможності університету Вам відомі?

**Література:** [2] С. 24-32; [4] С. 35-67; [5] С. 5-11; [9] С. 9-16; [12] С. 36-170; [20] С. 90-165; [27] С. 52-66; [28] С. 80-92; [32] С. 36-40.

## ЛЕКЦІЯ 3. ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ

1. Сучасні методологічні підходи до освіти у країнах західної Європи для формування професійної компетенції.
2. Сфера працевлаштування
3. Конкурентні переваги в системі цілей стратегічного розвитку спеціальностей

### 3.1. Сучасні методологічні підходи до освіти у країнах Західної Європи для формування професійної компетенції

Компетентність випускника вищого навчального закладу визначається багатьма чинниками, оскільки компетентності є «такими індикаторами», що дозволяють визначити готовність студента-випускника до життя, його подальшого особистого розвитку та активної участі у житті суспільства.

Для характеристики професіоналізму фахівця сьогодні все частіше використовується поняття «професійна компетентність».

Н. П. Волкова висловлює думку, що професійна компетентність, професіоналізм передбачають наявність професійних знань (суспільних, психолого-педагогічних, предметних, прикладних умінь та навичок).

Особливостями професійних знань є їх комплексність, натхненність.

Розглядаючи проблему професійної компетентності визначає її характеристики:

- компетентність не отожднюється з освіченістю людини;
- компетентність – це поєднання психічних якостей, які дають змогу діяти самостійно та відповідально;
- основою для висновків про компетентність людини є оцінка кінцевого результату діяльності;
- компетентність є характеристикою окремої людини і проявляється у результатах її діяльності.

Професійна компетентність являє собою сукупність знань, вмінь, навичок, способів діяльності, професійно важливих психологічних якостей, необхідних фахівцю для здійснення ефективної професійної діяльності.

Вона є результатом підготовленості фахівця, якісною характеристикою володіння професійною діяльністю і передбачає усвідомленого прагнення особистості до даної діяльності.

Компетентнісний підхід до підготовки майбутніх фахівців полягає в набутті та розвитку у студентів під час навчання набору ключових, загально-галузевих та предметних компетентностей, які визначають його успішну професійну діяльність.

Компетентності включають професійні знання та уміння, що характеризують кваліфікацію, такі якості як ініціативність, співпраця, здатність до роботи в колективі, комунікативні здібності, уміння вчитися, оцінювати, логічно мислити, відбирати і використовувати відомості.

Формування комунікативної компетентності як складової професійної компетентності забезпечує ефективність підготовки молодого фахівця а саме – його конкурентоспроможність.

Професійна компетентність – це якість, яка дозволяє людині продуктивно здійснювати свою професійну діяльність та досягати високих результатів.

Напрямок професійної діяльності формує різновид складових професійної компетентності та їх особливостей, які повинні відповідати запитам сучасного ринку праці, забезпечуючи конкурентоспроможність фахівця.

У країнах Європи поняття компетенцій стосується не тільки питань змісту освіти, воно затримує всю соціальну сферу суспільства, яке передбачає формування у молоді певних навичок для життя та діяльності.

Саме компетенції розв'язують життєво важливі проблеми, вони дозволяють оперувати здобутими в школі знаннями, надають можливість застосовувати їх упродовж всього життя.

Європейські країни, які брали участь у міжнародному проєкті «DeSeCo», метою якого було визначити ключові компетентності, що впроваджуються у загальноосвітніх школах і відповідають сьгоднішнім потребам ринкової економіки та розвитку суспільства, визначилися з основними чинниками компетентностей, які найбільше відповідають системам освіти країн, освіта у яких займає пріоритетні напрямки розвитку суспільства і основні ключові компетенції:

предметна компетенція (subject-matter competence) – можлива в контексті передачі знань і незалежному оперуванні знаннями та їх критичними відбиттям;

особистісна компетенція (personal competence) – розвиток індивідуальних здібностей і талантів, обізнаність у власних сильних та слабких сторонах, здатність до самоаналізу, динамічні знання;

здатність брати відповідальність, співпраця, ініціатива, активна участь, динамічні знання.

### **3.2. Проблеми працевлаштування випускників ЗВО**

Процес працевлаштування являє собою реалізацію отриманих знань і навичок. При цьому варто пам'ятати, що отримані знання є лише підґрунтям, «фасад» особистості, як якісного працівника, формується низкою конкретних характеристик.

Це, у першу чергу, здібність до найефективнішого застосування отриманих знань, бо самі по собі знання не мають майже ніякої цінності при невмінні застосовувати їх.

Варто враховувати також, що, навіть маючи неабиякі інтелектуальні здібності, пошук роботи може стати проблемою через брак індивідуальних характеристик, таких як ділові, моральні та особистісні якості.

Організаторські здібності, ініціатива, наполегливість, дисциплінованість та інші якості є довершальним штрихом у становленні працівника.

Разом з тим, виходячи на ринок праці, молоді спеціалісти залишаються з проблемою пошуку робочого місця сам на сам.

Контроль за працевлаштуванням молоді незмінно є одним з обов'язків держави. В Україні даний напрям роботи керується через низку нормативно-правових актів, таких як: Постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалась за державним замовленням», Кодекс законів про працю України, Закон України «Про зайнятість населення», Указ Президента України «Про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів та працевлаштування випускників вищих навчальних закладів» та ін.

Сьогодні українське суспільство потребує оновлення підходів до організації працевлаштування молоді.

З огляду на це державою було ініційовано прийняття низки положень та додатків до законів, покликаних сприяти стабілізації ситуації на ринку праці молоді.

Так, Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» вказано, що «держава забезпечує працездатній молоді надання першого робочого місця на строк, не менший двох років після закінчення або припинення навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах...».

При цьому варто підкреслити, що дане положення є прерогативою тільки тих осіб, підготовка яких здійснюється за державним замовленням.

Окрім цього, у законі не вказано подальших дій у разі відсутності вільних робочих місць на підприємстві.

Напруженими залишаються відносини між випускниками ЗВО та роботодавцями. Підґрунтям взаємонепорозуміння з боку працедавців виступають необ'єктивні запити

щодо стажу роботи, а з боку випускників – небажання працювати на низьких посадах, через переоцінку власних здібностей та вмінь.

Для нормалізації відносин між випускниками та роботодавцями на ринку праці доречним було б прийняття закону, який би встановлював відповідні норми та регулював взаємовідносини між роботодавцями та шукачами роботи.

Втім, ключову роль у загостренні відносин між випускниками та роботодавцями відіграє економічна нестабільність в країні.

Основною причиною безробіття серед випускників, виділеною експертами з працевлаштування, є перша поява на ринку праці.

Протягом останніх 10–12 років випускники вишів нерідко самотійно вирішують проблеми, пов'язані з працевлаштуванням після закінчення навчання. Непередбачуваність ринку праці, відсутність повної та достовірної інформації про вакансії, надлишок випускників деяких спеціальностей призводять до того, що молодий спеціаліст стає на облік у службі зайнятості або ж сам, використовуючи свої здібності, шукає роботу.

Нерідко він змушений влаштуватися на роботу не за спеціальністю і заново перенавчатися, що веде до витрати як його власних коштів, так і коштів держави і роботодавця.

Аналіз показників зайнятості та безробіття молоді виявляє протилежно пропорційний зв'язок.

Показники зайнятості молоді, незважаючи на різні вікові групи, з кожним роком зменшуються, тоді як аналогічні показники безробіття характеризуються вкрай швидкими темпами зростання.

### **3.3. Конкурентні переваги в системі цілей стратегічного розвитку спеціальностей**

**Конкурентна стратегія** – це різновид маркетингових стратегій підприємства, який визначає конкурентну перевагу підприємства на цільових ринках і дає відповідь на одне з найсуттєвіших маркетингових питань: «Як підприємство конкурує на цільовому ринку, за рахунок чого воно витримує конкурентний тиск і отримує перемогу в конкурентній боротьбі?»

В економічній літературі немає єдиного підходу щодо класифікації маркетингових конкурентних стратегій та виділення їх різновидів. Аналізом класифікацій маркетингових стратегій займалось багато вчених.

Класичним підходом щодо визначення різновидів конкурентних стратегій є підхід М. Портера, який виділяє два основні різновиди конкурентних стратегій: стратегія диференціації та стратегія цінового лідерства.

Аналіз конкурентоспроможності з метою визначення напрямів її підвищення для освітніх послуг являє собою набагато складніше завдання, ніж для звичайних товарів.

Справа в тому, що якість освітньої послуги не може бути оцінена безпосередньо. Згідно численним класифікаціями, освітні послуги є чи не найбільш невідчутним різновидом послуг.

У освітніх послуг не може бути оцінена безпосередньо. Згідно численним класифікаціями, освітні послуги є чи не найбільш невідчутним різновидом послуг.

Слід відмітити, що для освітніх послуг є ряд специфічних особливостей, які відрізняють їх від інших послуг. Ці особливості повинні враховуватися при оцінці конкурентоспроможності освітньої установи.

По-перше, освітні послуги невідчутні. Лекції, практичні заняття, лабораторні роботи й семінари, які проводяться викладачами навчального закладу, не втілюються в готовий продукт. Даний факт робить складною оцінку якості послуги.

Для залучення споживача й переконання його в якості послуги навчальні заклади знайомлять його зі своїми ліцензіями, свідоцтвами про державну акредитацію,

навчальними планами, робочими програмами, переліком спеціальностей й можливих спеціалізацій, наявністю різних форм й методів навчання тощо.

По-друге, процес виробництва й споживання освітньої послуги сполучені у часі. По-третє, для освітньої послуги, так як й для інших послуг, характерна невіддільність від джерела, тобто від конкретної фізичної особи, але при цьому є свої особливості.

Для ЗВО характерно те, що більшість курсів ведуться за власними методичними розробкам, існують авторські курси, які викладаються тільки в даному навчальному закладі й конкретним викладачем, існують свої наукові школи й її послідовники.

По-четверте, як й для будь-якої послуги, для освітніх послуг характерна непостійність їх якості. Тут враховується й потенціал викладача, його сумлінне ставлення до навчального процесу, його фізичний й психологічний стан.

Крім цього, на якість навчального процесу буде впливати наявність й стан матеріально-технічних баз. Існуючі стандарти спеціальностей також дають велику свободу у виборі дисциплін, що викладаються навчальним закладом. Це, в свою чергу, призводить до різної якості освітньої послуги.

Якість спеціалістів, які мають диплом однієї спеціальності, але які отримали освіту в різних навчальних закладах, буде різною навіть при однакових оцінках в дипломах.

По-п'ятих, освітні послуги неможливо зберігати й при цьому є своя специфіка, яка характерна для сфери освіти.

З одного боку, послугу неможливо заготовити як товар й зберігати на складі, але при цьому можливо заздалегідь виготовити, наприклад, різні навчальні посібники, методичні вказівки, навчальні програми на комп'ютерах и т.д.

З другого боку, інформація, що її отримує студент в процесі навчання, забувається й через деякий час застаріває.

Тобто виникає необхідність в процесі трудової діяльності в додатковому навчанні, перепідготовці й отриманні нових розробок й інформації, яка необхідна в сфері його діяльності.

Особливістю діяльності вищого навчального закладу як суб'єкта ринкових відносин також є те, що освітній установі доводиться працювати одночасно на двох ринках: ринку освітніх послуг й ринку праці.

Ринок освітніх послуг утворюють як державні, так і приватні ЗВО.

У цих умовах ЗВО потрібно вирішувати питання, що повинно бути основою його освітньої концепції: задоволення попиту абітурієнтів на певні спеціальності та одночасне задоволення попиту ринку праці на майбутніх спеціалістів.

Відомо, що попит абітурієнтів визначають не тільки такі об'єктивні фактори як попит на спеціалістів на ринку праці, можливість працевлаштування, розмір майбутньої заробітної плати, високий рівень викладання спеціальності у ЗВО; а також суб'єктивні чинники: поради батьків та друзів, престижність професій, територіальне розміщення (як правило, у місці проживання), імовірність вступу, умови навчання, добре налагоджена культурно-масова та спортивна робота, гарна реклама ЗВО, його матеріальна база тощо.

Таким чином, структура попиту абітурієнтів на освітні послуги завжди відрізняється від структури попиту ринку праці на фахівців.

До того ж обидва види попиту мають розбіжність у часі, який дорівнює терміну підготовки фахівця. Вищий навчальний заклад є виробником освітніх послуг в вигляді освітніх програм, які він пропонує на ринку.

Водночас вона критикує твердження про те, що ЗВО є виробником товару у вигляді молодих фахівців.

Адже на тих самих засадах можна вважати виробником цього специфічного товару батьків, школу, середовище й оточення і самого випускника.

Навіть у формуванні професійно значимих знань, умінь і навичок, що використовуються роботодавцями на ринку праці, бере участь не тільки ЗВО.

Взаємодія ринків освіти і праці вимагає від вищих навчальних закладів усвідомлення необхідності формування та управління попитом на знання. Визначення умов формування попиту та чинників впливу на вибір тієї чи іншої спеціальності залежить від багатьох змінних ринкового середовища.

Основні фактори взаємодії ЗВО з маркетинговим середовищем можна поділити на керовані та некеровані.

Тобто, до некерованих факторів ринкового оточення традиційно відносять демографічну ситуацію, соціально-культурне середовище та стан суспільних потреб, економічну ситуацію в країні та регіоні, нормативно-правову базу функціонування вищих навчальних закладів тощо.

До керованих факторів маркетингового середовища вищого навчального закладу можна віднести безпосередньо сам ЗВО з його потенціалом та інфраструктурою, споживачів освітніх послуг та фахівців, абітурієнтів, студентів, підприємств-замовників тощо, конкурентів, в якості яких можна виділити вищі навчальні заклади певного рівня акредитації регіону та столиці, що здійснюють підготовку фахівців за аналогічними профільними спеціальностями; школи (гімназії, ліцеї), технікуми I-II рівнів акредитації; коледжі та інше, а також громадськість, яка здійснює вплив на поведінку споживачів освітніх послуг.

В умовах постійних змін, які відбуваються в освітній галузі, актуальним є урахування необхідності орієнтації менеджменту освіти на вимоги Болонської системи, оскільки мета управління ЗВО повинна виходити із необхідності маркетингової адаптації до освітніх вимог.

У той же час, перехід регіонального ЗВО на умови формування освітніх програм і планів, а також критеріїв навчання відповідно до вимог Болонської системи, забезпечує навчальному закладу певні конкурентні переваги порівняно з іншими учасниками ринку освітніх послуг.

Таким чином, маркетингові аспекти управління ЗВО повинні ґрунтуватися, з одного боку, на розробці стратегії відповідно до формування та підтримки стабільного попиту (бажано, розширеного) на освітні послуги, а з іншого боку – на забезпеченні конкурентних переваг на ринку.

#### **Питання для самоконтролю:**

1. Що таке професійна компетенція?
2. В чому полягає різниця між визначенням професійної компетенції у нас та в країнах-членах ЄС?
3. Якими є основні проблеми працевлаштування випускників українських ВНЗ на вітчизняному ринку праці?
4. Які основні різновиди конкурентних стратегій (за М. Портером) Ви знаєте?

**Література:** [2] С. 24-32; [4] С. 68-96; [5] С. 5-11; [7] С. 184-225; [12] С. 171-198; [20] С. 166-214; [27] С. 52-66; [28] С. 80-92; [32] С. 36-40.

## ЛЕКЦІЯ 4. ПРОФЕСІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ СПЕЦІАЛЬНОСТІ

1. Поняття, роль та значення професіограм.
2. Професіограма дипломата.
3. Професіограма політолога.
4. Професіограма помічника народного депутата України.
5. Професіограма фахівця по зв'язкам з громадськістю та пресою.

### 4.1. Поняття, роль та значення професіограм

**Професіографія** – метод психології та фізіології праці, який полягає в детальному описі складу та організації трудових процесів, що лежать в основі конкретних видів праці.

Професіографія дозволяє визначити завдання, що становлять зміст роботи, визначити здібності, знання, уміння, потрібні від працівника для успішного виконання певної роботи або здійснення діяльності.

Професіографія необхідна для підбору кадрів, особливо у спеціальностях, що потребують особливих особистісних якостей.

Професіографічний опитувальник складається з десяти частин, в яких об'єднано групи тематичних вимог до персоналу: моральні якості, політичні якості, організаторські якості, ділові якості, інтелектуальні якості, професійні якості, психологічні якості, вольові якості, фізичні якості, зовнішні якості.

**Професіограма** – це професійно-кваліфікаційна модель фахівця. Вона включає посадову характеристику і модель посади (сукупність вимог, що ставляться до працівника).

Атестаційна професіограма має спрощений вигляд, що полягає в сукупності вимог до фахівця, що ставляться даною діяльністю і переліком якостей, якими повинен володіти кваліфікований фахівець. Ці вимоги та якості умовно поділяються на дві групи: загальні якості, що властиві всім фахівцям даного профілю, і специфічні якості, що властиві працівникам конкретної професійної діяльності.

Таким чином, **професіограма** – це науково обґрунтовані норми і вимоги професії до видів професійної діяльності та якостей особистості фахівця, які дозволяють йому ефективно виконувати вимоги професії, одержувати необхідний для суспільства продукт і разом з тим створюють умови для розвитку особистості самого працівника.

Професіограма – це узагальнена еталонна модель успішного фахівця в певній галузі, хоча іноді наголошується, що в професіограмі треба враховувати й варіанти виконання професійної діяльності на «середньому» рівні. З професіограми людина одержує відомості про об'єктивний зміст праці, про психологічні якості, що потрібні людині.

Разом із тим, професіограма – це не жорстка стандартна схема, а гнучка орієнтовна основа розвитку фахівця.

Професіограма повинна не обмежувати індивідуальний творчий розвиток фахівця, а лише давати орієнтири об'єктивних вимог професії до людини.

Професіограма може змінюватися під час зміни професії, тому звертатися до професіограми необхідно так чи інакше протягом усього професійного життя як фахівцю психологу, так і кожній людині, яка працює, для того, щоб здійснювати корекцію психологічних якостей з урахуванням сучасних вимог професії. Такими є призначення та функції професіограми.

У цілому професіограма повинна відповідати наступним вимогам:

- чітко виділяти предмет і основні результати праці (на що спрямовані головні зусилля людини у праці);



- підкреслювати спрямованість кожної праці на благо конкретної людини: всі, зокрема технічні професії, повинні, хоч і в опосередкованій формі, полегшувати життя людини;

- виділяти не окремі компоненти і сторони професії, а описувати її цілісно в системі характеристик, особливо підкреслюючи при цьому стрижньові, пріоритетні, ядерні складові і відрізняючи їх від похідних, другорядних, допоміжних;

- показувати можливі лінії розвитку людини засобами професії, динаміку психічних новоутворень під час праці, з яких людина може вибрати напрями зростання з урахуванням своєї індивідуальності;

- показувати перспективи зміни в самій професії (яким може бути фахівець завтрашнього дня, найближчого майбутнього);

- мати спрямованість на вирішення практичних завдань (професійне навчання, профвідбір, раціоналізація праці тощо);

- описувати необхідні психологічні професійні якості, що не компенсуються, а також психологічні властивості людини, які хоч і відсутні у неї, але можуть бути компенсовані.

**Принципово розрізняються чотири типи спрямованості професіограм:** інформаційний, діагностичний, прогностичний і методологічний.

Поширеною є комплексна професіограма (К. К. Платонов, Ю.В. Котелова та ін.), де враховується широке коло характеристик (соціальних, технологічних, економічних) праці в цілому.

Вказується мета, предмет, спосіб, критерій оцінки результатів, характеристика потрібної кваліфікації, засоби, умови, організація, кооперація праці, інтенсивність праці, види небезпеки, впливу на працівника, користь для працівника.

Останнім часом пропонується аналітична професіограма, в якій розкриваються «не окремі характеристики компонентів у професії та професійно-важливі якості (ПВК) людини, а узагальнені нормативні та морфологічні показники структури професії та психологічної структури професійної діяльності».

В аналітичній професіограмі підкреслюється необхідність поділу двох блоків і професіограмі: по-перше, опис об'єктивних характеристик професійної діяльності, що не залежать від конкретної людини і вироблених в громадському досвіді, по-друге, опис психологічної діяльності людини та її якостей, симетричних об'єктивної діяльності, але не співпадаючих з нею.

Іншими словами, в аналітичній професіограмі розрізняються нормативна зовні задана структура професійної діяльності та психологічна структура діяльності, а також психологічні якості працівника.

У літературі описана також схема професіограми, званої автором психологічно орієнтованої, в неї входять: опис зовнішньої картини праці, трудового поведінки (фотографія робочого дня, хронометраж, тимчасова динаміка виробничої активності, робоче місце, типові помилки та ін.) і внутрішня картина праці (реакції особистості, її інтегральні освіти – спрямованість, здібності, структури навчання й досвід, характер, темперамент, а також психічні стани – інтелектуальні, емоційні, процеси – воля, увага, пам'ять, мислення і психомоторика).

По **вертикалі** професіограми проводиться перерахування модулів, «одиниць» даної професії як вказівку на необхідні функціональні професійні завдання. Таких модулів може бути стільки, рішення скількох завдань суспільство чекає від фахівця. У традиційному розумінні при низьких вимогах до професіоналізму число цих завдань мінімально.

Наприклад, від вчителя деколи потрібно рішення великого числа традиційних професійних завдань (передача знань, підготовка до вузу), тим часом як професійні завдання нового часу (розвиток у випускників якостей особистості, що підготовляють їх до життя в мінливому світі) нерідко залишаються в тіні.

Таким чином, розгортка професіограми по вертикалі вимагає ретельної розробки сучасних професійних завдань, що стоять перед фахівцем.

По **горизонталі** ми будемо професіограму як розгортку кожного модуля через вказівку нормативно заданих професійних дій, засобів, умов, результатів (ми зіткнулися з невизначеністю результату в ряді професій або з прагненням замаскувати справжні, потрібні сьогодні для суспільства результати), а також необхідних для цього психологічних якостей.

Розгортка професіограми по горизонталі вимагає точного виокремлення того, які психологічні ресурси потрібні людині для вирішення поставлених суспільством завдань. Побудова професіограми по вертикалі здійснюється за участю фахівців, які знають специфіку праці в даній області при консультації психолога.

Побудова ж професіограми по горизонталі прямо вимагає участі психолога при консультаціях фахівців у даній галузі праці, які можуть скоригувати ті якості особистості працівника, які йому необхідні в реальному трудовому процесі.

Ступенем розгортки по вертикалі і по горизонталі, невидимому, можуть відрізнятись типова професіограма рядового фахівця, успішного фахівця і творчого фахівця.

Професіограма може включати різні професійні завдання – від простих, мінімально необхідних пересічному фахівцеві до ускладнених і творчих завдань.

Працюючи з такою професіограмою, людина може вибирати, за вирішення яких професійних завдань він береться, яких висот професіоналізму хоче досягти. Побудова професіограми є завданням фахівців – психологів, експертів.

Разом з тим кожна працююча людина цілком в змозі час від часу обдумувати коло професійних завдань, які він вибирає для себе і оцінювати стан своєї особистісної готовності до цих завдань.

В цілому професіограма повинна відповідати, на наш погляд, таким вимогам:

- чітко виділяти предмет і основні результати праці (на що спрямовані головні зусилля людини в праці);

- підкреслювати спрямованість кожного праці в кінцевому рахунку на благо конкретної людини (гуманістичний людиноцентризм): все, в тому числі технічні професії повинні, хоча і в опосередкованій формі, полегшувати життя конкретної людини;

- виділяти не окремі компоненти і сторони професії, а описувати її цілісно в системі характеристик, особливо підкреслюючи при цьому стрижневі, пріоритетні, ядерні складові і відрізняючи їх від похідних, другорядних, допоміжних;

- показувати можливі лінії розвитку людини засобами професії, динаміку психічних новоутворень в ході праці, з яких людина може вибрати напрямку росту з урахуванням своєї індивідуальності;

- показувати перспективи зміни в самій професії (яким може бути фахівець завтрашнього дня, найближчого майбутнього);

- мати спрямованість на вирішення практичних завдань (професійне навчання, профвідбір, раціоналізацію нових видів праці тощо);

- описувати необхідні некомпенсировані психологічні професійні якості, а також психологічні властивості людини, які хоч і відсутні у нього, але можуть бути компенсовані.

Зміст професіограми.

1. Призначення, «місія» професії, її роль у суспільстві (виробництво матеріальних товарів або ідей, надання послуг у різних соціальних сферах; збір, зберігання і передача інформації та ін), спрямованість на людину.

2. Поширеність професії (типів для даної професії установи).

3. Предмет праці в професії – сторони навколишньої дійсності, на які впливає людина в ході праці (матеріальні предмети, ідеальні предмети – культура, інформація,

індивідуальне або суспільну свідомість людей, предмети натуральні в контексті природи і штучні, створені людиною.).

Правильне бачення предмета праці – перший важливий крок до професіоналізму.

4. Професійні знання як сукупність відомостей про сторони праці в професії.

5. Діяльності, дії, прийоми, уміння, способи роботи, технології, техніки, застосовувані в даній професії для успішного досягнення результату; ступінь їх розгорнення та узагальненості.

6. Засоби праці – сторони навколишньої дійсності (матеріальні і ідеальні об'єкти), які людина використовує для впливу на предмет праці при реалізації своїх цілей, для отримання потрібного продукту праці.

До засобів праці належать реальні інструменти, прилади, комп'ютери, оргтехніка, а також знакові засоби і системи правил логічного мислення, моральної та естетичної оцінки та ін.

Предмет і засоби праці можуть мінятися місцями навіть в рамках однієї професії.

7. Умови праці: режим праці та відпочинку, можливості їх варіювання; характеристика соціального оточення; санітарно-гігієнічні фактори праці; інтенсивність, темп праці та тривалість навантаження; робоче місце, робочий пост.

8. Організація і кооперація праці: форми індивідуальної, спільної, групової діяльності, що переважають в даній професії; види професійного спілкування і позиції в ньому, обмін засобами і продуктами праці між його учасниками; норми виконання і терміни; субординація та ієрархія підпорядкування, соціальний статус і посади в рамках професії.

9. Продукт праці (або його результат) – ті якісні і кількісні зміни, які людина привносить у предмет праці; критерії оцінки результату праці, ступінь заданості результату праці, його більш-менш жорстка регламентація (від виконавчого праці до творчості).

10. Можливі рівні професіоналізму та кваліфікаційні розряди в даній професії, категорії та їх оплата.

11. Права представника даної професії: психологічна та соціальна безпека, наявність сприятливого мікроклімату в професійному середовищі; соціальні гарантії, розміри оплати праці та відпустки, охорона праці; допустимість індивідуального стилю виконання трудової діяльності та індивідуального варіювання операції; можливість підвищення кваліфікації, перепідготовки на суміжні професії; форми службового просування та заохочення професійного зростання.

12. Обов'язки представника даної професії: володіння професійною компетентністю, знання етичних норм професійної поведінки (духовність в спілкуванні з колегами); дотримання професійної та службової таємниці в роботі з людьми; вміле ведення документації; обмеження (чого не слід робити в професії ніколи). Посадові функціональні обов'язки (що і як має робити людина даної професії в умовах конкретної посади в тому чи іншому закладі).

13. Позитивний вплив даної професії на людину: можливість особистісної самореалізації, вектори і можлива динаміка внутрішнього зростання; можливість розвитку індивідуальності і особистості засобами цієї професії, приналежність до певної професійної спільності, соціального кола.

14. Негативні сторони професії: зони та типи труднощів і помилок, можливі матеріальні та моральні втрати, наявність екстремальних і стресових ситуацій, різка зміна ситуацій або паузи, обмеження часу, дефіцит інформації або інформаційне перевантаження; можливість аварійних ситуацій, професійної деформації особистості та інші психологічні шкідливості; відсутність професійного зростання; види нарікань («штрафів») за низьку ефективність, за порушення етичних норм.

### **Психограма (опис людини праці в професії).**

Психологічні якості, бажані для ефективного виконання професійної діяльності, спілкування, для професійного зростання, подолання екстремальних ситуацій у праці.

Сюди відносяться:

1. Мотиви, цілі, завдання, потреби, інтереси, відносини, ціннісні орієнтації людини, психологічні позиції.
2. Професійні домагання, професійна самооцінка, самоусвідомлення себе як професіонала.
3. Емоції, психічні стани, емоційний вигляд.
4. Задоволеність людини працею, його процесом і результатом.
5. Психологічні знання про працю, про професію.
6. Психологічні дії, способи, прийоми, вміння, техніки, психотехнології (в їхньому впливі на себе і на інших людей).
7. Професійні здібності, професійна здатність до навчання, відкритість до професійного зростання.
8. Професійне мислення, в тому числі творчість, можливість збагатити досвід професії.
9. Професійне саморозвиток, вміння проектувати і реалізувати плани свого професійного зростання.
10. Психологічні протипоказання (тобто психічні якості, абсолютно чи відносно несумісні з професією), а також якості, відсутність яких може бути компенсовано. Бажано визначення протипоказань у мотиваційній сфері.
11. Лінії професійного зростання та лінії розпаду професійної діяльності та особистості фахівця, шляхи їх реабілітації.

У висновку до професіограми доцільно вказати можливі шляхи професійного навчання та перенавчання, напрацювання окремих психологічних якостей, шляхи переробки, компенсації та реабілітації, шляхи підвищення кваліфікації та перекваліфікації, переорієнтації в рамках даної професії (з урахуванням індивідуальних особливостей людини) і перепідготовки на іншу професію або спеціальність.

### **4.3. Професіограма дипломата**

Сучасний етап дипломатичної служби охоплює другу половину ХХ ст. Даний період різко відрізняється від усіх попередніх цивілізаційних спіралей розвитку людства.

Ця нова якість базується на принципово нових технологіях і нормах економічного та соціально-політичного розвитку суспільства, нових інформаційних системах, гігантських змінах (на жаль, негативних).

У природному навколишньому середовищі. До того ж якісно нові політичні трансформації відбулися наприкінці 80-х – початку 90-х років, коли світова теорія і практика тоталітаризму зазнали історичної поразки і перед людством надзвичайно гостро постало питання – як жити далі в цих нових умовах, щоб утримати рівновагу, не скотитись у провалля загального хаосу?

Зазначимо, що саме на цьому етапі остаточно формується міжнародно-правовий кодекс дипломатії, «правила гри» стають універсальними і чітко визначеними.

З прийняттям Статуту ООН у 1945 р. Конвенції про привілеї та імунітети ООН у 1946 р., Віденської конвенції про дипломатичні зносини в 1961 р., Віденської конвенції про консульські зносини в 1963 р., Конвенції про спеціальні місії 1969 р., Конвенції про представництво держав у їхніх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру в 1975 р. та цілої низки інших міжнародно-правових актів світова дипломатія отримала цивілізаційний інструментарій для ведення своїх справ у нових історичних умовах.

Вислів дипломата XIX ст. Талейрана про те, що мова дана дипломату, аби не виплескувати, а приховувати свою думку, є справедливою і нині. Можна також згадати вислів відомого французького дипломата Альберта Муссе, який у 1926 р. писав: «Здібним є той дипломат, хто з цікавістю слухає малозначні речі й виглядає байдужим, коли йдеться про речі для нього важливі».

Основні складові успіху в дипломатичній службі – це високий освітній, інтелектуальний і культурний потенціал, історичний досвід, а також мистецтво застосування всього цього на практиці.

Таким чином, дипломат повинен бути всебічно розвинутою людиною, мати здоровий глузд і здатність адаптуватися до будь-якої, найнесподіванішої ситуації.

Гарний дипломат повинен володіти цілим рядом особистих якостей: привабливістю, почуттям гумору, порядністю, тактом; бути людиною працьовитою, вольовою, винахідливою, психологічно стійкою, енергійною та відповідальною; мати гарну пам'ять та інтуїцію.

Крім того, дипломат просто зобов'язаний знати культуру та традиції іноземних держав, а також володіти іноземними мовами, адже без цього не можливо налагодити просте взаєморозуміння та спілкування.

Вправний дипломат – це тонкий психолог, який вміє знайти підхід до будь-якого співрозмовника і переконати його у власній правоті, при цьому людина прийде до цього висновку самостійно і не буде відчувати, що на нього хтось тисне.

#### **4.4. Професіограма політолога**

Політолог – це фахівець, який вивчає політику як особливу область життя людей, пов'язану з владними відносинами, і аналізує події політичного життя.

Основна функція політолога – громадська. Він підвищує політичну грамотність правлячої еліти та «простих людей».

Завдяки коментарями політологів громадяни чіткіше уявляють собі суть того, що відбувається в країні, отримують уявлення про політичні цінності та норми. У деяких випадках це сприяє пом'якшенню соціальної напруженості.

Розуміння професії політолог існує в трьох аспектах: політолог – громадський експерт, політолог-вчений і політолог – спеціаліст в області практики політичного життя суспільства.

У першому випадку політолог – це визнаний громадський експерт в політичній, соціальній, політико-економічній сфері життя суспільства, а також в інших сферах суспільства (військовій, оборони та безпеки, політико-правовій тощо), на які активно впливає влада, і які є областю політичної боротьби, утримання та використання політичної влади.

Політолог – вчений, дипломований фахівець в галузі політології, науковий експерт в галузі політики, здатний до трактування та інтерпретації політичного життя суспільства.

У третьому випадку політолог – це не одна, а декілька досить різних професій: політичний аналітик, консультант, викладач політології, політичний журналіст. Близькі, проте самостійні професії – політтехнолог і іміджмейкер. Ці фахівці займаються організацією виборів і створенням іміджу політиків і політичних партій.

Спеціалізації: політичний консультант; політичний експерт; політичний оглядач; політичний теоретик; політичний філософ; політтехнолог; іміджмейкер; спічрайтер.

Основні види діяльності:

- вивчення політичних явищ у їх послідовному розвитку у часі, виявлення зв'язків між минулим, сьогоденням і майбутнім;
- дослідження залежності політики, політичних процесів від суспільства, економічних відносин, соціальної структури суспільства, ідеології та культури;

- визначення значення політичних явищ для суспільства й особистості, їх оцінка з точки зору загального добробуту, справедливості, поваги людської гідності;
- вивчення залежності між політичними явищами в досвіді та рівнем економічного розвитку, політичним ладом, між ступенем урбанізації населення та його політичною активністю, між кількістю партій і виборчою системою тощо;
- дослідження та аналіз вербальної, практичної, усвідомленої та підсвідомої поведінки окремих особистостей і груп;
- вивчення й аналіз діяльності інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність (держави, партії, урядові програми тощо);
- дослідження та виявлення суб'єктивних механізмів політичної поведінки, індивідуальних якостей, рис характеру, а також типових механізмів психологічної мотивації;
- аналіз політичних явищ з метою виявлення їх загальних рис і специфіки, знаходження найбільш ефективних форм політичної організації чи оптимальних шляхів вирішення завдань;
- прогнози з приводу політичного майбутнього держави, партії, політики.

Необхідні професійні навички та вміння:

- глибокі теоретичні знання предмету політології та політичних відносин;
- постійне спостереження за подіями у вітчизняній і світовій політичній життя;
- володіння однією або кількома іноземними мовами;
- ерудованість, широкий кругозір (гарні пізнання в різних областях наук, наприклад, історія, соціологія, психологія, правознавство).

Особисті якості:

- наявність добре розвинених вербальних здібностей (уміння правильно та зрозуміло висловлюватися);
- ораторські здібності (грамотне вираження думки);
- розвинені комунікативні здібності (уміння входити в контакт, налагоджувати взаємини, розвиненість каналів вербального і невербального спілкування, професійна компетентність тощо);
- аналітичний склад розуму, бажання будувати гіпотези та робити прогнози;
- мобільність;
- об'єктивність;
- розвинене логічне мислення;
- цілеспрямованість;
- креативність;
- пунктуальність, відповідальність;
- високі моральні якості (принциповість, переконаність, чуйність і уважність до людей тощо);
- допитливість;
- тактовність (здатність виявляти почуття міри);
- гнучкість, наявність розвиненої інтуїції;
- наполегливість, об'єктивність;
- самоконтроль, холонокровність;
- комунікабельність, енергійність;
- вміння швидко відновлювати працездатність;
- прагнення до самовдосконалення.

Плюси професії:

- вельми низька конкуренція на ринку праці (у зв'язку з тим, що в даний час дуже мало політологів, що мають відповідну профільну освіту та диплом про отримання політологічної освіти);
- висока зарплата політолога (залежить від місця роботи).

Мінуси професії:

- політологи стали менш затребувані в якості незалежних експертів.

Місце роботи:

- політичні та громадські організації;
- державні органи;
- агентства, що займаються виборчими технологіями;
- агентства, що займаються політичним консалтингом;
- прес-центри;
- інформаційні агентства та ЗМІ;
- наукові установи.

Зарплата та кар'єра:

Незалежні експерти-політологи зазвичай починають кар'єру в інформаційних агентствах і журналах суспільно-політичної тематики. Це може бути посада кореспондента, аналітика, асистента редактора. Найчастіше, політологи суміщають цю професію з роботою журналіста, економіста, викладача або приватного підприємця.

#### **4.5. Професіограма помічника народного депутата України**

На сьогоднішній день спостерігається високий ступінь політизації українського суспільства (чим менше задовольняються потреби населення, тим більша увага звертається на політичну сферу, тим більше проникнення політики у всі сфери життя).

Початково це обумовлено утвердженням демократії та правової держави (починаючи з 1991 року), що вимагає безперервного, оперативного та рівноправного діалогу між громадянами та основними інститутами громадянського суспільства.

Проте, вищезгадані процеси ще далекі від ідеального функціонування в Україні, тому значна частина населення, як свідчать соціологічні опитування, спостерігає та бере активну участь у політичних процесах (варто згадати, що люди високої політичної культури виявляються індиферентними до політики у час стабільного її функціонування, бо реалізують свої потенції у інших сферах).

У зв'язку із негативними соціально-економічними та політичними тенденціями останніх років в Україні та світі (економічна криза, революція, війна, зменшення кількості робочих місць тощо), спостерігається не тільки погіршення якості життя значної частини населення нашої країни, а й погіршення їх соціального самопочуття (виникнення стресу соціальних змін).

У свою чергу, саме на політиків покладається (принаймні у масовій політичній свідомості) чи не головна відповідальність за стан справ у країні.

Цікавим є той факт, що хоча професійна політична діяльність владної верхівки України здійснює значний вплив чи не на все населення, у Кваліфікаційному довіднику посад професія «політик» не розглядається.

Ймовірно, це визначається тим, що політична діяльність є менш регламентованою, порівняно із іншими масовими професіями, проте неможливість (чи небажання) описати характеристики цієї професії та психологічні вимоги до її представника можуть сприяти тому, що на політичні посади будуть обиратися невідповідні фахівці.

Ознаками професійної політичної діяльності, за А. Деркачем, є: активність, усвідомленість, мотивованість, суб'єктність, адаптивність. Інші дослідники до цих ознак додають – творчість, доцільність, продуктивність, оптимальність тощо.

Зміст політики складає, за Н. Рокитянським:

1. відношення між соціальними групами з приводу завоювання, утримання, використання державної влади;

2. формування, узгодження і представлення суспільних інтересів.

До числа різних видів професійної політичної діяльності, за Т. Траверсе, можна віднести: державне управління; аналізування політики, політичне прогнозування, прийняття політичного рішення.

При цьому професійна політична діяльність зумовлюється як об'єктивними (наявна ситуація в суспільстві), так і суб'єктивними (особистісні властивості актора) чинниками.

О. Юр'єв говорить про те, що діяльність політика характеризується такими ознаками:

1. Здійснюється в області найвищої невизначеності.
2. Всі процеси носять ймовірнісний характер.
3. Створення та руйнування політичних альянсів.
4. Публічність.
5. Дефіцит часу та ресурсів.
6. Постійний ризик.
7. Умови прихованого протиборства.

На основі цього, Н. Рокитянський пише про те, що продуктивна політична діяльність – це система влади, здатна забезпечити достатній рівень життєзабезпечення суспільства.

Структура політичної діяльності містить такі компоненти:

1. мотиваційно-цільовий;
2. операційно-діяльнісний;
3. результуючий.

За Кемпінським, основні пункти діяльності політика – відповідальність, самостійність, самотність, залежність.

Предметом політичної діяльності тому є проблеми життєдіяльності людей, володіння державною владою і участь у її здійсненні, визначення перспектив і напрямів суспільного руху, управління суспільно-політичними, соціально-економічними процесами в суспільстві (А. Деркач).

А. Деркач виділяє такі функції політичної діяльності:

1. Функція політичного забезпечення державної цілісності і основ державності.
2. Функція розвитку демократизму.
3. Функція формування політичної культури людей.
4. Функція, що сприяє економічному розвитку.
5. Функція гуманізації всіх сфер і структур суспільства.
6. Світоглядна функція.

Згідно з Регламентом Верховної Ради кожен народний депутат може мати до 31 помічника-консультанта. Вони працюють за строковим договором або сумісництвом, а також на громадських засадах. Помічником-консультантом народного депутата України має право бути лише громадянин України із середньою спеціальною або вищою освітою та який вільно володіє державною мовою.

Нині у Верховній Раді восьмого скликання 6 816 помічників. 5 339 з них, тобто переважна більшість, працюють на громадських засадах. Ще 1 402 особи мають оплачувану роботу на постійній основі, а 76 надають послуги консультанта за сумісництвом.

За підрахунками ОПОРИ, народними депутатами залучено як помічників 4 717 чоловіків (69%) та 2 099 жінок (31%). Проте серед оплачуваних помічників-консультантів майже 60% осіб є жінками.

Професійна діяльність політика може бути віднесена до типу професій (за Є. Клімовим) «людина-людина», адже основною особливістю діяльності спеціаліста цього типу є взаємодія з людьми.

Вміння спілкуватися, контактувати з навколишніми, досягати взаєморозуміння у процесі виконання професійних функцій є однією з найважливіших умов високої ефективності діяльності працівників типу «людина-людина».

Тому слабка сформованість комунікативних якостей може виступати одним із протипоказань до вибору професії даного типу.



У змісті діяльності політиків, за Є. Клімовим, переважає гностична діяльність (пізнавальна).

При цьому вона часто поєднується із оперативно-виконавчою (політична діяльність є теоретичною та практичною), тоді перед політиком постає дві групи завдань:

1. дослідження, вивчення умов, обставин;
2. вжиття заходів, спрямованих на зміну ситуації.

Професія політика належить до підгрупи «управління людьми» (у системі «Л-Л»), де домінують завдання керівництва, організації тощо.

Саме тому для ефективного виконання політичної діяльності, політик має володіти рядом психологічних характеристик.

Високі вимоги ставляться зокрема до його моральних якостей (з боку громадян).

Однак, однією з характеристик професійної політичної діяльності є те, що вона є тим видом діяльності, де можливі відходи від норм як у формулюванні так званого технічного завдання, так і стосовно нормативності перебігу самого процесу праці політика, який сучасні дослідники вважають здебільшого не працею, а грою (Т. Траверсе).

Проте соціологічні опитування свідчать про те, що значна частина громадян хочуть бачити політика чесним, справедливим, який турбується про всезагальне благо тощо.

На політика покладається значна відповідальність (адже більшість посад є виборними), тому він повинен «відчувати» цю відповідальність за виконання обіцянок, представлення інтересів різних груп населення тощо.

Що стосується аналізаторів, то як і будь-яка гностична професія, політична діяльність передбачає активне використання зорового, слухового аналізаторів.

Професія ставить високі вимоги до інтелектуальної сфери особистості політика. Особливого значення набуває концентрація уваги (на різнопланових завданнях), важливу роль відіграє здатність переключення уваги (так як політична ситуація швидко змінюється, і відбувається найчастіше в умовах невизначеності).

Різноманітна діяльність політика вимагає активного мислення під час розв'язання різноманітних завдань, прийняття рішень тощо.

Досить часто політики працюють в екстремальних умовах, зокрема йдеться про умови цейтноту, постійної напруженості, невизначеності тощо. Тому тут потрібні стають винахідливість, кмітливість, самовладання, емоційна стійкість, самоконтроль дій. Важливою якістю політика є толерантність до невизначеності.

Суттєвою характеристикою політичної діяльності є конфліктність, зіткнення різноспрямованих інтересів, тому політик повинен володіти комунікативними навичками, щоб вирішувати суперечності, повинен бути готовим до співпраці, компромісу.

Оскільки результати політичної діяльності відтерміновані в часі, то політик повинен бути впевненим у правильності своїх дій, стійким у відстоюванні свої поглядів.

Діяльність політика в умовах невизначеності вимагає від нього нерідко творчих рішень, тому ефективний політик повинен володіти достатнім творчим потенціалом, мати змогу небанально оцінювати і вирішувати ситуацію.

Також визначаються такі вимоги: мати знання, вміння визначатися у проблемах, підбирати колектив, стримувати себе, вміти слухати, моделювати ситуації і прогнозувати результати прийнятих рішень (С. Телешун).

Т. Траверсе пише про комплекс професійно значущих якостей політика:

а) інтелектуальні навички та вміння (здатність сприймати, усвідомлювати і розуміти мінливі явища суспільно-політичної дійсності);

б) інструментальні здібності (аналітичні й технічні навички роботи з державними документами, законопроектами, підзаконними актами управління відповідно до формальних і неформальних процедур);

в) соціальна обдарованість (організаційні навички управління людьми, включаючи комунікативні вміння відстоювати і проводити «спільну волю» у взаємодії з опонентами; здатність працювати у колективі з персоналом апарату або колегами по комітету чи

фракції); комунікативні навички здійснення ділового і публічного спілкування (підтримки позитивного іміджу і професійного авторитету);

г) спрямованість на інших (дотримання і слідування певним принципам, в основі яких лежать інтереси громадян і цілі держави; ці принципи зазвичай пов'язуються з вимогами справедливості, ефективності, підзвітності та надійності);

д) розвинена наукованість (неперервність професійної політичної освіти й самоосвіти; практичні технології, яким можна навчитися заочно);

е) здатність до творчості.

Можливими психологічними протипоказаннями оволодіння даною професією є безвідповідальність, прагнення спокою, байдужість до суспільних проблем, надмірний егоїзм, надто низький рівень емпатії, відсутність стресостійкості, низький рівень інтелектуального розвитку тощо.

Отже, у результаті проведеної роботи було проаналізовано наукову літературу, що стосується питання про професійну ефективність політика, вивчено експертну думку про умови здійснення політичної діяльності тощо.

На основі цього можна сформулювати, по-перше, ряд об'єктивних вимог професійної діяльності політика до фахівця (робота в умовах невизначеності, дефіциту часу і, часто, ресурсів, конфліктності тощо), по-друге, ряд психологічних особливостей політика, які сприятимуть ефективному виконанню ним своєї роботи (відповідальність, розвинені комунікативні та лідерські якості, можливість працювати в колективі, здатність до співпраці, високий рівень інтелектуального розвитку тощо).

#### **4.6. Професіограма фахівця по зв'язкам з громадськістю та пресою**

До професійних здібностей фахівця по зв'язкам з громадськістю та пресою входять: навички літературної роботи, аналітичні здібності, експертне планування і вміння грамотно вирішувати проблеми.

1. Навички літературної праці. Здатність викласти інформацію та ідеї на папері є одним з ключових навичок фахівця зі зв'язків з громадськістю. Чимале значення тут має добре знання граматики та орфографії.

Орфографічні помилки і незграбні пропозиції відразу видають дилетанта.

2. Аналітичні здібності. Аргументи, які ви знаходите і використовуєте в ході вирішення тієї чи іншої PR-завдання, повинні мати фактичне обґрунтування, а не зводитися до загальних слів.

Фахівець повинен володіти завзятістю і здібностями до збору інформації з різних джерел, а також до проведення оригінальних досліджень за допомогою організації та реалізації соціологічних опитувань або аудитів.

Дуже багато програм по зв'язкам з громадськістю зазнають невдачі тільки тому, що організація не проводить якісної оцінки потреб і схильностей своєї цільової аудиторії. Уміле володіння Інтернетом і комп'ютерними базами даних також є важливим елементом дослідницької роботи.

3. Експертне планування. Програми по зв'язкам з громадськістю включають в себе безліч комунікаційних механізмів та видів діяльності, які повинні бути ретельно сплановані і скоординовані. Спеціаліст зі зв'язків з громадськістю повинен вміти скласти грамотний план, який враховуватиме, які матеріали в який час мають поширюватися серед аудиторії, як уникнути виникнення небажаних обставин під час проведення необхідних заходів і при всьому цьому вкластися в заданий бюджет.

4. Уміння грамотно вирішувати проблеми. Нові ідеї та оригінальні підходи є ключовими моментами в процесі розв'язання складних проблем, з якими стикається у своїй роботі фахівець зі зв'язків з громадськістю, і саме завдяки їм програми зі зв'язків з громадськістю стають унікальними і запам'ятовуються.

Підвищення заробітної плати та професійної репутації знаходять тих людей, які вміють продемонструвати керівництву свої здатності грамотно, творчо і своєчасно вирішувати професійні проблеми.

Принципове правило для будь-якої діяльності фахівця зі зв'язків з громадськістю полягає в тому, що він повинен слідувати, перш за все, етичним і професійним стандартам своєї професії, а не вимогам свого клієнта або роботодавця.

**Питання для самоконтролю:**

1. Чим характеризується поняття «професіограма»?
2. Яким вимогам повинна відповідати професіограма?
3. Які існують типи спрямованості професіограм?
4. Які професійно значущі якості політика (за Т. Траверсом) існують?
5. Які професійно значущі якості помічника народного депутата України Вам відомі?
6. Які професійно значущі якості фахівця по зв'язкам з громадськістю та пресою Вам відомі?

**Література:** [2] С. 24-32; [5] С. 5-11; [7] С. 184-225; [12] С. 199-234; [20] С. 215-265; [32] С. 36-40.

## **ЛЕКЦІЯ 5. ОСНОВНІ ВИМОГИ ДО ПІДГОТОВКИ ТА НАПИСАННЯ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИХ І КВАЛІФІКАЦІЙНИХ РОБІТ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ**

1. Загальні положення.
2. Основні вимоги до категоріально-термінологічного апарату наукового дослідження.
3. Загальні критерії оцінювання навчально-наукових і кваліфікаційних робіт.
4. Вимоги до змісту і структури навчально-наукових і кваліфікаційних робіт.
5. Вимоги до оформлення навчально-наукових і кваліфікаційних робіт.

### **5.1. Загальні положення**

В Україні 01 липня 2016 р. набув чинності ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні вимоги та правила складання», який установлює види посилань, правила та особливості їхнього складання і розмішування у документах.

Стандарт розроблено фахівцями Книжкової палати України імені Івана Федорова і його дія поширюється на бібліографічні посилання в опублікованих і неопублікованих документах незалежно від носія інформації.

Зазначається, що «Стандарт призначено авторам творів, видавцям, фахівцям редакцій засобів масової інформації, інформаційних центрів тощо».

ДСТУ 8302:2015 містить інформацію про: види бібліографічних посилань та правила їхнього складання; особливості складання комплексного бібліографічного посилання; особливості складання бібліографічного посилання на електронний ресурс; особливості складання бібліографічного посилання на архівний документ.

Він установлює види бібліографічних посилань, що є частиною довідкового апарату документа та наводяться у формі бібліографічного запису, а також визначає правила й особливості складання і розміщення відповідних записів.

Поширюється дія стандарту на бібліографічні посилання в опублікованих і неопублікованих документах незалежно від носія інформації.

Стандарт не замінює ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 Система стандартів з інформації бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1–2003, ІДТ).

Однак він дозволяє значно спростити укладання переліків посилань. Оновлені вимоги ВД «Академперіодика» НАН України розроблено на його основі з використанням переважно варіанта для укладання первинних позатекстових посилань у повній формі.

Об'єктами посилання можуть бути всі види опублікованих чи неопублікованих документів або їхні складники на будь-яких носіях інформації (п. 4.2).

Разом з тим, нині в Україні діють інші, міжнародні бібліографічні стандарти.

### **5.2. Основні вимоги до категоріально-термінологічного апарату наукового дослідження**

Базовий категоріальний термінологічний апарат кожного наукового дослідження будь-якого рівня становлять переважно стереотипні наукові формули, такі як: актуальність дослідження, наукова проблема, мета і завдання, об'єкт і предмет, матеріал дослідження, його методика, новизна, практичне значення праці, за наявності – апробація її результатів. Цим науковим формулам відповідають основні рубрики вступного розділу навчально-наукових і кваліфікаційних робіт.

Тема дослідження конкретизує галузь і напрямок дослідницької роботи з метою вивчення обраних процесів чи явищ.

Орієнтовний перелік тем усіх видів навчально-наукових і кваліфікаційних робіт (від реферату до магістерської роботи) для кожної спеціальності розробляється і затверджується відповідними кафедрами.

Назва теми роботи повинна бути конкретною, узгоджуватися з об'єктом і предметом дослідження. Згідно з положенням про основні вимоги до наукових робіт ВАК України в назвах бажано уникати формулювань типу – Дослідження питання..., Дослідження деяких шляхів..., – Деякі питання..., – Матеріали до вивчення... тощо, які не забезпечують необхідної конкретизації у постановці й вирішенні обраного наукового аспекту.

**Наукова проблема** – це структурований комплекс взаємопов'язаних питань, зорієнтованих на визначення та інтерпретацію параметрів низки окремих явищ матеріального чи духовного світу, їх наукову парадигматичну кодифікацію у системі чітко окреслених термінологічних координат.

Проблема дослідження завжди пов'язана з вивченням специфіки внутрішньої організації об'єкта і предмета дослідження, з виявленням їх зв'язків та взаємообумовленостей, детальною розробкою деяких домінуючих чи маргінальних ознак у контексті парадигми світу.

У конкретній навчально-науковій або кваліфікаційній роботі наукова проблема практично обмежується комплексом теоретичних питань, пов'язаних передусім із метою дослідження, власне основна мета дослідження полягає у розв'язанні певної наукової проблеми.

Актуальність дослідження конкретної наукової проблеми, а відтак і навчально-наукової або кваліфікаційної роботи, зумовлюється теоретичними й емпіричними пізнавальними завданнями певної дисципліни, пов'язаної з відповідною науковою галуззю; необхідністю розширення парадигми знань студента про включені до матеріалу цієї дисципліни окремі наукові явища або процеси, потребою їх поглибленого вивчення; а безпосередньо для кваліфікаційних робіт – незавершеністю розпрацювання окремих аспектів відповідної наукової проблеми.

**Мета дослідження** – це визначення автором своєї евристичної стратегії в отриманні нових знань про об'єкт та предмет дослідження. Не слід формулювати мету як – дослідження..., – вивчення..., оскільки ці визначення вказують на засіб, але не спосіб досягнення мети. Мета дослідження може бути пов'язана, зокрема:

- з формулюванням наукових завдань, які належить розв'язати;
- з обґрунтуванням можливості виявлення нових ознак загального або часткового характеру певних конкретних фактів, що аналізуються, а також структури їхньої організації;
- з визначенням певних теоретико-методологічних моделей дослідження, застосування яких забезпечує розв'язання обраних теоретичних і практичних наукових завдань.

**Завдання дослідження** – відповідно до загальної мети, необхідно чітко визначити етапи наукового пошуку для її досягнення. Передусім слід сформулювати завдання, пов'язані з виявленням найсуттєвіших ознак та внутрішньої структури об'єкта і предмета дослідження.

Виділяються також завдання, зорієнтовані, зокрема, на:

- вирішення певних теоретичних питань, загальної програми дослідження (виявлення сутності окремих понять, явищ, процесів, визначення параметрів та рівнів функціонування, принципів інтерпретації тощо);
- виокремлення та характеристику нових евристичних аспектів сучасних рішень даної наукової проблеми;
- обґрунтування, виявлення системи конкретних засобів, необхідних для розв'язання наукової проблеми та організації експериментальної верифікації за критеріями оптимальності;

– розробку можливих рекомендацій щодо перспективи практичного використання результатів дослідження (зокрема, у підготовці практичних занять з відповідної дисципліни, у корпусі дидактичних або ілюстративних матеріалів до лекцій тощо).

Увесь комплекс завдань – це алгоритм безпосередньої загальної моделі дослідження, зумовлений логікою етапів конкретного наукового пошуку.

**Об'єкт дослідження** – це процес або явище, яке породжує проблемну ситуацію й обирається для наукового пошуку; цілісна сукупність споріднених елементів (тобто складових) матеріального або духовного світу. Ця система елементів стає предметом теоретичних і практичних дослідницьких студій.

**Предмет дослідження** – міститься в межах об'єкта і визначає тему навчально наукової і кваліфікаційної роботи, наведену на титульному аркуші як її назва. Це окремі сторони, властивості й відношення об'єкта, той понятійний, безпосередній аспект проблеми, що розглядається відповідно до певної мети як у теоретичному, так і в експериментальному планах.

В об'єкті дослідження визначається загальна сфера наукового пошуку, у предметі дослідження чітко позначається явище, етап чи процес, які мають розглядатися у навчально-науковій або кваліфікаційній роботі.

Окреслення предмета дослідження слід розуміти як виокремлення параметрів певного «фрактису» наукового пошуку у визначенні основних компонентів характеристики об'єкта дослідження. А отже, об'єкт і предмет співвідносяться між собою як загальне і часткове.

**Методики і методи дослідження** – це комплекс конкретних прийомів, зорієнтованих на отримання нового наукового знання і на визначення параметрів виконання програми дослідження, його теоретичних і практичних завдань, спрямованих на досягнення поставленої мети.

Перераховувати застосовані методи й методики слід не загалом (безвідносно до змісту роботи), а коротко й суттєво окреслити, за допомогою яких методів вирішувалися ті чи інші аспекти обраної наукової проблеми.

Характеристика новизни, яка притаманна виключно кваліфікаційним роботам, залежить від ступеня складності цих робіт і подається у бакалаврських роботах – у вигляді емпіричних, а у магістерських і дипломних роботах – наукових емпіричних положень (рішень), запропонованих автором особисто.

Спрямування новизни можливе на:

- а) розкриття практичної новизни (розробку дидактичних пропозицій тощо);
  - б) визначення новизни одержаних практичних результатів, їх позиціонування стосовно відомих наукових фактів (конкретизацію, розширення, доповнення і т.п.);
  - в) оцінку нових результатів у розгорнутому, аргументованому і чіткому викладі.
- Практичне значення – це відомості (пропозиції) щодо можливого застосування на практиці одержаних результатів.

Характеризуючи практичне значення результатів, слід подати інформацію про їх функціональний обсяг і сферу використання.

Діапазон, а також повнота і глибина розробки наукового апарату залежить від типу навчально-наукової і кваліфікаційної роботи.

У рефераті й курсовій роботі слід виокремлювати рубрики, пов'язані з визначенням актуальності, мети, завдань, об'єкта і предмета дослідження.

У бакалаврській, дипломній і магістерській роботах повинні бути представлені всі наведені компоненти.

### **5.3. Загальні критерії оцінювання навчально-наукових і кваліфікаційних робіт**

При оцінюванні навчально-наукових і кваліфікаційних робіт беруть до уваги те, що студент повинен уміти:

- формулювати мету і завдання дослідження;

- вести бібліографічний пошук із застосуванням сучасних інформаційних технологій;
- використовувати сучасні методи наукового дослідження, модифікувати наявні методи відповідно до поставлених завдань роботи;
- обробляти отримані дані, аналізувати і систематизувати їх на базі відомих джерел;
- узагальнювати результати дослідження й обґрунтовувати їхню достовірність;
- оформляти одержані результати і роботу в цілому відповідно до сучасних чинних вимог.

**Підсумкова оцінка.** Підсумкову оцінку навчально-наукових робіт визначає: науковий керівник;

Підсумкову оцінку кваліфікаційних робіт визначає: науковий керівник; рецензент; Державна екзаменаційна комісія (ДЕК).

У процесі визначення оцінки враховується низка важливих показників роботи:

- актуальність обраної теми; чіткість формулювання мети і завдань дослідження;
- структура і логіка побудови змісту роботи;
- якість теоретико-методологічного аналізу проблеми;
- для курсових робіт – наявність огляду наукових джерел, а для бакалаврських, дипломних і магістерських – наукової полеміки;
- правильність і повнота виконання поставлених завдань;
- правомірність одержаних результатів;
- змістовність зроблених узагальнень і висновків;
- дотримання чинних вимог до оформлення роботи;
- наявність та інформаційна повнота ілюстративних матеріалів з їх обов'язковою паспортизацією;
- змістовність доповіді студента про основні результати дослідження;
- правильність та чіткість відповідей на запитання присутніх на захисті роботи викладачів – членів комісії (а при захисті бакалаврських, дипломних і магістерських робіт – на зауваження й пропозиції, що містяться у рецензії і відгуку наукового керівника).

#### **Основні критерії оцінювання.**

Основні критерії оцінювання навчально-наукових робіт. Реферати Реферати оцінюються за 100-бальною системою. Диференціювання результату за національною шкалою відбувається за пропорційним принципом наступним чином:

Зараховано (60-100 балів). Робота відповідає основним вимогам до навчально-наукових робіт такого типу:

- тема розкрита повно або оптимально;
- проаналізовані літературні джерела;
- одержані результати систематизовані й узагальнені;
- узагальнення є правомірними;
- оформлення реферату відповідає вимогам до робіт такого типу.
- Не зараховано (1-59 балів). Тема роботи розкрита поверхово, є такі недоліки:
  - зміст реферату не відповідає темі;
  - відсутній аналіз літературних джерел;
  - тема висвітлена поверхово;
  - відсутня системність;
  - є зауваження щодо оформлення роботи.

#### **Реферат не підлягає оцінюванню, якщо:**

- текст подано викладачеві (керівникові) на поточну перевірку або на будь-який подальший етап підготовки остаточного варіанту реферату з порушенням термінів, установлених графіком навчального процесу;

- реферат написаний на тему, своєчасно не затверджену в установленому порядку;
- реферат виконаний несамоостійно;
- структура реферату не відповідає вимогам;
- зміст реферату не розкриває його тему;
- реферат вкрай недбало або неправильно оформлений.

**Добре (75-89 балів).** Тема курсової роботи розкрита, але є окремі недоліки принципового характеру:

- поверхово проаналізовані літературні джерела;
- недостатньо використані інформаційні матеріали;
- доповідь логічна, але відображає не всі змістові акценти курсової роботи;
- робота загалом оформлена згідно з чинними вимогами, проте містить окремі несистематичні огріхи.

**Задовільно (60-74 бали).** Тема курсової роботи в основному розкрита, але є численні недоліки змістового характеру:

- теоретичний розділ має реферативний характер, не містить аналізу підходів до висвітлення проблем, заявлених у темі курсової роботи;
- в аналітичній частині спостерігається надлишок елементів описовості;
- висновки сформульовані з надмірною узагальненістю;
- добір інформаційно-ілюстративних матеріалів (таблиці, графіки, схеми тощо) не завжди обґрунтований;
- є зауваження щодо оформлення роботи.

**Незадовільно (1-59 балів).** Тема курсової роботи розкрита поверхово, є такі недоліки:

- зміст роботи не відповідає темі;
- аналіз виконаний поверхово;
- у роботі переважають описовість і реферативність, відсутня системність;
- висновки не видаються достовірними;

**Добре (75-89 балів).** Тема роботи розкрита, але є окремі недоліки принципового характеру:

- поверхово проаналізовані літературні джерела;
- елементи новизни та практичного значення не мають чіткого вираження;
- недостатньо використані інформаційні матеріали;
- робота загалом оформлена згідно з чинними вимогами, проте містить окремі несистематичні огріхи;
- є окремі зауваження в рецензії та відгуку наукового керівника;
- доповідь логічна, але відображає не всі змістові акценти роботи;
- відповіді на запитання членів ДЕК в основному правильні.

**Задовільно (60-74 бали).** Тема роботи в основному розкрита, але є численні недоліки змістового характеру:

- теоретичний розділ має реферативний характер, не містить аналізу підходів до висвітлення проблем, заявлених у темі кваліфікаційної роботи;
- в аналітичній частині спостерігається надлишок елементів описовості;
- висновки сформульовані з надмірною узагальненістю;
- добір інформаційно-ілюстративних матеріалів (таблиці, графіки, схеми тощо) не завжди вмотивований.

#### **5.4. Вимоги до змісту і структури навчально-наукових і кваліфікаційних робіт**

**Реферат** – це короткий виклад основного змісту наукової праці чи низки праць, опрацьованих студентом у межах певної теми з аналізом можливих шляхів вирішення наукової проблеми.



Реферат також містить висловлення власних міркувань автора щодо цієї проблеми. Якщо реферат цих ознак не має, то він є лише конспектом опрацьованих публікацій.

Підготовка реферату – це перший етап розвитку науково-дослідницьких умінь та навичок студентів. Робота над рефератом спрямована на:

- формування умінь самостійно знаходити й вивчати наукову літературу, використовуючи цей матеріал для підготовки огляду наукових праць, пов'язаних з історією вивчення певних теоретичних питань;

- удосконалення навичок реферування; розвиток базових умінь ведення наукової роботи (ознайомлення з довідковою літературою, складання списку використаної літератури, формулювання висновків);

- стимулювання розвитку аналітичного мислення студентів (навичок та вмій систематизувати, аналізувати, зіставляти й узагальнювати різні точки зору, характеризувати конкретний матеріал, формулювати висновки);

- розширення світоглядної парадигми у студентів та поглиблення їх фахових знань із певної навчальної дисципліни;

- оволодіння основами наукового стилю;

- розвиток умінь встановлювати наукові міждисциплінарні зв'язки і визначати їхній характер.

#### **Вимоги до написання реферату.**

1. Реферат виконується як додаткова форма рубіжного контролю або одна з форм самостійної роботи студента на одну із тем:

- запропонованих викладачем;

- за власним вибором студента із зазначених у переліку, затвердженому в руслі навчальної модульної програми відповідної дисципліни;

2. Реферат пишеться українською або іноземною мовою відповідно до спеціальності.

3. Обсяг реферату – 10-15 сторінок друкованого тексту (комп'ютерного набору).

Реферат виконується за відповідною структурою із дотриманням правил виділення абзаців, нумерації сторінок, правильного оформлення посилань, виносок, цитат, висновків, списку використаних джерел.

Оформлення реферату має відповідати естетичним та орфографічним нормам і чинним вимогам до оформлення робіт такого типу.

Структура реферату 1. Титульна сторінка. 2. Зміст. 3. Вступ. У ньому мають бути наведені:

- тема реферату, характеристика її актуальності для реферативного висвітлення;

- формулювання мети реферування матеріалу з обраної наукової проблеми;

- визначення конкретних завдань роботи, а також об'єкту і предмету огляду.

4. Основна частина. Зазвичай вона складається з двох-трьох розділів, кожний розділ нумерується і має свою назву.

В основній частині характеризується стан дослідження теми й подається реферований виклад представлених у сучасній науковій літературі наявних точок зору з обраної тематики, а також самостійне реферативне опрацювання відповідного матеріалу; може бути запропонований варіант вирішення автором наукової проблеми.

5. Висновки. Повинні відобразити стисло характеристику основних результатів виконаної роботи і формулюватися у вигляді узагальнювальних тез відповідно до завдань, визначених у вступі.

6. Список використаних джерел. Містить перелік розглянутих праць, поданий в алфавітному порядку. Повинен нараховувати не менше 10 позицій і оформлятися з урахуванням усіх сучасних чинних вимог до бібліографічного опису.

Реферат подається у визначений викладачем (керівником) термін і перевіряється викладачем (керівником).

Кожне наукове дослідження студента потребує відповідного оформлення. Реферат як найпростіша форма наукової роботи містить огляд джерел з обраної теми, аналіз різних поглядів на наукову проблему, а також висновки щодо можливості вирішення певної проблеми.

Курсова робота – це навчально-наукова праця, в якій студент повинен не лише продемонструвати вміння опановувати наукові джерела й оперувати ними, а й виконувати самостійне дослідження.

Кваліфікаційна робота (бакалаврська, дипломна, магістерська) зорієнтована на підтвердження фахового рівня автора наукової праці і тому повинна бути результатом глибокого теоретичного та емпіричного вивчення обраної проблеми, її творчого осмислення та експериментальної перевірки результатів пошуку.

Тексти усіх видів навчально-наукових і кваліфікаційних робіт доцільно спочатку готувати у попередньому (першому, т. зв. чорновому) варіанті.

До останнього варіанту тексту вносяться всі зміни, запропоновані науковим керівником.

Текст навчально-наукової і кваліфікаційної роботи може вважатися остаточним за умови, якщо у ньому враховані всі зауваження і пропозиції наукового керівника. Кожен розділ праці має бути логічно завершеним, містити висновки і логічно пов'язуватися з наступною частиною.

Навчально-наукова (курсowa) і кваліфікаційна робота (бакалаврська, дипломна, магістерська) повинна поділятися на розділи та підрозділи (параграфи).

#### **Основні вимоги до бібліографічного опису наукової літератури.**

Список використаних джерел – це елемент бібліографічного апарату, який містить описи використаних праць за бібліографічними параметрами.

Згідно з чинними вимогами стандартів, уміщених у документах ВАК України, список використаних джерел слід укладати в алфавітному порядку заголовків, прізвищ авторів, перших осіб у списку авторських груп. Усі джерела вказуються тією мовою, якою вони видані.

Література, видана іноземними мовами з некириличним алфавітом, наводиться після праць, виданих мовами із кириличним алфавітом, під суцільною нумерацією.

#### **Питання для самоконтролю:**

1. Яким вимогам має відповідати предмет та об'єкт наукового дослідження?
2. Яким вимогам має відповідати реферат?
3. Які основні вимоги до бібліографічного опису електронних ресурсів?
4. Які основні вимоги до бібліографічного опису монографії?

**Література:** [5] С. 5-11; [7] С. 184-225; [12] С. 199-234; [20] С. 215-265; [32] С. 36-40.

## ЛЕКЦІЯ 6. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. Сучасні теорії та концептуальні основи міжнародних відносин.
2. Класифікації сучасних теорій міжнародних відносин.
3. Базові підходи до аналізу сучасних глобальних міжнародних відносин.
4. Концептуальні засади та основні напрямки зовнішньої політики України.

### 6.1. Сучасні теорії та концептуальні основи міжнародних відносин

У сучасній історичній науці та науках про міжнародні відносини склалися два напрями у дослідженні й тлумаченні сутності міжнародних відносин. Американський учений Хедлі Булл вирізняє класичний і науковий напрями у дослідженні міжнародних відносин.

**Класичний** базується на філософії, історії, а також на праві. Його прихильники виводять свої загальні тези на основі недосконалих процесів перцепції чи інтуїції.

Науковий напрям ґрунтується на логічних, математичних й емпіричних методах пізнання.

Згідно з класичною теорією, сутністю міжнародних відносин є взаємодія держав, а головний засіб її здійснення – дипломатія.

Для багатьох представників традиціоналістського напрямку (Г. Моргентау, К. Томсон, У. Фокс, А. Уолферс, Р. Арон, С. Хофман та ін.) царина міжнародних відносин є ареною вічного, неминучого суперництва їх учасників, яке зумовлене природною схильністю останніх до насильства та жагою влади.

Тому найперше, до чого звертаються дослідники міжнародних відносин - це проблеми конфліктів, причини їх виникнення та шляхи розв'язання, проблеми війни і миру, розвиток співробітництва між країнами та народами.

Схожі позиції тією чи іншою мірою характерні для всіх попередників і представників «класичної парадигми» від Фукідіда до Н. Макіавеллі й Т. Гоббса, від Н. Спайкмена до Г. Моргентау, від Дж. Кеннана до Г. Кісінджера.

У межах традиціоналістського напрямку значною мірою залишалися і вітчизняні рефлексії щодо міжнародної політики, які виходили з однієї ідеологічної засади, із бачення міжнародних відносин тільки як невпинної боротьби їх учасників.

Такі погляди призводили до спрощеного тлумачення подій і процесів міжнародного життя.

Прихильність конфронтаційній ідеології стала на заваді розвитку міжнародного співробітництва, розширення світових зв'язків.

**Класична (традиціоналістська) школа** поєднує в собі теорії ідеалізму та реалізму. Історія міжнародних відносин – це історія невпинної боротьби двох парадигм, двох систем поглядів щодо основ міжнародного порядку та засобів стабілізації міжнародних відносин.

Одна парадигма – парадигма політичного ідеалізму, прихильники якої вважають, що стабільний міжнародний порядок може бути побудований і збережений лише з врахуванням універсальних моральних принципів та правових норм, що на них базуються.

Теорія ідеалізму зазнала жорсткої кризи, яка виявилася у скепсисі до неї та трансформації позицій аналітиків до діаметрально протилежних оцінок міжнародних відносин. Такими є ідеї другої парадигми – політичного реалізму.

Основи другого підходу були закладені після Другої світової війни американським політиком Гансом Моргентау (головна праця «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу») та французьким ученим Раймоном Ароном (фундаментальне дослідження «Мир і війна між націями» та ін.).

Одним із найбільш привабливих положень **теорії політичного реалізму** стало положення про необхідність розглядати міжнародні відносини не з погляду будь-якого

ідеалу, а з погляду міжнародної політики, яка перебуває в боротьбі за володіння й утримання влади. «Міжнародна політика, подібно до будь-якої іншої політики, є боротьба за владу; якою б не була кінцева мета міжнародної політики, її безпосередньою метою завжди є влада», - пише Г. Моргентау.

**Прихильники політичного реалізму** надовго визначили шляхи розвитку науки про міжнародні відносини, виклали засадничі принципи політичного реалізму, суть яких зводиться до того, що міжнародна політика підпорядкована об'єктивним законам і є ареною гострого протиборства держав.

В основі їх міжнародної діяльності знаходиться прагнення до збільшення своєї влади або сили та, відповідно, зменшення влади інших двома головними шляхами - воєнної стратегії і дипломатії. Результатом прагнення кожної з держав до максимального задоволення своїх національних інтересів є встановлення на світовій арені певної рівноваги або балансу сил, що вважається єдиним реальним способом забезпечення та збереження миру. Разом із тим, існує й інша точка зору щодо балансу сил.

Наприклад, сучасна концепція «гегемонії США» (один із провідних теоретиків цього напрямку Р. Каглер), що також ґрунтується на школі реалізму, але орієнтується на моделі стабільності, яка заснована на гегемонії США.

«Оптимальною основою безпечного світу, - стверджують «гегемоністи», - є не поліполярність, а однополярність, не баланс сил, а їх явний дисбаланс на користь держави-гегемона». США, - пише Р. Каглер, - доведеться добиватися глобальної стабільності за рахунок політики, що насамперед виходить з односторонньої готовності використовувати силу для досягнення цієї мети. А вже потім вони будуть співробітничати з тими, хто поділяє цю мету, і жорстко поводить з тими, хто її не визнає» .

Український історик С. Троян узагальнює, що політичний реалізм виходить із конфліктного розуміння всієї системи міжнародних відносин і силового розв'язання проблем. Російський учений П. Циганков зазначає, що саме «політичний реалізм став основою таких широковідомих понять, як біполярна, мультиполярна, врівноважена та імперська міжнародні системи».

Доцільно враховувати норми міжнародного права й моралі, але в жодному разі не можна їх надмірно ідеалізувати та надто довірятися їм.

Із вищенаведеного стає зрозумілим, що успішна зовнішня політика та дії держави щодо інших держав повинні опиратися на достатній рівень сили і можливостей; мають бути спрямовані на підтримання вигідного для себе дисбалансу сил у найближчому оточенні; не допускати посилення й об'єднання своїх ворогів; жодна держава не повинна допомагати іншій, якщо це сприятиме значному зростанню могутності останньої; жодна держава не може вважати будь-який альянс, членом якого вона є, абсолютно надійною запорукою її безпеки, позаяк кожний із них є об'єднанням сильних і слабких, причому сильніші держави, на допомогу яких розраховують слабші, підпорядковують їх собі; виконання будь-яких угод, укладених державою, потрібно розглядати крізь призму їх відповідності ситуації.

Разом із тим, було б неправильно зводити дану теорію лише до загальних положень. По-перше, політичний реалізм не є монолітом, а його прихильники не демонструють повної єдності поглядів. Пожвавлена дискусія ведеться не тільки між політичним реалізмом та іншими напрямками, але і в межах самої «класичної парадигми» (на це вказують ідеалістичні теорії).

По-друге, реалізм не отримав би такого поширення як в академічному, так і в політичному середовищі, якби він не прагнув осмислити під кутом зору наявних у ньому вихідних положень усі актуальні проблеми міжнародних відносин.

І те, й інше можна прослідкувати на прикладі праці директора Вашингтонського центру досліджень зовнішньої політики Арнольда Уолферса «Суперечності та співробітництво. Ессе з міжнародної політики».

Згідно з позиціями політичного реалізму, він вважав основним мотивом поведінки держав на міжнародній арені національні інтереси.

У той же час зовнішня політика різних держав не є автоматичною реакцією на зовнішні виклики.

По-перше, вона багато в чому залежить від психологічних особливостей політичних лідерів (про це зазначають прихильники біхевіористичного або модерністського підходу); по-друге, дедалі більшою мірою зовнішня політика визначається зростаючою взаємозалежністю держав, тому міжнародні відносини, які складаються з різноманіття зовнішніх політик різних держав, не тільки не виключають, але і передбачають міжнародне співробітництво, що розуміється як взаємодія між державами.

Мабуть, не випадково проблема міжнародного співробітництва все частіше переміщується в центр уваги як академічних кіл, так і державних діячів, міжнародних організацій та інших структур і об'єднань, що є суб'єктами міжнародного життя.

Суспільні зміни сприяли тому, що у другій половині ХХ ст., поряд із класичним (традиціоналістським) підходом, формується науковий (за Х. Буллоу) або модерністський (біхевіористичний), або «науковий» стиль сприйняття міжнародних відносин і політики.

**Модернізм**, як новий науковий напрям, активно почав розвиватися після Другої світової війни. Його представники виходять із того, що міжнародні відносини є не лише цариною міждержавних стосунків, а коло суб'єктів розширюється за рахунок різноманітних приватних ініціатив, неурядових громадських організацій тощо.

Прихильники модерністського підходу (М. Каплан, Р. Роузкранс, Р. Снайдер, Х. Брук, Б. Сепін та ін.) намагалися сформулювати більш широкі та різнобічні уявлення про сутність міжнародних відносин. На їх погляд, сучасна суспільна наука має спиратися на точні, емпіричні дослідження, які давали б змогу формулювати однозначні висновки.

Модернізм об'єднав групу теорій, які намагалися на основі нової (частково математичної) методології створити абстрактно-логічні моделі, завдяки яким пояснення окремих явищ і процесів міжнародних відносин могло б бути зрозумілим і доказовим.

Модерністи прагнули надати «більшій науковості» науці про міжнародні відносини, застосовуючи в аналізі міжнародних відносин і політики новітні методи й технології.

До таких відносяться експлікативні методи, що мають аналітичний характер і відзначаються точністю та конкретністю (про них ішлося вище).

Новітні математичні методи й методики містяться також у теорії ігор, систем, ймовірностей тощо.

Отже, як бачимо, модернізму властива прагматична спрямованість. Полеміка між прихильниками модернізму і політичного реалізму стосувалася, головним чином, не природи й змісту, а методів дослідження міжнародних відносин.

Із критикою основних положень реалістичної парадигми виступають транснаціоналізм, неомарксизм та інші постмодерністські теорії.

**Основні ідеї транснаціоналізму** були викладені у праці американських учених Дж. Ная і Р. Кохейна «Транснаціональні відносини та світова політика». Вони стверджують, що політичний реалізм вичерпав себе, оскільки міжнародні відносини виходять далеко за рамки міждержавних взаємодій і на міжнародну арену виходять нові актори міжнародних відносин, якими є міжнародні організації та транснаціональні корпорації.

Транснаціоналізм об'єднав у собі теорії інтеграції та взаємозалежності. Але разом з тим, не можна не помітити, що транснаціоналізм певною мірою «ідеалізував» зміни характеру міжнародних відносин.

**Неореалізм.** Після Другої світової війни на перший план виходить також теза про реально існуючу залежність економічно слабких країн від індустріальних держав, що лежить в основі неомарксистської концепції міжнародних відносин. І. Валерстайн, С. Амін, Р. Кокс, Ф. Кардозо та інші уявляють світ у вигляді глобальної системи

різноманітних економік, держав, суспільств, ідеологій і культур, а експлуаторами вважають країни, добробут яких базується на капіталістичній глобальній економіці, що є способом новітнього пригноблення народів.

У практичну площину було поставлено питання про створення нового світоустрою, що передбачає докорінні трансформації всього суспільства. Положення концепції неомарксизму знайшли своє втілення в сучасній теорії та практиці міжнародних відносин. Вони поповнили науку про міжнародні відносини, але аж ніяк не привели до синтезу її теорій.

Про це свідчить те, що наприкінці 1970-х років після істотної теоретичної та методологічної кризи класичного реалізму, пов'язаної з гострою критикою його принципів і методів дослідження представниками теорії модернізму, розпочався його ренесанс, який виявився у відродженні інтересу до класичних праць реалістів і став провісником неореалізму.

Нове трактування основ реалістичної теорії полягало у спробі «вдосконалити та посилити класичний реалізм на основі розвитку дослідження міжнародної політики, що робить класичну теорію сучасною наукою, яка ґрунтується на порівняльному аналізі».

Така необхідність продиктована змінами в міжнародному середовищі: такими, як зростання економічної, фінансової та інформаційної взаємозалежності держав, завершення «холодної війни», посилення інтеграційних і глобалізаційних процесів у світі.

Західні вчені К. Уолц, Р. Гилпін, К. Кіндерман, Дж. Міршаймер та інші поставили собі за мету поєднати принципи класичного реалізму з теорією міжнародних систем.

Міжнародна система є головною категорією неореалізму й розглядається як структура взаємовідносин між державами: конфлікт, кооперація (співпраця), норма, перевага, інтерес, сприйняття, реальність, рішення.

Важливим елементом неореалізму є зазначений у його теоретичних концепціях тісний взаємозв'язок між політикою та економікою.

Слід зауважити, що у сучасній науці неореалізм є найбільш цілісним науковим напрямом, що характеризується логічністю й послідовністю викладу основних положень.

Неореалісти формулюють дві принципові для розуміння міжнародних відносин тези: у сучасному світі держави, використовуючи силу, ведуть боротьбу не за фізичне існування, а за підвищення рівня власного добробуту; держави незалежніші у своїй поведінці тоді, коли володіють більшим силовим потенціалом.

Отже, найважливіша відмінність неореалізму від теорії класичного реалізму полягає в тому, що його прихильники вбачають джерела силової політики держав світу не стільки у внутрішніх чинниках, які визначають їх поведінку, скільки у жорсткому впливі структурних особливостей глобальної міжнародної системи, що створюють для них можливості й обмеження.

У цілому, підсумовуючи розгляд даної проблеми, можна зробити такі висновки:

1. Методологія міжнародних відносин полягає в обранні дослідником тих чи інших концептуальних напрямків дослідження, принципів і підходів, що відповідають його уявленню про об'єкт дослідження. Залежно від визначеної методики, дослідник добирає також і конкретні методи. Їх вибір визначається як загальною постановкою проблеми, так і характером наукових завдань, поставлених у дослідженні.

2. Багатоманітність існуючих сьогодні в міжнародно-політичній науці теорій і поглядів може бути зведена до таких найпоширеніших і найвідоміших парадигм: реалізму (включає в себе класичний реалізм і неореалізм), лібералізму (традиційний ідеалізм і неолібералізм), неомарксизму. Кожна з них виходить із свого розуміння міжнародних відносин.

3. Політичний ідеалізм і реалізм – це традиційний підхід, який сформувався у 1920 - 1960-х роках і поєднав у собі найкращі теоретичні концепції, розроблені суспільною наукою впродовж історії людства. Теорії класичної школи базувалися на врахуванні історичного досвіду, визначенні певного ідеалу та логічності аргументації.

4. У 1970-х роках класичні теорії зазнали гострої критики, було започатковано так звану «біхевіористичну революцію», що мала на меті докорінний перегляд фундаментальних основ.

Модернізм об'єднав групу теорій, зокрема, неореалізм і неолібералізм, які намагалися на основі нової методології пояснити окремі явища та процеси в міжнародних відносинах.

5. За змістом теорії модернізму були досить близькими до класичних теорій, що призвело до появи нових постмодерністських теорій, представники яких намагаються знайти альтернативні способи тлумачення міжнародних відносин. Але все частіше мова йде про формування нової теорії – раціоналізму, яка ґрунтується на концепціях класичної школи й намагається поєднати досягнення інших теорій. Це пов'язано з геополітичними змінами у міжнародному середовищі.

А тому, аналізуючи поведінку держав у глобалізованому світі, слід враховувати їх національні інтереси, структурну силу, яка, власне, забезпечує ці інтереси й виступає гарантом безпеки держави, геополітичне становище, конфігурацію розстановки політичних акторів, причини, форми, шляхи та наслідки співробітництва.

6. Важливою закономірністю міжнародних відносин, на що слід зважати як дослідникам, так і політикам – є їх постійна еволюція та динаміка. А тому дослідження складної системи міжнародних відносин ґрунтується на використанні накопичених у цій галузі теоретичних знань і, зрозуміло, їх розвитку, що можливий через взаємозв'язок методології міжнародних відносин з підходами і методами історичної, політичної та інших суспільних наук. Адже саме історія разом з іншими суспільними науками стали фундаментом науки про міжнародні відносини. А теорія міжнародних відносин розробила теоретико-концептуальні основи й методи дослідження, що досить успішно можуть бути використані історією, яка на сучасному етапі трансформується з описової науки в аналітичну.

7. У 1990-і роки модерністські методологічні настанови «прориваються» і на терени вітчизняної історичної та політичної науки і практики.

Значною мірою цьому сприяла інтенсивна деідеологізація, декомунізація, демократизація суспільного життя в Україні.

Це цілком зрозуміло, адже демократичне суспільство потребує інших підходів: мислити, висловлюватися й діяти людина має вільно, спираючись на власний розум, досвід попередніх генерацій і почуття, що продиктовані їй власною совістю.

## **6.2. Класифікації сучасних теорій міжнародних відносин**

Мета численних класифікацій сучасних течій у науці про міжнародні відносини полягає в осмисленні стану і теоретичного рівня, досягнутого нею шляхом узагальнення наявних концептуальних підходів і співставлення їх із зробленим раніше.

У залежності від критеріїв можна навести низку основних класифікацій сучасних теорій міжнародних відносин.

Перша класифікація – *за географічним критерієм* – виділяє чотири види концепцій: англосаксонські, радянські, китайські та теоретичні побудови учених – представників країн «третього світу».

Друга класифікація – *на основі ступеня спільності розглядуваних теорій* – розрізняє глобальні концепції (політичний реалізм і філософія історії) та часткові теоретичні конструкції (біхевіоризм).

Серед останніх також називають теорію міжнародних акторів, теорію інтеграції, теорію міжнародних організацій, а також теорію стратегії, конфліктів і дослідження миру.

Третя класифікація – *на основі методу дослідження міжнародної проблематики* – основну увагу приділяє традиційному та модерністському або «науковому» напрямкам в аналізі міжнародних відносин.

Четверта класифікація – на основі ступеня важливості проблем теорії міжнародної політики виділяє сучасні політичні теорії природи міжнародних відносин і концепції змісту сучасної міжнародної політики.

Саме такої класифікації дотримуються, наприклад, В. Мадіссон і В. Шахов у посібнику «Політологія міжнародних відносин».

Дана типологія характерна, насамперед, для представників політологічної науки.

Нарешті, п'ята класифікація – на основі низки комплексних критеріїв – розрізняє ряд підходів.

Зокрема, Д. Коляр звертає увагу на класичну теорію «природного стану» (тобто політичний реалізм), теорію «міжнародного співтовариства» (або політичний ідеалізм), марксистську ідеологічну течію, англо-саксонську теорію і французьку школу міжнародних відносин.

Французький соціолог М. Мерль основними напрямками в сучасній ТМВ вважає традиціоналістський (Г. Моргентау, Г. Кісінджер), англо-саксонський на основі біхевіоризму та функціоналізму (Д. Сінгер, Д. Істон), марксистський і неомарксистський (П. Сузі, І. Валлерстайн).

Саме виходячи з комплексних критеріїв, ми виділимо і проаналізуємо наступні основні теорії міжнародних відносин – політичний ідеалізм, політичний реалізм, модернізм, транснаціоналізм, неомарксизм, неореалізм і соціологію міжнародних відносин.

### **6.3. Базові підходи до аналізу сучасних глобальних міжнародних відносин**

Історія загалом та історія міжнародних відносин, зокрема, почала досліджуватися за допомогою загальноприйнятих у світовій науці методів дослідження глобальної системи взаємовідносин як цілісної системи, що динамічно розвивається.

Процес дослідження міжнародних відносин відповідає загальній логіці наукового пізнання, хоч їхня специфіка зумовлює певні особливості у застосуванні підходів та окремих методів.

Передусім це пов'язано з особливостями міжнародних відносин як специфічного суспільного явища, а також із неоднозначністю тлумачення явищ і процесів, що їх стосуються.

Застосування синтезу історичних і логічних методів забезпечує конкретно-історичний характер дослідження в реальних часових і просторових межах.

В історичній науці, як і в будь-яких інших науках, загальні методи пізнання селекціонують та адаптують до її об'єкта дослідження. Це зрозуміло, оскільки відомо, що більшість суспільних наук не мають власного методу. Вони тією чи іншою мірою адаптують стосовно свого об'єкта загальнонаукові методи та методи інших дисциплін. Цей процес полягає не тільки і не стільки у створенні принципово нових методів дослідження, скільки в селекції та адаптації чинних.

Дослідження міжнародних відносин відбувається як на концептуальному, так і на емпіричному рівнях. Звідси – одні методи застосовуються на теоретичному, а інші – на емпіричному рівнях.

Методи, що застосовуються на теоретичному рівні дослідження, мають здебільшого узагальнено-логічний характер.

Серед них особливого значення надають методам аналізу, синтезу та абстрагування. Водночас варто зазначити, що методи аналізу та синтезу виступають базовими для системного підходу.

Емпіричний рівень визначає параметри та дає загальну характеристику реальних міжнародних відносин, що є основою для виведення їх найважливіших закономірностей.

На цьому рівні дослідження ґрунтується на описі та спостереженні і спрямоване на встановлення максимально об'єктивного знання про параметри досліджуваної реальності.



Наголошуючи на значенні таких досліджень, Г. Моргентау писав, що теорія передусім «має базуватися не на апріорних та абстрактних твердженнях, а на емпіричних і прагматичних».

В історичній науці принциповим є вивчення конкретних ситуацій, що розглядаються як певний умовно зафіксований фрагмент історичного процесу.

Виділяють три групи методів наукового пізнання на емпіричному рівні.

**Перша група:** загальні методи дослідження, або «методи аналізу ситуації», як їх називає російський учений П. Циганков, об'єднують найпростіші прийоми та способи пізнання міжнародних відносин (спостереження, аналіз документів, порівняння), що застосовуються багатьма науковими дисциплінами.

Важливо, що саме вивчення документів дає змогу побачити важливі сторони динаміки міжнародних відносин, допомагає виявити основні положення, норми й завдання, що постають не тільки перед дослідниками, а й перед міжнародними акторами.

На сучасному етапі наукового пізнання альтернативними є електронні джерела інформації та геоінформаційні системи.

**Друга група:** експлікативні методи – група прийомів і способів дослідження, що мають аналітичний характер і відзначаються точністю й конкретністю.

До них належать: контент-аналіз, івент-аналіз, когнітивне картування, метод індикаторів, статистичний метод.

**Третя група:** конструктивні методи – пов'язані з ідеалізованим відтворенням реальності, до яких відносяться: експеримент, моделювання, прогнозування, дельфійський метод, побудова сценаріїв і системний метод.

Доречно зазначити, що системний метод не слід плутати із системним підходом, оскільки підхід є операційним твердженням про характер та зміст міжнародних відносин, а метод – його практичним застосуванням у реальному дослідженні.

Широке використання системного методу у сучасних наукових дослідженнях пояснюється його загальноновизнаними перевагами, які пов'язані з можливістю розглядати об'єкт дослідження в єдності та цілісності.

Системна теорія, що ґрунтується на застосуванні цього методу, використовує його як своєрідну програму досліджень міжнародних відносин.

У межах системного методу Д. Зінгер запропонував схему дослідження, яка включає аналіз поведінки держав у міжнародному середовищі та вивчення міжнародної системи загалом.

Відомий американський учений Дж. Розенау розробив дещо докладнішу схему, що поєднує шість рівнів аналізу міжнародної системи і політики: індивіди – «творці» політики та їхні характеристики; посади, які вони обіймають, та ролі, що вони виконують; структури уряду, в якому вони діють; суспільство, в якому вони живуть і яким управляють; системи відносин між національними урядами та іншими учасниками міжнародних відносин; світова система (тобто глобальна міжнародна система) .

#### **6.4. Концептуальні засади та основні напрямки зовнішньої політики України**

У травні 2015 р. набула чинності оновлена Стратегія національної безпеки України, у якій вперше за часи незалежності визначаються загрози національній безпеці та шляхи їх подолання, зокрема в зовнішньополітичній царині.

Тут детально аналізується нова міжнародна ситуація у світовому масштабі й насамперед у регіональному вимірі, яка склалася внаслідок кардинального посилення агресивності Російської Федерації на міжнародній арені, робиться акцент на глобальному вимірі російсько-української війни в контексті демонстративного порушення міжнародного права, руйнування світових та європейських безпекових інституцій, неприхованого використання сили з метою створення «сфери впливу», підриву режиму

нерозповсюдження ядерної зброї і, у підсумку, наміру ревізії чинного світового порядку та деструкції нинішніх інституцій.

Згадані тези були предметом широкої дискусії в експертних колах України, привернули увагу міжнародних аналітиків. із ядерної угоди з Іраном, перенесення дипмісії США з Тель-Авіву в Єрусалим, часткове самовідсторонення від провідної ролі у Великій сімці (G7) та Двадцятці (G20), селективний підхід до імміграції тощо).

Прискіпливого вивчення вимагає нещодавня (грудень 2017 року) нова редакція Стратегії національної безпеки США, у якій детально викладені стратегічні пріоритети чинної адміністрації та шляхи їх досягнення.

Важливі зміни в міжнародну ситуацію загалом внесла діяльність адміністрації президента США Д. Трампа, при цьому практично всі з них стосуються інтересів України (перегляд та денонсація угод про вільну торгівлю, перегляд бюджетної політики, зокрема в частині військової та міжнародної допомоги, вихід із Паризької кліматичної конвенції, жорстке «обумовлення» підтримки країн-членів НАТО фінансовими внесками, вихід

Упродовж останніх років українські аналітики дедалі частіше визнають важливість, поруч із пріоритетними європейським та американським, роль південно-східного (середземноморсько-близькосхідного) зовнішньополітичного вектору, який є водночас південно-східним флангом ЄС та НАТО.

Цей напрям здобуває дедалі більшу увагу через триваюче ізраїльсько-арабське протистояння, підживлювану Росією міграцію біженців у країни ЄС, сирійсько-ліванську кризу, соціально-економічну (Єгипет, Туніс, Йорданія) та військово-терористичну (Лівія, Алжир, Ємен) дестабілізацію, що загрожує важливим економічним інтересам України (цей регіон є споживачем українського металу, агропродукції, промислових виробів).

Вимагають більшої уваги до себе країни, що стрімко розвиваються та виходять на світову арену як нові потужні гравці. Це стосується, передовсім, КНР, Індії, Бразилії, Мексики, Канади, Австралії.

Останні дві країни, поруч зі США, Великою Британією та Новою Зеландією, зміцнюють безпекове співробітництво (UKUSA Agreement), одним із головних об'єктів спостереження якого стала РФ.

У випадку з Китаєм йдеться про нині вже очевидне досягнення в найближчій перспективі паритету зі США в економічній, і навіть військовій сферах.

Нове позиціонування Китаю у світі, задеклароване у виступах Голови КНР Сі Цзіньпіна на 70-й сесії ГА ООН та Всесвітньому економічному форумі в Давосі, уже привернуло увагу міжнародної спільноти. Пекін має власну стратегію використання Росії як сировинного придатку та простору для маневрування, проте залишається стратегічним партнером України та її гарантом з 1994 року. Зовнішньополітична стратегія Української держави має дати чіткі рекомендації щодо рівня й характеру подальших зв'язків із цією державою.

Більшої уваги потребує багатовимірний Південно-Азійський вузол, що охоплює Індію, Бангладеш та країни Південно-Східної Азії, де, частково під впливом ісламського радикалізму, загострилися приховані економічним зростанням останніх тридцяти років давні територіальні та ресурсні суперечки, а отже, збільшується попит на сучасне військово обладнання, технології та фахівців. І тут, і в країнах Центральної Африки та арабського світу, досвід українського оборонного комплексу в протистоянні переважаючим силам ядерного агресора здатен знайти застосування при вмільй, вільній від корупції послідовній пропозиції.

Окремої уваги вимагає аналіз та прогноз українсько-російських відносин, які внаслідок віроломної агресії, анексії, численних вбивств, інших кримінальних злочинів із боку російських військ та найманців і економічних злочинів владних структур РФ складно корелюються з наявною взаємозалежністю двох сусідніх суспільств і держав, пов'язаних зокрема і спільними міжнародними зобов'язаннями (транспортування енергоносіїв, виготовлення спільного продукту для третіх країн), безальтернативністю подальшого

співіснування і, не в останню чергу, інтересом країн ЄС, пострадянського простору та України мати можливості впливу на російське суспільство з метою демонтажу імперської моделі нинішньої Російської держави.

Важливим фактором, який впливає на зміст і механізми зовнішньополітичної стратегії, стає українське суспільство, у якому також відбуваються глибинні зміни, позначені в таких явищах як декомунізація, децентралізація, реформи освіти, системи соціальної підтримки, проблематика еміграції та безвізового режиму, як вияв триваючого (з 1991 р. у вигляді реформ та повстань 2004 та 2014 р.р.) системного переходу від радянської до соціально-ринкової держави. Міцніюче громадянське суспільство має й буде долучатися до цього процесу.

Зазначені процеси, зміни, що відбулися в Україні, її безпосередньому сусідстві та у великих впливових світових гравців вимагають оновленого розуміння місця й ролі України в глобальному вимірі та створення документу стратегічного характеру з рекомендаціями на середньострокову перспективу.

#### **Питання для самоконтролю:**

1. Здійсніть характеристику класичної теорії міжнародних відносин.
2. В чому суть теорії модернізму в міжнародних відносинах.
3. В чому полягає відмінність теорії реалізму від неореалізму?
4. Наведіть класифікацію теорій міжнародних відносин на основі ступеня спільності розглядуваних теорій.
5. Визначте до якої групи методів наукового пізнання належать методи контент-аналіз, івент-аналіз, когнітивне картування, метод індикаторів, статистичний метод.
6. Визначте основні напрямки зовнішньої політики України на сучасному етапі державотворення.

**Література:** [3] С. 23-87; [10] С. 9-73; [13] С. 57-112; [22] С. 76-81; [46] С. 123-137.

## **ЛЕКЦІЯ 7. СИСТЕМНИЙ ПІДХІД І СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

1. Систематизація міжнародних відносин.
2. Загальна характеристика системи міжнародних відносин сучасності.
3. Демократизація світу, як глобальна тенденція міжнародних відносин.
4. Експертна оцінка міжнародних відносин.

### **7.1. Систематизація міжнародних відносин**

В якості загальної дефініції поняття «система міжнародних відносин» означає самодостатню та спроможну до саморегуляції систему (комплекс) взаємодії суб'єктів міжнародних відносин на рівні держав, міжнародних організацій та акторів недержавного рівня.

При цьому головним системоутворюючим елементом служать саме відносини та інші форми взаємодії як всередині системи (між її компонентами), так поза її межами (відносини з зовнішнім середовищем системи).

Під елементами міжнародної системи маються на увазі насамперед суб'єкти – актори або учасники міжнародних відносин.

У попередніх та в сучасній системі міжнародних відносин в якості факторів системоутворення виступає складна комбінація владно-силових та інституціональних чинників.

До них можна віднести:

- фактори міжнародного порядку (під якими маються на увазі модель і визначена композиція владно-силових відносин);
- наявність певної ієрархії системи (ступінь поширення, інтенсивність, рівні та види міжнародних відносин), так само як й ієрархії акторів-компонентів системи;
- рівномірність (та/або нерівномірність) системних зв'язків;
- прагнення до домінування та впливу (при цьому можна вирізнити як «абстрактне домінування» заради збереження чинних переваг, так і домінування заради досягнення певної стратегічної або локальної мети);
- гармонійність та добровільність або недобровільність поширення регулюючих засобів та механізмів;
- наявність та/або відсутність узгоджених підходів до проблем розвитку та безпеки. У цьому плані звертає на себе увагу теза про спільні цілі та принципи, яка поширена в межах багатосторонньої взаємодії держав євроатлантичної спільноти. Стосовно регулюючих механізмів, які забезпечують стабільність і функціонування міжнародної системи, можна впевнено стверджувати про наявність серед них чотирьох основних груп
  - силові (владно-силові) фактори та імпульси;
  - міжнародні інституції;
  - міжнародне право;
  - міжнародні режими.

Проте серед комунікативних механізмів регулюючого характеру можна визначити певні «проблемні зони», до яких належать форми та засоби дипломатії (несилові фактори суб'єктивного характеру, які подекуди мають критичне значення для збереження стабільності та відвернення кризових тенденцій) та приховані (латентні) чинники й механізми впливу і просування інтересів.

Одним із найважливіших аспектів системного підходу є визначення функцій системи.

На основі попередніх узагальнень можна сформулювати три групи функцій – загальні, запобіжні (негативні) та конструктивні (позитивні).

В якості загальних функцій можна визнати функцію міжнародної безпеки (як втілення відносин самозбереження системи) та нормативну функцію.

До запобіжних функцій (або негативних, тобто заснованих на запереченні) належать обмеження чи подолання системоруїнних чинників (деструктивних тенденцій та явищ політичного характеру); стримування дій і намірів окремих суб'єктів системи, насамперед у разі виникнення загрози інтересам провідних учасників системи або визрівання конфлікту інтересів певної групи провідних учасників системи; локалізація кризових явищ та їхнього впливу на суспільний розвиток (включаючи реагування на стихійні лиха та подолання наслідків природних катастроф).

Відповідно, до конструктивних (позитивних) функцій належать формалізація міжнародного спілкування, включаючи кодифікацію та вдосконалення норм і механізмів міжнародного спілкування, а також гармонізацію інтересів суб'єктів.

Перспективною функцією може стати забезпечення економічних і біологічних умов виживання людства.

У правовому плані сформульовано спектр «злочинів проти людства», які поступово доповнюються новими ознаками.

У разі досягнення мінімально потрібного консенсусу, в перспективі можна очікувати більш рішучих заходів міжнародної протидії проявам транснаціональної злочинної діяльності.

Усе більш актуальним стає постановка питання про гарантування економічних умов існування та розвитку людства.

## 7.2. Загальна характеристика системи міжнародних відносин сучасності

Визначення правил і закономірностей є метою кожної теорії, її бажаним результатом.

Причому ці закономірності можуть стосуватися як функціональних ознак об'єкта, так і суттєвих умов, які визначаються структурою системи.

Доцільно сформулювати й запропонувати ряд загальних правил і закономірностей, які спостерігалися в різних міжнародних системах і, таким чином, можуть бути визначені як узагальнюючі:

1) кожна система міжнародних відносин є історично обумовленим явищем, існування якого реально визнається та усвідомлюється на основі відстеження емпіричних чинників;

2) встановлення нової системи міжнародних відносин не обов'язково призводить до руйнування регіональних підсистем, однак імперативно впливає на характер, інтенсивність і параметри зв'язків у ареалах їхнього поширення;

3) досі доволі невизначеним структурним феноменом залишається явище «міжсистемного переходу» або різна за часовою довжиною та хронологічними межами епоха руйнування попередньої системи та встановлення нової системи;

4) криза міжнародної системи не обов'язково призводить до руйнування попередньої системи та встановлення нової.

У разі приборкання системоруйнівних імпульсів стабільність системи може бути відновлено, хоча й на іншому рівні. (Найбільш показовий приклад – наполеонівські війни, наслідком яких стало перегрупування владно-силової композиції в межах системи, а також часткове посилення деяких із елементів системи за рахунок послаблення інших.);

5) перехід від однієї системи відносин до іншої призводить до неминучої переоцінки ролі та значення (й відповідно, до перегляду змісту) основних форм взаємовідносин між її елементами.

Це не означає, що встановлення нової системи міжнародних відносин обов'язково призведе до появи нових форм відносин, хоча це й не виключається. Проте це беззастережно означає, що одні форми взаємовідносин (та їхні інституційні прояви) втрачатимуть вагу та першочерговість, а інші, навпаки, набуватимуть нового змісту або більшої інтенсивності;

6) кожній системі міжнародних відносин властивий свій набір регулюючих механізмів і пріоритетних правових норм. При переході від ранніх, більш простих і примітивних форм системної взаємодії, до більш складних і розвинутих відбувається вдосконалення та диверсифікація регулюючих механізмів;

7) норми міжнародного права так само, як і норми національного права, не є константою.

Проте перегляд норм і принципів міжнародного права може відбуватися в інших формах, аніж зміна норм і принципів національного права;

8) кожній системі властивий свій набір політико-ідеологічних понять і дефініцій, які вважаються нормативними формами інтерпретації суб'єктами системи власних прагнень та інтересів.

Визначаючи зміни в природі сучасних міжнародних відносин, також можна констатувати їхні значні особливості й деякі цікаві закономірності. Вони, зокрема, включають:

- ускладнення природи міжнародних відносин і характеру міжнародної системи на кожному новому етапі розвитку політичних процесів;
- чим далі, більше стає помітним ускладнення композиції міжнародної системи, зокрема, її елементів;
- збільшення ваги недержавних – і офіційних (видимих), і латентних елементів міжнародної системи;

- прискорення розвитку та диверсифікації нових форм взаємовідносин; модифікацію традиційних політичних і політико-ідеологічних чинників, насамперед тих, які стосуються мотивації поширення певних принципів, а також здійснення примусових чи силових заходів на міжнародній арені;
  - помітне збільшення ваги регулюючих механізмів, водночас і поряд із переглядом їхніх цілей та функцій. Криза біполярної системи висвітлила істотні суперечності між сучасними міжнародними відносинами та спадковою системою міжнародного права, яка складалася у формі нашарувань і містить значні суперечності.
- У цьому плані привертає увагу ряд нових явищ та прецедентів:

- не можна констатувати, що зміна норм міжнародного права має більш еволюційний характер змін, аніж у національних системах проте в міжнародному праві більш наочно спостерігається нашарування пізніших правових норм на попередні. Відтак, у разі доцільності різні норми права можуть застосовуватися певними учасниками відповідно до їхніх потреб і в залежності від співвідношення сил та впливів.
- водночас спостерігається таке явище, як неформальний перегляд норм права;
- перегляд норм права знаходить прояв у такий спосіб, що тлумачення певних норм права в новій системі відносин не обов'язково тотожне тому тлумаченню, яке застосовувалося за попередньої міжнародної системи.

Тобто, норми можуть бути тіж самі (можливо, з певними доповненнями та модифікаціями), але їх прочитання та застосування є відмінним.

Можна сформулювати декілька принципів, які вказують на динаміку правових аспектів регулювання відносин у межах системи.

Зокрема, у разі різкого зламу попередньої системи деякі міжнародно-правові норми та акти скасовуються в примусовому порядку (визнаються як недійсні від самого початку), проте така практика скоріше належить до винятків; частіше змінюється розставлення наголосів, акцентів і пріоритетів, які прямо залежать від системних чинників.

До таких правових принципів і норм, роль яких змінюється, наприклад, належить принцип права націй на самовизначення, принцип невтручання у внутрішні справи, принцип права націй на самооборону, принцип непорушності кордонів тощо.

З одного боку, на офіційному рівні ці принципи не піддавалися ревізії, проте ставлення до них перестає бути абсолютним, а їхнє застосування може потрапляти в залежність від збігу суб'єктивних чинників; спостерігається одночасне співіснування різних систем права, які відрізняються між собою за глибиною кодифікації 270 стосунків суб'єктів та втіленням базових принципів.

Зокрема, це стосується різних систем права, що можна умовно назвати «правом ООН» і «правом ЄС».

Причому європейська система права має значно детальніший, глибший та більш зобов'язуючий характер; спостерігається практика поширення права та регулюючих норм окремих неуніверсальних міжнародних організацій на загальний контекст міжнародних відносин.

Наприклад, така практика стосується поширення норм і принципів Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), зокрема, у галузі протидії корупції та незаконному фінансовому обігу, НАТО (у сфері контролю над озброєннями).

Меншою мірою та у вужчому, регіональному контексті до такої практики вдається ЄС, зокрема, у ході реалізації програми «Нового сусідства».

Ідеться про поширення правових норм і подекуди економічних стандартів, що діють у межах ЄС, у країнах зовнішньої периферії; спостерігаються спроби поширити дію норм національного права окремих держав на контекст міжнародних відносин.

### 7.3. Демократизація світу, як глобальна тенденція міжнародних відносин

Владно-силовий центр сучасних міжнародних відносин компонується переважно західноєвропейськими та північноамериканськими демократіями євроатлантичної геополітичної сфери.

Ці (ринкові та ліберальні) демократії, подолавши в біполярному протистоянні альтернативну модель світоустрою, запропоновану і частково втілену комуністичним тоталітаризмом, надають політичні, економічні, правові, культурні зразки глобальної інтеграції, виступаючи водночас її «двигуном».

Посткомуністична трансформація у сучасному міжнародному суспільстві фактично є тотальною трансформацією цих напівпериферійних соціумів за соціальними стандартами євроатлантичного центру сил.

У ціннісно-ідеологічному сенсі глобальна демократизація передбачає «боротьбу за визначення демократії», тобто ідейну боротьбу кожного окремого національного суспільства й держави за право самим визначати: чим є для них демократія, виробляючи власні національні стандарти розбудови й оцінки цього політичного устрою.

Демократичний устрій утверджується на більш-менш рівному розподілі, а не високих темпах зростання економіки. Олігархічна демократія виникає в суспільствах цілковито позбавлених опірності; у суспільствах, котрі будь-який злочинець може пройти «наскрізь» і повернутися назад вже багатієм та лідером нації.

Тому, підтримка й розвиток так званого громадянського суспільства має сенс лише тоді, коли це сприятиме зростанню «загальносуспільної опірності».

Якщо ж громадянське суспільство слугуватиме переважно для імітації демократичного процесу (олігархія – це не лише демократія для бідних, але й імітаційна демократія) чи виступатиме каналом зовнішніх впливів для сил глобального й регіонального гегемонізму, то його розбудова не лише непотрібна, але й шкідлива.

Громадянське суспільство зазвичай визначається як сегмент політичної системи, котрий протистоїть державі – структурно розмаїта соціальна сфера, що компонується автономними організаціями та інституціями і в якій укорінена громадянська свідомість. Однак, принаймні у випадку напівпериферійних країн, таке розокремлення виглядає штучним, оскільки важко уявити структури громадянського суспільства, які б не регулювалися і не підтримувалися державою.

### 7.4. Експертна оцінка міжнародних відносин

#### **Базові компоненти процедури оцінки стану реалізації національних інтересів:**

Політичне прогнозування користується кількома методами: експертних оцінок, дельфійским, екстраполяції, аналогії, імітаційного моделювання тощо. Крім того, в рамках кожного методу існують десятки способів розроблення прогнозів.

**Метод екстраполяції.** Цей метод ґрунтується на тому, що більшість політичних феноменів – процеси (явища), що тривають у часі і мають свою траєкторію руху, яку можна встановити, знаючи ланцюг минулих і сучасних подій

**Метод аналогії.** На основі подібності умов, що викликали у або іншу подію в минулому, дозволяє зробити висновок про можливість події в майбутньому. Цей метод можна використовувати в прогнозуванні подій або окремих політичних феноменів

**Метод сценаріїв** передбачає опис можливих майбутніх подій у якому-небудь регіоні або у світі в цілому. Його використовують для опису картини розвитку конфліктних ситуацій, під час підготовки політичних рішень, розрахованих на більш-менш тривалу перспективу.

Складання сценаріїв пов'язане з оцінкою тенденцій розгортання ситуацій, а в оцінці виражається суб'єктивне відношення до феномена з боку того, хто її робить.

**Експертна оцінка.** Виробляється за допомогою фахівців, досвід і знання яких у прогнозованій галузі проблем або відносин є загально визнаними і перевершують знання інших людей у конкретній галузі прогнозу.

Думка експертів виявляється методами опитування або ділової гри – групової діяльності експертів, що здійснюється за прийнятими в цій групі правилами у рамках розробленого сценарію.

**Метод моделювання.** У його рамках знання про майбутній стан політичних відносин одержують шляхом створення умовного образу об'єкта.

**Метод експертних оцінок** покликаний дати об'єктивну характеристику якісних і кількісних сторін о'а прогнозування на основі обробки й аналізу сукупності індивідуальних думок експертів. Якість експертної оцінки, її надійність і обґрунтованість у кінцевому рахунку залежать від обраної методики збору й обробки індивідуальних експертних значень. Ця робота включає такі етапи: вибір складу експертів і оцінку їхньої компетентності; складання анкет для опитування експертів; одержання експертних висновків; оцінку погодженості думок експертів; оцінку вірогідності результатів; складання програми для обробки експертних висновків.

Наступний – **метод дельфійського оракула**, або метод «Дельфі». Він передбачає складну процедуру одержання і математичної обробки відповідей. Прогнози, що одержуються за допомогою методу «Дельфі», будуються на дослідженні й об'єктивному знанні об'єкта з урахуванням суб'єктивних поглядів і думок, опитуваних щодо цього. При цьому велику роль відіграє інтуїція, що може підказати правильне рішення, оскільки вона ґрунтується на великому досвіді експерта. Безумовно, в таких випадках прогнози іноді виявляються помилковими, особливо довгострокові (а тим більше понаддовгострокові).

Тому й інтуїтивний підхід далеко не завжди приводить до потрібних результатів, особливо при вирішенні завдань великої складності, а політичне прогнозування усе частіше зіштовхується саме з такими завданнями.

Звичайно за методом «Дельфі» можна виявити переважаюче судження опитуваних з обраного кола проблем. Він особливо придатний при складанні короткострокових прогнозів, передбачуванні локальних подій, тобто в порівняно простих випадках. Власне кажучи, метод «Дельфі» відноситься до варіанту методу експертних оцінок.

Поряд з позитивними сторонами всі варіанти методу експертних оцінок мають недоліки: вони громіздкі, тому що багато часу йде на кожен цикл одержання відповідей експертів, що дають досить великий обсяг інформації.

Крім того, оскільки метод заснований на інтуїції і суб'єктивних поглядах опитуваних, якість оцінки прямо залежить від кваліфікації експертів.

При довгостроковому прогнозуванні використовується метод екстраполяції, уможливленого продовження на майбутнє тих тенденцій, що вже заявили про себе в сьогоденні.

**Метод екстраполяції** спрямований на побудову динамічних (статистичних або логічних) рядів показників прогнозованого процесу з якомога більш ранньої дати аж до дати прогнозованої.

Великий ефект при цьому дає використання формул складної екстраполяції, висновків теорії ймовірностей, теорії ігор, завдяки чому можна точніше оцінювати масштаби можливих зрушень в екстраполюючих тенденціях.

За таким принципом були побудовані доповіді Римського клубу 60-х років, що застерігали про можливість вичерпання життєвих ресурсів планети, настання екологічних, енергетичних, сировинного криз.

Застосовується також **метод аналогії** – порівняння положення справ у тій або іншій державі з аналогічним досвідом інших держав, подібними ситуаціями в історії.

Останніми десятиліттями, особливо з розвитком кібернетики, набули популярності методи імітаційного моделювання. При цьому створюється спрощена, агрегійована модель досліджуваного об'єкта (наприклад, системи міжнародних відносин).



Потім за допомогою ЕОМ досліджується його еволюція. Цей метод знаходить розвиток в ігровому імітаційному моделюванні, що дозволяє розглядати альтернативні варіанти тієї або іншої ситуації шляхом введення в модель можливих суб'єктивних реакцій учасників подій.

Через необхідність у політичному житті суспільства великої кількості факторів політичне прогнозування розробляються у вигляді варіантів, альтернатив розвитку, які описують вірогідний характер майбутніх подій, процесів, явищ. Чим довгостроковіший прогноз, тим більша ймовірність виникнення нових факторів, тенденцій, які в минулому про себе не заявляли і тому не могли бути враховані при аналізі вихідної бази даних прогнозів. Найбільш точні прогнози короткострокові.

Системна оцінка країни повинна базуватись на ідеях стратегічного управління і включати такі процедури:

- 1) опис набору сценаріїв розвитку країни;
- 2) визначення змісту;
- 3) експертна оцінка існуючого рівня реалізації;
- 4) оцінка актуальності і пріоритетності реалізації;
- 5) прогноз реалізації;
- 6) визначення шляхів, ресурсів, формування сценаріїв забезпечення реалізації НІ і попередження/подолання загроз реалізації;
- 7) вибір сценарію реалізації.

При змістовній оцінці суспільно-політичного процесу варто відмовитися від опису сьогочасних політичних інтересів і ситуації, щоб сконцентрувати зусилля на викладенні основних принципів і на їх систематичному наслідуванні.

Щоб відповідати елементарному рівню теоретичного знання оцінювання повинне спиратися на сценарний підхід, тобто на припущення про те, що події можуть бути описані за допомогою визначення:

1) ситуації, 2) соціоекономічного і економічного простору існування і розвитку ситуації у часі, 3) дієвих сил (акторів), 4) їх інтересів, намірів і цілей, які визначають очікувані результати, 5) дій основних акторів, 6) можливих результатів і наслідків, які стосуються всіх інших суспільно-політичних акторів. При цьому події повинні/можуть описуватися на глобальному, регіональному і субрегіональному (державному) рівнях.

З формальної точки зору подібний сценарій складається (моделюється) за допомогою набору характеристичних шкал і параметрів.

Кожний сценарій характеризується певним набором шкал і значень за відповідними шкалами.

На рівні практичного втілення серед вірогідних сценаріїв варто відокремити наступні: найбільш несприятливий, найбільш сприятливий, найбільш вірогідний. Найбільш несприятливий сценарій може використовуватися для визначення загроз національним інтересам країни. Його здійснення може бути маловірогідним, якщо суспільство здатне усвідомити ці загрози і вжити відповідних заходів задля запобігання розвитку подій за найгіршим сценарієм.

Найкращий (найбільш сприятливий) сценарій може слугувати для залучення уваги суспільства до можливостей суспільного розвитку і для мобілізації зусиль, завдяки чому вірогідність екстремальних сценаріїв може змінитися.

Все це робить актуальним вивчення ресурсних і мобілізаційних можливостей суспільства і держави.

Формування сценаріїв розвитку країни може використовуватися як інструмент визначення змісту, тобто переліку країни. Формулювання та їх індикаторів мають базуватися на природному тезаурусі управлінського персоналу країни. Це є вихідною умовою адекватного розуміння їх змісту при проведенні оціночних досліджень, а тому і надійності вихідних даних та природності переходу на третій рівень оцінки. На основі переліку формується змістовна структура.

Опис сценарію/сценаріїв розвитку країни також необхідний для інтерпретування актуального стану реалізації і формування реалістичного сценарію забезпечення реалізації в майбутньому.

За допомогою цілеспрямованого добору експертів можливо проводити когнітивне моделювання різних варіантів сценаріїв розвитку, спираючись на ціннісні орієнтації акторів, рівень їх намагань і впливу.

Аналіз сприймання стану реалізації та актуальності представниками соціальних суб'єктів, які представляють основні конфліктні структури суспільства і центри сили, буде відображати конфліктний сценарій розвитку країни.

Оцінювання, яке буде проводитись за участі експертів-спеціалістів у кожній із сфер, надасть більш нейтральну характеристику стану реалізації. Врахування наближення експертів до різних рівнів і центрів влади/впливу буде відображати потенціал або можливість реалізації певних сценаріїв.

У зв'язку із багатопараметричністю експертну оцінку стану їх реалізації варто проводити за допомогою багаторівневої системи індикаторів з використанням каскадної процедури вимірювання.

Перший рівень надає узагальнену цілісну оцінку стану реалізації.

На другому рівні проводиться деталізована експертна оцінка сфер та індикаторів за допомогою комплексу шкал суб'єктивної оцінки з врахуванням рівня знань експертами предметних галузей. При переході на другий рівень реконструкції структури істотно збільшується кількість показників завдяки деталізації опису. Це призводить до громіздкості оціночних процедур. Подолання цієї складності можливе завдяки застосуванню каскадної процедури, коли експерти оцінюють тільки ті сфери і блоки, в яких вони вважають себе фахівцями.

На третьому рівні стан відображається за допомогою системи індикаторів у натуральних вимірах, які відповідають фізичній природі конкретних. Тобто на третьому рівні оцінювання проводиться за допомогою набору стандартних статистичних і нормативних показників, які можуть надавати державні органи обліку і статистики.

На основі оцінки стану реалізації усєї системи/структури можливо розрахувати ієрархію стану їх реалізації.

При експертній оцінці стану реалізації корисно використовувати семантичні шкали, значення яких перебувають у певному діапазоні, наприклад, між «катастрофічним станом» і «нормою або стійким хорошим становищем».

Крім структурної ієрархії національних інтересів за поточним станом їх реалізації важливим практичним аспектом їх розгляду є «**пріоритетність**», яка характеризується відношенням переваги, що використовується при прийнятті рішень.

Доцільно розмежувати принаймні два основних значення поняття «пріоритетності національних інтересів», які використовуються на практиці:

- по-перше, це критичність проблеми, яка віддзеркалює даний національний інтерес, що характеризується загостренням ситуації, яка склалася, оперативністю необхідних дій тощо. Вона може оцінюватися, наприклад, у роках, тобто терміну, на який можливо відкласти вирішення проблем у відповідній сфері;

- по-друге, це об'єктивна значущість проблеми, тобто питома вага певного національного інтересу в системі національних інтересів, ступінь його впливу на інші національні інтереси, насамперед на базові. За однією із можливих методик пріоритетність реалізації може розраховуватися як похідна від поточного стану і критичності реалізації.

Подібний метод використовується у відомій методиці відновлення або структурування функції якості (Quality Function Deployment, англ.).

Врахування цих характеристик дає можливість отримати виважену оцінку конкретного національного інтересу, що, зрозуміло, позитивно впливає на якість рішень, які приймаються.

Прогноз реалізації проводився на основі часових рядів, які були отримані в результаті емпіричної оцінки стану реалізації за попередній термін дослідження. При цьому може проводитись лінійний або нелінійний прогноз.

Версії прогнозу також можуть прив'язуватися до певних реперних точок розвитку соціально-економічної ситуації, які відображають ключові моменти різних сценаріїв розвитку країни.

#### **Питання для самоконтролю:**

1. Чим характеризується поняття «система міжнародних відносин» та які функції вона має?
2. Які загальні правила і закономірності система міжнародних відносин Вам відомі?
3. В чому проявляється демократизація світу, як глобальна тенденція міжнародних відносин?
4. Якими користується політичне прогнозування?
5. В чому проявляються метод екстраполяції та метод аналогії?
6. В чому проявляються метод сценаріїв та метод моделювання?
7. В чому проявляються метод експертних оцінок та метод дельфійського оракула?

**Література:** [2] С. 4-23; [3] С. 88-119; [13] С. 113-176; [26] С. 94-102; [29] С. 23-33; [38] С. 35-109; [47] С. 10-13.

## **ЛЕКЦІЯ 8. МІЖВОЄННА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

1. Роль ООН в системі міжнародних відносин.
2. Значення та функції НАТО в системі міжнародних відносин.
3. Зміна підходів до безпеки наприкінці ХХ та на початку ХХІ ст.

### **8.1. Роль ООН в системі міжнародних відносин**

ООН - міжнародна організація, створена для підтримки і зміцнення міжнародного миру і безпеки, розвитку співпраці між державами.

Основи її діяльності і структура розроблялися в роки Другої світової війни провідними учасниками антигітлерівської коаліції.

У зв'язку з повноваженнями, наданими Статутом ООН, і її унікальним міжнародним характером, Організація Об'єднаних Націй може приймати рішення з питань, що стоять перед людством в 21-м столітті, таким, як мир і безпека, зміна клімату, сталий розвиток, права людини, роззброєння, тероризм, гуманітарні та надзвичайні ситуації, гендерна рівність, управління, виробництво продовольства і багато іншого.

До початкових членів ООН відносяться 50 держав, що підписали Статут ООН на конференції в Сан-Франциско 26 червня 1945 року, а також Польща.

Протягом 1946-2006 років в ООН було прийнято ще 141 держава (фактично в цей період до складу ООН входило більше держав, але число зменшилося за рахунок виходу зі

складу ряду держав, таких як Югославія і Чехословаччина внаслідок їх поділу на незалежні держави). 14 липня 2011 року, з прийняттям в члени ООН Південного Судану, число держав - членів ООН склало 193.

Україна є однією з країн-засновниць ООН - з 1945 по 1991 рік вона брала участь в роботі ООН як УРСР, а з моменту проголошення незалежності - як Україна.

Організація Об'єднаних Націй не тільки займає центральне місце в системі міждержавних організацій, але і грає виняткову роль в сучасному міжнародно-політичному розвитку. Створена в 1945 році як універсальна міжнародна організація, що має своєю метою підтримання миру і міжнародної безпеки та розвиток співробітництва між державами. Вплив ООН на сучасні міжнародні відносини вагомо і багатогранно. Воно визначається наступними основними факторами:

- ООН є найбільш представницьким форумом для дискусій між державами з актуальних проблем міжнародного розвитку;

- Статут ООН є фундаментом сучасного міжнародного права, свого роду загальновизнаним кодексом поведінки держав і їхніх взаємин; по ньому зв'язують інші міжнародні договори і угоди;

- ООН сама стала важливим механізмом міжнародного нормотворчості і займає особливе місце серед інших організацій - джерел міжнародного права. З ініціативи та в рамках ООН укладені сотні міжнародних конвенцій і договорів, що регулюють стан справ в найрізноманітніших сферах суспільного життя;

- у принципах побудови ООН (перш за все в наданні особливого статусу постійним членам Ради Безпеки) знайшли своє відображення об'єктивні реалії міжнародно-політичної системи, а їх зміна стало головним стимулом для ведеться роботи з реформування цієї організації;

- під покровом ООН існує велике число міжурядових організацій, що здійснюють регулювання міжнародного життя в рамках свого функціонального призначення;

- ООН наділена виключно важливою компетенцією вирішувати питання війни і миру, в тому числі і шляхом використання збройної сили.

У «сім'ю» Організації Об'єднаних Націй входять 14 спеціалізованих установ ООН - міжурядових організацій універсального характеру, що мають спеціальне функціональне призначення.

Деякі з них виникли задовго до створення ООН. З точки зору масштабності впливу на сучасні міжнародні відносини має сенс особливо відзначити Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР), які грають виключно важливу роль в координації валютно-фінансової політики держав-членів, надання кредитів і позик тощо, а також Міжнародне агентство по енергії (МАГАТЕ), наділена спеціальними функціями в плані нерозповсюдження ядерної зброї.

В епоху біполярного протистояння на міжнародній арені ефективність діяльності ООН часто виявлялася невисокою. Політична, військова та ідеологічна конфронтація двох наддержав і їх союзників нерідко надавала паралізує вплив на діяльність основних структур та інститутів ООН.

Із закінченням холодної війни виник потужний імпульс для активізації ООН та її перетворення в дієвий механізм організації міжнародного життя. Особливого значення набули зусилля ООН з підтримання миру.

Значного розвитку по лінії ООН отримали превентивна дипломатія (місії по встановленню фактів, зусилля щодо примирення сторін, посередництво тощо), організація спостереження за перемир'ям, гуманітарні операції (надання допомоги біженцям та іншим жертвам конфліктів), сприяння послеконфліктної реабілітації.

В тій чи іншій формі ООН була залучена в зусилля по врегулюванню в більшості «гарячих точок» поточного десятиліття - в Сомалі, Мозамбіку, Камбоджі, Афганістані,

Центральній Америці, на Гаїті, в колишній Югославії, на Близькому і Середньому Сході, в Руанді, Західній Сахарі, Таджикистані, Грузії.

Разом з тим Рада Безпеки використовував і такі інструменти, як санкції (економічні, політичні, дипломатичні, фінансові та інші примусові заходи, не пов'язані з використанням збройних сил) і примусове роззброєння (щодо Іраку).

Однак припинення холодної війни не тільки відкрило нові можливості для ООН, але і рельєфно висвітило властиві їй недоліки, які раніше перебували на задньому плані.

З одного боку, мова йде про витрати існування величезного бюрократичного апарату ООН, його неповороткість і неефективності процесу прийняття рішень, перевантаженості організації численними структурами і їх паралелізм.

З іншого боку, ставиться питання про адаптацію ООН до серйозної зміни міжнародно-політичного ландшафту, що сталося за п'ять з гаком десятиліть її існування.

Також, в останні роки дуже багато говориться про проблему «гуманітарної інтервенції», що означає право членів ООН втрутитися у внутрішній конфлікт, якщо створюється загроза правам людини (геноцид і репресії), ніж активно користуються США для досягнення своїх цілей (про міжнародних збройних конфліктах мова не йде, оскільки в наш час це стало великою рідкістю).

## **8.2. Значення та функції НАТО в системі міжнародних відносин**

В даний час блок НАТО є одним з найбільш великих військово-політичних об'єднань, що впливають на багато процесів, які відбуваються в сучасній системі міжнародних відносин.

НАТО - альянс держав від Європи до Північної Америки. Він забезпечує унікальну зв'язок між цими двома континентами, даючи їм можливість консультиватися і співпрацювати в галузі оборони і безпеки та спільно здійснювати багатонаціональні операції з врегулювання криз.

В даний час у склад Північноатлантичного союзу входять 29 країн.

У 1949 році Альянс утворили 12 держав-засновників: Бельгія, Данія, Ісландія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Сполучене Королівство, США і Франція.

Цілі НАТО протягом всієї історії існування поступово трансформувалися. Протягом великого відрізка післявоєнної історії цілями НАТО було забезпечення стабільності на Європейському континенті, згладжування конфліктів НАТО і Організації Варшавського Договору (Варшавський договір (Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу) від 14 травня 1955 року - документ, який оформив створення військового союзу європейських соціалістичних держав за провідної ролі СРСР - Організації Варшавського договору (ОВД) і закріпив біполярність світу на 36 років. Укладення договору стало відповіддю на приєднання ФРН до НАТО. Договір підписаний Албанією, Болгарією, Угорщиною, НДР, Польщею, Румунією, СРСР і Чехословаччиною 14 травня 1955 року Варшавському нараді європейських держав по забезпеченню миру та безпеки в Європі), а також мінімізація впливу радянської загрози на безпеку Західної Європи.

В даний час загрозами міжнародній безпеці НАТО вважається тероризм, зростання числа екстремістських угруповань. Також загрозу представляє такі види нелегальної діяльності, як контрабанда наркотиків, зброї і «живого товару». Але, через 40 років після створення НАТО, її цілі видозмінилися. Мета НАТО - гарантувати свободу і безпеку своїх членів за допомогою політичних і військових засобів.

НАТО сприяє зміцненню демократичних цінностей і дає можливість членам проводити консультації та співпрацювати з питань оборони і безпеки, щоб вирішувати проблеми, будувати довірчі відносини і, в підсумку, запобігати конфліктам.

НАТО прихильна принципу мирного врегулювання суперечок. Якщо дипломатичні зусилля не приносять результатів, НАТО має військовою потужністю для проведення

операцій з врегулювання криз. Вони здійснюються відповідно до статті про колективну оборону установчого договору НАТО - Статтею 5 Вашингтонського договору - чи згідно з мандатом Організації Об'єднаних Націй, самостійно або спільно з іншими державами і міжнародними організаціями.

НАТО дотримується принципу, згідно з яким напад на одного або кількох його членів розглядається як напад на всіх. Це принцип колективної оборони, який передбачений в Статті 5 Вашингтонського договору.

На даний момент Стаття 5 застосовувалася один раз: у відповідь на терористичні акти 11 вересня 2001 року проти США.

В стратегічних концепціях викладаються ключові завдання і принципи Альянсу, його цінності, змінюється обстановка в плані безпеки і стратегічні цілі Альянсу на наступне десятиріччя. У Стратегічній концепції 2010 р визначено ключові завдання НАТО, такі як колективна оборона, врегулювання криз і безпеку на основі співпраці.

В кінці ХХ століття і початку ХХІ війська НАТО взяли участь в таких конфліктах як: 1991 рік - війна в Кувейті проти Іраку; війни на території колишньої Югославії (1995-2004 - в Боснії і Герцеговині; 1999 - Македонія; з 2001 - Афганістан; з 2003 - Ірак; з 2005 - Судан). Найбільш масштабними є війни в Іраку, війна в Афганістані проти руху Талібан, а також війна в Сербії. Неоднозначною є активність Північноатлантичного альянсу в кінці ХХ - початку ХХІ століть.

Серед основних завдань були такі як цілісність державних кордонів, захист демократії і свобод, недопущення виникнення нацизму. На чужій території НАТО вперше використало свої війська в 1995 році. А в 1999 році відбулася зміна політики альянсу. Військова сила стала не щитом, а інструментом в досягненні своїх цілей, які будуть вважатися важливими для альянсу. В наші дні завданнями НАТО є: консультація з питань безпеки для всіх світових держав; вирішення кризових ситуацій; розвиток зовнішньополітичних відносин; альянс повинен бути гарантом стабільності в своєму регіоні, в т.ч. і в питаннях енергетичної безпеки і економіки; виявлення і стримування загроз геополітичних змін.

### **8.3. Зміна підходів до безпеки наприкінці ХХ та на початку ХХІ ст.**

Зникнення Радянського Союзу як однієї з двох наддержав зруйнувало колишню міжнародну систему. Поки рано говорити про які-небудь остаточні контури нової системи міжнародних відносин.

У Росії і в ряді інших країн вельми популярна ідея «багатополюсного світу». Прихильниками цієї ідеї виступають науковці та політичні діячі найвищого рівня. Цілком зрозумілі мотиви таких поглядів і висловлювань. Вони пов'язані з негативним відношенням до домінування США на міжнародній арені. Але дуже часто протест проти однополюсного світу занадто емоційний і не враховує негативні сторони інших можливих моделей міжнародних систем. Наприклад, варіантом «багатополюсного світу» може бути та міжнародна система, яку М. Каплан називав «системою вето». Вона могла б скластися внаслідок широкого розповсюдження ядерної зброї, що було б дуже небезпечно для міжнародної стабільності та безпеки. На жаль, деякі тенденції сучасного розвитку свідчать про можливість і такого варіанту.

Про багатополярної системи міжнародних відносин багато фахівців писали ще за часів «холодної війни», правда, відносячи можливість її формування до майбутнього. Можливе виникнення такої системи розглядалося не як наслідок чієїсь побажань, а як результат об'єктивних процесів, наприклад, процесу дезінтеграції біполярної системи, появи нових центрів сили в ряді регіонів паралельно з ослабленням сили двох тодішніх наддержав. Правда, більшість авторів аналізували структуру міжнародної системи з традиційних позицій, використовуючи обмежений обсяг факторів, фактично ототожнюючи державну силу з військовою міццю. На цьому тлі виділялася концепція

відомого американського політолога С. Хоффмана, багато положень якої не втратили своєї актуальності і в наші дні.

С. Хоффман вказував на цілий ряд тенденцій в розвитку міжнародних відносин в кінці 70-х років ХХ століття. Він відзначав збільшення числа держав, зростання ролі недержавних акторів, наростання взаємозалежності, зміна співвідношення між економічними і військовими чинниками. Але, мабуть, головним було те, що він побачив виникнення нових ієрархічних структур в міжнародній системі. Якщо раніше мала місце одна ієрархія, заснована на виключно силовому факторі, то вже в той період склалися кілька функціональних ієрархій, кожна з яких засновувалася на різних факторах - економічних, військових, ідеологічних, соціокультурних і т.д.

Наприклад, після Другої світової війни Німеччина і Японія вийшли на провідні позиції в світовій економіці, але залишалися «політичними карликами», мали непорівнянний зі своїми можливостями військовий потенціал.

Хоча остаточно нова система міжнародних відносин ще не склалася, проте деякі з визначальних її структурних ієрархій вже проглядаються. Наприклад, ясно, що сьогодні в світі існує лише одна, відповідно колишнім міркам, наддержава - Сполучені Штати Америки. США займають провідні позиції в економічній структурі сучасних міжнародних відносин, в військово-стратегічній структурі, а також лідирують в технологічному і науково-технічному відношенні. В умовах глобалізації, яка в значній мірі спрямовується з самих Сполучених Штатів, ця країна отримує додаткові переваги перед іншими державами. У 1990-ті роки різко посилюється політичний вплив США за рахунок придбання нових союзників у Східній Європі і на пострадянському просторі. Однак чи можна говорити про те, що США виконують сьогодні роль єдиного полюсу в міжнародній системі, яку М. Каплан позначив як ієрархічну? Здавалося б, події останніх років вказують на користь цього. Адміністрація США не раз дозволяла собі діяти, ігноруючи норми міжнародного права, в обхід існуючих міжнародних інститутів, включаючи Організацію Об'єднаних Націй.

Один з останніх прикладів - ситуація навколо Іраку. Оскільки Сполучені Штати Америки поставили за мету провести військову операцію проти Саддама Хусейна ще задовго до її фактичного початку і керувалися при цьому суто власними інтересами, то йшли вони до неї незважаючи ні на які заперечення з боку. Питання про наявність зброї масового ураження був лише приводом, для США це стало способом легітимізувати свої дії на основі оонівських рішень і документів. Коли ж стало зрозуміло, що необхідного для себе рішення в Раді Безпеки ООН США не отримають, американська адміністрація пішла в обхід механізмів ООН. Статут ООН і ряд найважливіших міжнародних норм і принципів були порушені. Як відомо, США робили так і в роки «холодної війни», але тільки в тій мірі, в якій це дозволяло зробити інший полюс, друга наддержава - СРСР.

З розпадом біполярної системи і зникненням другого полюса зовнішня політика США втратила колишнього обмежувача. Однак з цього не слід робити висновок, що США можуть поодиноці використовувати будь-які, в тому числі і насильницькі, дії і брати на себе відповідальність за події в будь-якій точці земної кулі. Війна проти Іраку, так само як до цього антитерористична операція в Афганістані, показали, що, незважаючи на військову, економічну і політичну міць, навіть досягнувши швидкого військового успіху, США стикаються з серйозними труднощами і звертаються за допомогою до інших державам і міжнародним інституціям.

Практика, таким чином, свідчить, що навіть єдина наддержава потребує у взаємодії і координації з іншими центрами сили. Саме «центрами», а не «полюсами», оскільки поняття «полюс» відноситься до минулого, до того часу, коли головним регулятором міжнародних відносин був закон балансу сил.

Поняття «центр» відповідає згаданій концепції С. Хоффмана і його думку про існування в міжнародній системі різних структурних ієрархій.

Поряд з США до числа провідних міжнародних акторів відносять ще ряд держав. Крім Російської Федерації, це - держави Західної Європи, Японія, Китай, Індія, Бразилія і деякі інші держави.

Японія відноситься до числа найбільш високорозвинених держав світу. Довгий час вона займала друге місце в світовій економіці, але сьогодні поступилася це місце Китаю. Після закінчення «холодної війни» Японія прагне активізувати свою роль у світовій політиці, що знаходить відображення в системі міжнародних відносин на регіональному та глобальному рівнях. Найбільші держави Західної Європи - Німеччина, Великобританія і Франція - традиційно відіграють важливу роль в міжнародних відносинах. У минулому вони навіть мали статус «великих держав». Після Другої світової війни внаслідок структурних зрушень в системі міжнародних відносин і Німеччина, і Великобританія, і Франція такий статус втратили. Якщо для Німеччини це стало результатом поразки у війні, то з Великобританією і Францією це сталося на тлі появи і зміцнення наддержав. На відміну від Німеччини Великобританія і Франція зберегли високий політичний статус, але втратили свої позиції в інших сферах міжнародних відносин. Сьогодні всі три держави входять до числа провідних в економічному відношенні країн світу і одночасно є економічними і політичними лідерами Європейського Союзу. ЄС же можна розглядати не тільки як сукупність держав, а й як самостійний центр в системі міжнародних відносин. Правда, це стосується в основному структури міжнародних економічних відносин, оскільки досягнутий рівень інтеграції зробила ЄС єдиним актором світової економіки.

У світовій же політиці говорити про ЄС як єдиного акторів поки передчасно, так як його загальна зовнішня і оборонна політика далека від остаточного формування.

Відображенням структурних зрушень в системі міжнародних відносин на початку XXI ст. стала поява групи БРІК. Спочатку абревіатура, що складається з перших букв назви таких країн, як Бразилія, Росія, Індія і Китай, з'явилася в роботах економістів банківської групи «Голдмен енд Сакс». Перераховані країни відрізняються великими розмірами - по території, чисельності населення і природних ресурсів. На думку фахівців, вони мають великий потенціал для економічного зростання. За прогнозами експертів, до середини XXI ст. сумарний обсяг ВВП країн групи БРІК повинен перевершити обсяг ВВП лідерів світової економіки початку століття - США, Японії, Німеччини, Великобританії, Франції та Італії. А шістка лідерів до 2050 р буде виглядати наступним чином: Китай, США, Індія, Японія, Росія, Бразилія. Реальні темпи економічного зростання в країнах БРІК в першому десятилітті XXI ст. до настання фінансово-економічної кризи 2008 р виявилися навіть вище, ніж прогнозували експерти. Криза серйозно не позначилася на показниках економічного розвитку Китаю і Індії, лише Росія істотно знизила темпи економічного зростання.

В останні роки зростає роль у світовій політиці і економіці цілої групи країн, що розвиваються - В'єтнаму, Індонезії, Аргентини, Мексики, Бангладеш, Пакистану, Ірану, Туреччини, Південної Кореї, Південно-Африканської Республіки. Їх потенціал поступається потенціалу групи БРІК, але всі вони мають гарні можливості для економічного зростання і посилення політичного впливу. Країни цієї групи можуть взаємодіяти з країнами БРІК з цілої низки питань. З 2011 р. ПАР братиме участь у зустрічах в форматі БРІК, який перетворюється в формат БРІКС.

Структурні зрушення в системі міжнародних відносин повинні знайти відображення у функціонуванні багатьох міжнародних інститутів.

Світова фінансово-економічна криза виявила, що структура міжнародних фінансово-економічних істотно змінилася на початку XXI ст.

Обговорювати глобальні економічні проблеми тільки в звичних рамках «Великої вісімки» стало неможливо, тому з'явилася «Велика двадцятка», яка включає ряд країн, в недавньому минулому зараховуються до так званого «третього світу». В рамках «Великої двадцятки» країни БРІК, виступаючи спільно, домоглися змін в таких міжнародних



інститутах, як МВФ і Світовий банк, що відбили зростання ролі країн, що розвиваються у світовій економіці.

Найбільш серйозні зміни, які повинні будуть врахувати формування нової поліцентричної структури міжнародної системи, назріли в Організації Об'єднаних Націй. ООН створювалася відразу ж після закінчення Другої світової війни і відбила тодішні реалії міжнародних відносин. З тих пір у світовій політиці і світовій економіці відбулося стільки змін, що реформа ООН стала неминучою. В ході цієї реформи передбачається внести зміни до складу Ради Безпеки, що грає найважливішу роль в світовій політиці. Поки реформа ООН затримується, що знижує рівень легітимності цієї універсальної міжнародної організації і підсилює нестабільність у світовій політиці.

Фахівці в останні роки, з одного боку, констатують, що структура системи міжнародних відносин еволюціонувала в сторону поліцентричності, з іншого - існує думка, що можливо її повернення до біполярності.

В якості другого полюсу гіпотетичної біполярної системи міжнародних відносин називають або Європейський Союз, або Китай. Звісно ж, що ступінь внутрішньої економічної і, особливо, політичної інтеграції ЄС не дозволить йому в найближчому майбутньому бути монолітним актором міжнародних відносин, а тим більше виступати противісом США.

КНР, безсумнівно, в найближчому майбутньому перевершить США по обсягу ВВП. Але через гігантський населення Китай буде як і раніше поступатися Сполученим Штатам за середніми економічними показниками. Не зможе КНР в найближчому майбутньому зрівнятися з США за рівнем науково-технічного розвитку та військово-технічного потенціалів. Керівництво Китаю і саме поки не готове до активної участі в світових справах, віддаючи пріоритет вирішення внутрішніх проблем. Воно відповіло відмовою на пропозицію США про формування «великої двійки», яка, на думку деяких американських політологів і політиків, повинна прийти на зміну і «Великої вісімки» і «Великої двадцятки». Найімовірніше, до середини нинішнього століття радикальних змін в поліцентричній структурі системи міжнародних відносин не відбудеться. У ній буде проявлятися певний, але не безмежний домінування однієї з наддержав - США, при збереженні і посиленні інших центрів політичного і економічного впливу, в тому числі сучасної Росії.

#### **Питання для самоконтролю:**

1. Що собою являє міжвоєнна система міжнародних відносин?
2. Яку роль відіграє ООН в системі міжнародних відносин?
3. Які функції має НАТО в системі міжнародних відносин?
4. В чому полягає сутність зміни підходів до безпеки наприкінці ХХ та на початку ХХІ ст.?
5. В чому полягає сутність ідеї «багатополюсного світу»?
6. Які структурні зрушення в системі міжнародних відносин відбуваються у сучасних період розвитку людської цивілізації?

**Література:** [3] С. 120-139; [6] С. 75-88; [13] С. 177-190; [30] С. 84-91; [39] С. 65-76; [44] С. 288-306.

## **ЛЕКЦІЯ 9. ОСОБЛИВОСТІ ГЕОГРАФІЧНОГО РОЗТАШУВАННЯ, РОЗМІРИ ТЕРИТОРІЇ, КОРДОНИ КРАЇНИ**

1. Поняття простору і території.
2. Географічний простір, економічний простір, інформаційний простір, соціальний простір.

3. Географічне положення та його роль у сучасних суспільно-політичних умовах.
4. Територія, країни і держави.
5. Склад території.

### **9.1. Поняття простору і території**

Під територією в МП розуміється простір з певним правовим режимом - частина земної кулі (сухопутна, водна території, надра, повітряний простір), а також космічний простір і небесні тіла.

Правовий статус територій визначається як нормами внутрішньодержавного права, так і МП.

За правовим режимом території в МП поділяються на державні, території зі змішаним режимом і території з міжнародним режимом.

Державні території є матеріальною базою існування відповідної держави і знаходяться під його суверенітетом. Основу правового статусу державних територій становлять норми національного права.

Території зі змішаним режимом (континентальний шельф і економічна зона) не входять до складу державних територій. Разом з тим прибережні держави в цих просторах мають певні суверенні права, зафіксовані національним законодавством і міжнародними договорами.

Території з міжнародним режимом (відкрите море за межами територіальних вод, міжнародний район морського дна, деякі міжнародні протоки, річки і канали, Антарктика, космічний простір і небесні тіла) не належать будь-якій державі окремо і знаходяться в загальному користуванні всіх країн.

Правовий режим цих територій визначається головним чином міжнародними договорами.

### **9.2. Географічний простір, економічний простір, інформаційний простір, соціальний простір**

Під *географічним простором* розуміємо не просто займану географічним об'єктом територію (місце) - фізичний простір.

На думку Є.Б. Алаєва, «якби термін географічний простір позначав тільки це, то він був би просто синонімом загальнонаукового терміна «простір».

Поняття «геопростір» вказує на сферу взаємодії і взаємовпливу географічних об'єктів, їх вплив на формування навколишнього ландшафту, який передбачає масштабність, складність, багатогранність геопростору як форми існування матеріальних об'єктів.

З точки зору територіального підходу: «Економічний простір - це насичена територія, що вміщає безліч об'єктів і зв'язків між ними: населені пункти, промислові підприємства, господарсько освоєні та рекреаційні площі, транспортні і інженерні мережі і т.п.».

У роботах європейських і американських авторів інформаційний простір як правило називається інформаційною супермагістраль (Information superhighway) або кіберпространством (Cyberspace). Американська ініціатива створення національної інформаційної інфраструктури з часом набула інтернаціонального характеру і отримала назву глобальної інформаційної інфраструктури. У Європейському Союзі приділяється значна увага об'єднання європейського інформаційного суспільства. Держави-учасниці СНД також взяли значне число актів про створення єдиного інформаційного простору.

Визнання державами факту становлення глобального інформаційного суспільства міститься в прийнятій главами восьми провідних країн світу, Окінавської хартії

глобального інформаційного суспільства. Уже в першому пункті Хартії інформаційне суспільство називається суспільством ХХІ століття.

При дослідженні підходів до поняття інформаційного простору необхідно зробити одне важливе пояснення. У повсякденному житті, не пов'язаній з телекомунікаційною сферою, під поняттям простору мається на увазі, як правило, простір фізичне, тобто відкритий ландшафт місцевості, відкритий океан, космос. Інформаційний простір, звичайно, не можна побачити або помацати також, як фізичний простір. Математики під простором називають навпаки, абстрактне безліч певних одиниць, побудоване відповідно до заданих правил.

З точки зору міжнародного права, глобальний інформаційний простір слід розглядати як віртуальне, тобто представляється, простір, точніше визначається як відображення в свідомості індивіда (подання) про можливість отримання або передачі інформації незалежно від його територіального місцезнаходження і незалежно від використовуваних для цього технічних засобів.

Поняття людини про існування *глобального інформаційного простору* є результатом здійснення мільйонами людей у всьому світі свого міжнародно визнаного права на інформацію. У цьому сенсі глобальний інформаційний простір є предметом міжнародно-правового регулювання. У цей інформаційний простір потенційно входить вся та інформація, яку людина може отримати в інформаційному суспільстві. Межами інформаційного простору є ті межі, в яких індивід може отримувати і поширювати інформацію в даному інформаційному суспільстві.

*Глобальний інформаційний простір* - це не тільки уявлення окремої людини, це ще і сама система саморегулювання інформаційних відносин. Міжнародне право встановлює ряд принципів, які визначають правове регулювання питань інформаційних відносин, наприклад, принцип широкого і збалансованого поширення інформації, принцип визнання мирного існування глобальних мереж, і т.п. Але конкретний зміст цих принципів, а значить, і вирішення конкретних питань залежить від активності позиції сторін, які захищають ту чи іншу точку зору.

Є два підходи до розуміння *соціального простору*: субстанціалістського і структуралістський. У першій трактуванні воно складається з субстанцій, тобто індивідів, їх груп і організацій, з'єднаних соціальними відносинами. Соціальний простір має матеріальною субстанцією - людьми. Так, П. Сорокін писав: «Соціальний простір є якась всесвіт, що складається з народонаселення Землі ... Визначити становище людини або якого-небудь соціального явища в соціальному просторі означає визначити його (їх) ставлення до інших людей та інших соціальних явищ, взятих за такі «точки відліку».

У другій трактуванні соціальний простір - це надіндивідуальних реальність, що складається з структурованих соціальних відносин.

«Суспільство, - за словами К. Маркса, - не перебуває з індивідів, а виражає суму тих ідей і відносин, в яких ці індивіди знаходяться один до одного». За визначенням П. Бурдьє, соціальний простір - це «ансамбль невидимих зв'язків, тих самих, що формують простір позицій, зовнішніх по відношенню один до одного, визначених одні через інші, на їхню близькості, сусідстві або по дистанції між ними, а також по відносній позиції: зверху, знизу або між, посередині».

Соціальний простір - це не скільки-небудь стійкий стан, а величезний комплекс ні на мить не зупиняються процесів, що розуміються як потік подій. Інакше кажучи, воно має «процесуальний образ». Його матеріальне утримання - це незліченні практики незлічених індивідів, як розрізаних, так і об'єднаних в колективи (Штомпка).

У багатьох випадках акцент на розмежуванні індивідів і соціальних відносин, в які вони занурені, не має особливого значення.

Нерідко соціальні характеристики буквально «просочують» індивіда, і відокремити його від них можна лише теоретично, практичного ж сенсу в цьому немає. Це, перш за все, характерно для закритих традиційних суспільств з низьким рівнем соціальної

мобільності, де майже всі статуси купуються з народженням. В індустріальному і постіндустріальному суспільствах, що характеризуються високим ступенем соціальної мобільності різних типів, ситуація інша: такої жорсткої зв'язку індивіда і його позиції немає. Крім того, в таких суспільствах широко поширене заняття одним індивідом значного числа статусних позицій (наприклад, робота за сумісництвом). Тут все більш актуальним стає розведення аналізу статусних позицій і займають їх індивідів як автономних проблем.

Зрозуміло, соціальний простір не існує без індивідів. Соціальні відносини виникають в результаті взаємодії індивідів і їх груп. Однак відносини і взаємодіють індивіди при всій їх взаємозв'язку не тотожні, як електричний провідник не тотожний електричного струму.

*Соціальний простір* - це силове поле, створюване взаємодіючими індивідами, їх практиками, але разом з тим має своє особливе (системне) якість, якого немає у самих індивідів (наприклад, держава, право, звичаї, мораль і т.д.). У індивідах є лише його елементи у вигляді засвоєних соціальних ролей і цінностей.

Соціальне простір переривчасто. У ньому є ділянки з відносно високим соціальним взаємодією, розвиненими і густими зв'язками. Такі ділянки можна назвати соціальними полями. Відносини між ними більш інтенсивні, ніж усередині них. Прикладом соціальних полів можуть бути держави, підприємства, етнічні групи, населені пункти і т.д.

Соціальний простір має кілька площин, кожна з яких формується певним типом відносин, володіє власною автономною логікою. Але автономність не означає ізоляції. Різні зрізи соціального простору надають своїми силовими полями, породжуються ресурсами взаємодії, вплив на інші зрізи, структури. Так, економічна структура впливає на конфігурацію політичної, адміністративної структур, а ті в свою чергу - на економічну.

Одиницею соціального простору в субстанціоналістичній парадигмі є індивід, в структуралістській - статусна позиція.

Статусна позиція - це місце в соціальному просторі, наділене певним статусом. Соціальний статус - це сукупність прав і обов'язків, соціальних очікувань, форм і обсягів матеріального і морального винагороди, стійких нормативних форм поведінки. Статус формується на основі закону, адміністративних актів, звичаїв, моралі, релігії, суспільної думки тощо.

### **9.3. Географічне положення та його роль у сучасних суспільно-політичних умовах**

Географічне положення означає особливості положення країни або іншого географічного об'єкта на фізичній, економічній і політичній картах світу.

Включає в себе три компоненти:

- фізико-географічне положення - положення по відношенню до основних природних об'єктів Землі - материків і океанів, полюсів, екватора, початкового меридіану
- економіко-географічне - відношення будь-якого місця, району або міста до зовнішнього середовища, що має те чи інше економічне значення.
- геополітичне становище - оцінка місця країни на політичній карті світу.

*Географічне положення* – одна з фундаментальних категорій географічної науки. Воно характеризує просторове відношення певного об'єкта, наприклад, країни, до географічних об'єктів, що розміщені поза ним і впливають чи можуть на нього суттєво впливати.

Географічне положення є складною категорією й характеризується взаємовідношенням об'єкта з його зовнішнім середовищем та завжди індивідуалізує географічний об'єкт.

У географічному положенні відображається така його ознака, як позиційність. Це надає кожному географічному об'єкту унікальності. У світі немає двох об'єктів,

наприклад, держав, які мали б однакове географічне положення. Можна стверджувати, що географічне положення – це завжди властивість об'єкта, в якому одночасно відображається відношення до інших об'єктів і територіальних систем.

Отже, *географічне положення* – це завжди властивість об'єкта, що залежить як від самого об'єкта, положення якого визначається, так і від того оточення, з яким він взаємодіє чи буде взаємодіяти.

Географічне положення є результатом попереднього розвитку держави. Воно суттєво впливає на розвиток усіх її підсистем – економічної, соціальної, політичної і демографічної. У географії положення країни розглядається як важливий чинник її перспективного розвитку і функціонування.

Наприклад, приморське положення Франції, її вихід у Середземне море та Атлантичний океан було сприятливим чинником розвитку промислового виробництва на дешевій заморській сировині, стимулювало колонізаційну політику поза Європою.

Учені-географи до основних ознак географічного положення відносять: дистанційність, детермінованість і потенційність.

*Дистанційність* – це вигідність (чи не вигідність) географічного положення залежно від зміни відстані між об'єктами, що взаємодіють. При цьому віддаль може виражатися не лише в одиницях довжини, а й у віртуальних показниках, які характеризують відносини між абстрактними поняттями.

Географічне положення можна вважати визначеним (без урахування випадкових чинників), тобто детерміноване. Воно тією чи іншою мірою є головним, визначальним фактором розвитку людського суспільства. Потенційність географічного положення полягає в його невичерпних можливостях, що можуть бути використані для забезпечення суспільних потреб.

М. Мироненко виокремлює три головні властивості (атрибути) категорії географічного положення:

відношення – впливає з визначення географічного положення. Основна методологічна трудність при вивченні географічного положення полягає у виявленні причинно-наслідкових зв'язків, тобто в з'ясуванні, наскільки фактор географічного положення визначає становлення, функціонування і розвиток об'єкта;

потенційність – це фактор, передумова й водночас наслідок розвитку зв'язків, поділу праці, а також розвитку самого регіону. Часто вигідне географічне положення перетворюються в ресурс розвитку території. Наприклад, на розвиток країни – «мікротома» Сінгапуру позитивно впливає вміле використання його вигідного економіко-географічного положення в сучасній господарській системі. Розміщення на перетині світових торгових шляхів за умов феноменального економічного зростання азійських нових індустріальних країн стало основним об'єктивним фактором соціально-економічного прогресу Сінгапуру;

дистанційність – характеризуючи географічне положення, необхідно вказувати на значення відстані між об'єктами. Водночас сама відстань не характеризує цілком географічного положення. Воно визначається сукупністю властивостей середовища, у якому знаходиться об'єкт, а відстань – лише одна з цих властивостей.

Американські географи В. Бунге і Р. Морілл однією з основних категорій суспільної географії вважають близькість.

Поняття «географічне положення» аналізується за двома напрямками:

1) географічне положення як фактор розвитку території і 2) географічне положення як умова розвитку території. Аналіз географічного положення як фактора передбачає виявлення та оцінку реальних і потенційних зв'язків і визначення їхнього впливу на розвиток території, її спеціалізацію, особливості організації і технології.

Аналізуючи географічне положення як умову, необхідно розкрити основні передумови розвитку території. Деякі вчені визначають географічне положення як приналежність до визначеної території.

Сукупність усіх відомостей про географічне положення формують географічне середовище, простір, у яких функціонує держава, країна. Цей простір визначає характерні ознаки і властивості будь-якої території. У змісті поняття «географічне положення» можна виокремити такі складові: математико-географічне; фізико-географічне; економіко-географічне; політико-географічне; соціально-географічне; еколого-географічне положення.

Серед них найбільш науково обґрунтованим є поняття економіко-географічного положення, яке характеризується сукупністю географічних, економічних та історичних факторів. Економіко-географічне положення володіє кількісними і якісними характеристиками, може бути вигідним чи невигідним. Економіко-географічне положення є стратегічним ресурсом держави.

Для держави надзвичайно важливе її політико-географічне положення – геопросторове відношення до політичних об'єктів, що перебувають поза нею та безпосередньо впливають на неї. Цей вплив може набувати не лише політичного характеру.

Наприклад, положення Греції у системі країн Середземномор'я впливає на її економіку, яка й визначає характер політичних процесів у цій країні. Часто вживаний термін «геополітичне положення» відображає вплив на політичні процеси і структури держави не лише зовнішнього політичного середовища, а й природних, екологічних, економічних, соціальних систем. Наприклад, положення країни в континентальних умовах дуже часто є чинником її політичного прагнення до виходу на морські комунікації і часто робить її агресивною.

Оцінюючи політико-географічне положення держави, необхідно враховувати як ресурсну (галузеву), так і просторово-територіальну його складові. Фізико-географічна складова виділяється тим, що географічне середовище продовжує відігравати суттєву роль у житті суспільства, впливає на ефективність функціонування тієї чи іншої країни.

Навіть найпотужніші держави безсилі перед такими стихійними силами природи, як цунамі, землетруси, повені, урагани, торнадо тощо. Якісні земельні чи інші природні ресурси, безпосередній вихід до незамерзаючих морів, клімат і рельєф місцевості, повноводні ріки і безліч інших чинників фізико-географічної складової політико-географічного положення були, є і будуть важливими для розвитку, а іноді й самого існування тієї чи іншої країни.

Значення економіко-географічної складової в оцінюванні політико-географічного положення весь час зростає. Дедалі більше країн відчувають потребу в ресурсах розвитку, які вони не здатні забезпечити з власної території. І це не лише корисні копалини чи продовольство, а й трудові ресурси.

Тому відкритий доступ до регіонів, які володіють надлишками ресурсів соціально-економічного розвитку, стає вирішальним чинником політико-географічного положення. Не менш важливим є розміщення стосовно основних ринків збуту товарів, вироблених у країні. Постійно зростає значення транспортно-географічної складової (у широкому розумінні цього терміна) політико-географічного положення, основними показниками якої є пропускна спроможність, швидкість доставки вантажів, вартість перевезення, інформаційні та міграційні потоки, їх мінливість у просторі й часі.

Не менш, а іноді й більш важливими є геополітична та геостратегічна складові політико-географічного положення держави.

Політична нестабільність, збройні конфлікти тощо надовго «закривають» певні країни й навіть регіони світу, змінюють напрям і силу транзитних товаропотоків, руйнують усталені системи міждержавних відносин.

Географічне положення може бути центральним і периферійним. Чим більше сусідів у держави, тим центральніше її положення.

Ознаки центральності та периферійності географічного положення дуже часто пов'язують з категоріями його вигідності чи невигідності. Зазвичай, центральне

положення вигідніше за периферійне. Багато країн мають периферійне положення, проте вони розташовані на судноплавному узбережжі. Отже, їх положення ліпше, ніж сусідніх з ними континентальних держав, близьких до “центральных”.

Серед «окраїнних» держав особливо вигідне положення мають розташовані на узбережжях незамерзаючих морів. Держава може повністю омиватися морем (наприклад, Великобританія, Шрі-Ланка, Ісландія, Кіпр), бути півострівною (Данія, Італія, Південна Корея, Туреччина), виходити на море більшою чи меншою своєю частиною (Єгипет, Алжир, Румунія, Болгарія, Албанія), розташовуватися на двох морях різних басейнів (Франція, США, Канада, Мексика).

Центральність географічного положення – важливий фактор суспільного життя, який впливає на оперативність функцій управління, на географічне освоєння території, на розміщення головних підприємств, установ тощо. Центральність положення регіону впливає і на спосіб життя його населення.

Отже, аналізуючи економіко-географічне положення країни, необхідно враховувати:

- площу країни та довжину її сухопутних кордонів;
- економіко-соціальну оцінку країн-сусідів;
- наявність у країни виходу до моря;
- особливості рельєфу, кліматичного режиму й природних ландшафтів країни;
- відстань між крайніми точками території держави;
- положення країни на карті світових сухопутних, морських і повітряних транспортних коридорів.

За просторовим масштабом географічне положення поділяють на глобальне, регіональне і сусідське.

Глобальне положення – це геопросторове відношення держави до світової економічної та політичної систем та їхніх підсистем, зокрема груп високорозвинених країн, країн «третього світу», країн колишнього «комуністичного блоку», до світових геополітичних осей, геостратегічних інтересів тощо.

Регіональне положення є геопросторовим відношенням до системи країн і політико-державних структур того континенту, на якому розташована держава.

Сусідське положення передбачає геопросторові стосунки із державами, які межують з певною країною.

Визначають сусідів першого і другого порядку. Безпосередні сусіди – це сусіди першого порядку, а сусіди сусідів є сусідами другого порядку. Наприклад, сусідами першого порядку для Угорщини є Україна, Румунія, Хорватія, Словенія, Австрія, Сербія, Словаччина, а сусідами другого порядку є Росія, Білорусь, Польща, Чехія, Німеччина, Швейцарія, Ліхтенштейн, Італія, Боснія та Герцеговина, Албанія, Македонія, Болгарія та Молдова, тобто їх майже удвічі більше. Чим більше сусідів має певна країна, тим за інших однакових умов вигідніше її політико-географічне положення. Це надає цій країні певні переваги у виборі близьких зовнішньополітичних і економічних партнерів. У військово-політичному аспекті сусіди сусідів дуже часто є стратегічними партнерами (наприклад, коли безпосередній сусід виявляє агресивність). Класичним прикладом є відносини «Польща – Франція», між якими знаходиться Німеччина: у двох світових війнах ця пара виступала в одному антинімецькому блоці.

Отже, географічне положення має надзвичайно велике значення в країнознавстві, воно певною мірою визначає спосіб життя і навіть характер народу.

Україна - держава Центрально-Східної Європи. Вона охоплює південний захід Східноєвропейської рівнини, частину Карпат і Кримські гори. На півдні України омивають води Азовського і Чорного морів. Значна частина України лежить в басейні річки Дніпро, розділяє її на Правобережжя та Лівобережжя.

Площа території України складає 603 700 км<sup>2</sup>. За цим показником вона займає 41 місце в світі.

З півночі на південь наша держава простягається на 893 км, із заходу на схід - 1316 км.

Україна має сухопутний і морський кордон, загальна довжина якої 7590 кілометрів. Сухопутний кордон країни простягається на 5631 км і складається з трьох ділянок - західної, північної та східної. Довжина морського кордону становить 1959 км.

На суші Україна межує з:

- Російською Федерацією (1962 км)
- Республікою Молдова (1202 км)
- Республікою Білорусь (1084 км)
- Польщею (542)
- Словацькою Республікою (98 км)
- Угорщиною (135 км)
- Румунією (608 км)

Вихід до країн Центральної та Західної Європи забезпечує ділянку кордону завдовжки 2590 км. Відстань до умовної столиці Європи - Страсбург - не перевищує 2000 км.

Важливе значення для країни має вихід до Чорного і Азовського морів, на берегах яких розташовані великі порти, що зв'язують Україну практично з усіма прибережними країнами світу.

#### **9.4. Територія, країни і держави**

Територія в міжнародному праві - це вся земна куля, включаючи його сухопутні і водні простори, надра і повітряний простір над ними.

В межах перерахованих просторів розрізняють:

- 1) території держав;
- 2) території з міжнародним режимом;
- 3) території зі змішаним режимом.

Залежно від виду території кожна з них має певний міжнародно-правовий статус і режим.

Відмінною особливістю державної території є те, що вона знаходиться під суверенітетом конкретної держави.

Територія держави має міжнародно визнані кордони, що досягається укладанням з сусідніми державами договорів про кордони. У межах своїх кордонів держава встановлює правовий режим території на основі національного законодавства і міжнародних договорів, які воно укладає з зацікавленими іноземними державами.

До територій з міжнародним режимом відносяться сухопутні і водні простори, які розташовані за межами національних територій і знаходяться в загальному користуванні. Статус і режим таких територій визначається міжнародним правом; державний суверенітет на такі території не поширюється, за винятком територій штучних островів, установок і споруд, які відповідно до сучасного міжнародного морського права держава може будувати у виключній економічній зоні та на континентальному шельфі.

До територій з міжнародним режимом відносять відкрите море, повітряний простір над ним і морське дно за межами континентального шельфу держав. Міжнародний режим може встановлюватися щодо окремих територій або їх частин відповідно до міжнародних договорів держав (демільтаризовані території, нейтралізовані території). Особливий міжнародний режим встановлений в Антарктиці договором від 1 грудня 1959 р.

Типовим прикладом простору з міжнародним режимом є космічний простір, включаючи Місяць і інші небесні тіла, що знаходяться за межами Землі. Космічний простір відкрито для дослідження і використання будь-якими державами в інтересах всього людства відповідно до принципів і норм міжнародного права.



До територій зі змішаним режимом відносять простору Світового океану - прилеглі зони, континентальний шельф і виняткові економічні зони. Відмінною особливістю статусу цих територій є те, що вони не входять до складу державної території, але прибережні держави здійснюють в їх межах суверенні права в цілях розвідки, розробки і збереження природних живих і мінеральних ресурсів.

До територій зі змішаним режимом відносять також міжнародні річки, міжнародні протоки, міжнародні канали, ряд територій (островів), щодо яких є чинні міжнародні договори (Шпіцберген).

Правовий режим державних територій визначається, перш за все, національним законодавством кожної держави. Міжнародні договори встановлюють загальні принципи визначення внутрішніх вод і територіального моря, регулюють проходження державного кордону, визначають питання прикордонного режиму і т.д.

У межах державної території держава здійснює своє територіальне верховенство і національну юрисдикцію. Державі належить виключне право володіння, користування і розпорядження відповідної територією і розташованими на ній ресурсами.

Сучасне МП забороняє насильницьку зміну державної території. Територія держави є недоторканною і не може бути об'єктом військової окупації або інших насильницьких дій. Не визнаються ніякі територіальні придбання або інші вигоди, отримані в результаті застосування сили або загрози силою.

Територія держави може змінюватися в результаті:

- поділу існуючої держави, виходу частини території зі складу держави, об'єднання двох або декількох держав;
- національно-визвольної боротьби і реалізації права на самовизначення;
- обміну державними територіями за угодою сторін (так, за Угодою 1954 р СРСР і Іран обмінялися ділянками своєї території);
- застосування заходів відповідальності за агресію (наприклад, відторгнення Пруссії від Німеччини в 1945 р і передача її СРСР);
- цесії - поступки права па територію (в даний час не використовується).

Межі територіального верховенства держави позначені державними кордонами.

## 9.5. Склад території

У міжнародній доктрині існує безліч визначень державної території. Але найбільш вдалою вважається наступна:

державною територією, відповідно до міжнародного права, є частина земної кулі, що належить певній державі і в межах якої вона здійснює своє територіальне верховенство.

Це формулювання характеризується комплексним підходом, тому що в ньому закріплюється двоїстий характер державної території:

- з одного боку, державна територія виступає як об'єкт права власності,
- з іншого боку – вона визначає просторову межу державної влади.

У Конституції України закріплено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні й інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виняткової (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу (стаття 13 Конституції України).

Основним Законом держави передбачене право народу на володіння, користування і розпорядження як самою територією, так і всіма її природними ресурсами і багатствами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають із міжнародного співробітництва держав на принципі взаємної вигоди і міжнародного права.

Таким чином, територія виступає не тільки в якості матеріальної бази й екологічного середовища існування народу, але і є матеріальною базою суверенітету як

основної властивості державної влади. Недарма міжнародне право передбачає, що жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування.

Слід також враховувати, що як об'єкт права власності державна територія може бути предметом цивільно-правових угод:

- купівлі-продажу,
- міни,
- дарування,
- оренди та ін.

Територіальне верховенство держави прямо зв'язане з державним суверенітетом і виступає в якості одного з його складових елементів. Стаття 2 Конституції України проголошує, що суверенітет України, поширюється на всю її територію.

У міжнародному праві, відповідно до визначення Міжнародного суду, територіальне верховенство розуміється як територіальний суверенітет.

Територіальний суверенітет можна визначити як право держави здійснювати виняткову юрисдикцію стосовно всіх осіб і предметів на своїй території.

Отже, правовий режим усіх суб'єктів і об'єктів, що знаходяться на території держави, визначається і регулюється винятково її законами, і держава вправі не допускати на своїй території діяльності будь-якої іншої держави або організації.

Територіальний суверенітет це дуже складне і комплексне поняття, що має системоутворюючі характеристики. При практичній реалізації він виявляється у виді територіального верховенства народу і держави.

Таке верховенство передбачає:

право народу на самовизначення, тобто право кожного народу вільно установлювати свій політичний статус, вільно вибирати і забезпечувати свій політичний, економічний і культурний розвиток без будь-якого втручання ззовні (див. статті 1 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року);

визнання того, що будь-які територіальні зміни статусу державної території або її частини як у бік збільшення, так і у бік зменшення, будь-яка зміна державних кордонів повинні провадитися винятково у відповідності з прямим волевиявленням народу, згодою держави і міжнародного права без будь-якого втручання ззовні, погрози силою або її застосування, з обов'язковим наступним затвердженням будь-яких територіальних змін вищим законодавчим органом держави. Будь-які територіальні спори повинні вирішуватися винятково мирними способами шляхом переговорів у відповідності зі статтею 33 Статуту ООН і чинними міжнародними угодами;

право держави на прийняття законів і правил, що регулюють режим державної території й окремих її складових частин, питання громадянства, місця проживання, переміщення, в'їзду і виїзду з країни й інших прав і свобод людини;

виняткову й абсолютну владу держави в межах державної території, що виключає владу будь-якої іншої держави, якщо інше не встановлено спеціальною міжнародною угодою. Це означає, що на території держави виключається будь-яка діяльність публічної влади іншої держави і що вища влада держави здійснюється системою державних органів у законодавчій, виконавчій, адміністративній і судовій сферах;

невтручання у внутрішні справи держави з боку інших держав, міжнародних організацій, іноземних фізичних і юридичних осіб;

визнання недоторканності державної території, що виключає будь-які дії інших держав проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави, застосування сили або погрози силою, а також будь-яку воєнну окупацію в порушення міжнародного права;

наявність невід'ємного права держави всіма наявними законними способами захищати недоторканність своєї території і державних кордонів, політичну незалежність і

цілісність своєї держави, а також життя, майно, честь і гідність громадян, майнові та інші немайнові права фізичних і юридичних осіб;

право держави на застосування всіх законних способів владного примусу для дотримання законів і правил як до власних фізичних і юридичних осіб, так і до іноземців, що знаходяться на її території, якщо інше не встановлено чинними міжнародними угодами.

Отже, влада даної держави є вищою владою стосовно всіх фізичних і юридичних осіб, що знаходяться в межах її території; виключне право територіального суверена на надання дозволу із використання державної території і її природних ресурсів іноземними фізичними і юридичними особами і здійснення безпосереднього контролю за цим.

Отже, ніхто не вправі насильно позбавляти державу в належній їй території відповідних природних ресурсів і змінювати державні кордони. Земля і державні надра не можуть використовуватися іншими державами або їхніми представниками в промислових цілях без згоди територіального суверена.

Межі дії територіального верховенства кожної держави обмежуються її державними кордонами.

Правда, у ряді випадків держави вправі здійснювати свою юрисдикцію стосовно осіб і дій, вчинених за межами своєї території.

Є загальновизнаним, що юрисдикція держави може поширюватися за межами її кордонів тільки на свої військові кораблі у відкритому морі, повітряні судна поза своєю територією і на космічні об'єкти та їхні екіпажі.

Крім того, в ординарних умовах за межами державних кордонів держави можуть здійснювати лише визначені права на живі і мінеральні ресурси окремих морських районів (наприклад, у межах своїх економічної зони і континентального шельфу) та іншу точно обмежену цілеспрямовану юрисдикцію, що допускається міжнародними угодами і міжнародними порядками (наприклад, у межах зони, що прилягає, та виняткової економічної зони, в Антарктиці і т.д.).

Слід пам'ятати, що сучасне міжнародне право забороняє зловживання територіальним верховенством. У якості таких зловживань розцінюються:

- підготовка і засилання збройних формувань на територію іншої держави;
- перенос морського, річкового і повітряного забруднення на територію іншої держави;
- пропаганда війни і расизму, розпал ненависті до народів сусідніх держав;
- попуск і неприйняття заходів для припинення злочинів, наслідки яких поширюються або можуть поширюватися на територію іншої держави, та ін.

Державна територія складається із:

- сухопутної,
- водної,
- повітряної території,
- надр.

Сухопутною територією держави є вся суша в межах державних кордонів, острови й анклави незалежно від їхнього місцезнаходження.

Водна територія держави містить у собі водні простори, що знаходяться на сухопутній території й островах (озера, ріки, канали, водоймища), а також внутрішні води і територіальне море.

Повітряна територія держави являє собою стовп повітря визначеної висоти і включає весь повітряний простір над її сухопутною і водною територіями.

Надра — частина земної кори, розташована нижче ґрунтового прошарку і дна водойм, що простирається до глибин, технічно доступних геологічному вивченню й освоєнню.

Тепер охарактеризуємо зазначені види державної території докладніше.

Прийнято вважати, що сухопутна територія включає всю сушу, незалежно від місця розташування її окремих складових частин. Будинки і споруди, що спираються на ґрунт або проникають усередину його, розглядаються як приналежність території, і усе, що відбувається на них або в них, відбувається в межах державної території.

Острівні території або анклав характеризують окреме розташування частин сухопутної території.

Острів, відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 року – це природно утворений простір суші, оточений водою, що знаходиться вище рівня води під час приливу (ч. 1 статті 121).

За винятком скель, не придатних для підтримки життя людини або самостійної господарської діяльності, острови в однаковій мірі з іншими частинами сухопутної території держави можуть мати територіальні води, зону, що прилягає, або континентальний шельф, економічну зону.

У певних випадках наявність острова поруч із континентальним узбережжям може стати фактором, що впливає на проходження прямих вихідних ліній для відліку ширини територіальних вод.

При перебуванні острова поблизу території іншої держави або у вузькому морському проході нерідко виникає необхідність у міжнародних угодах для визначення статусу морських проходів (наприклад, шведсько-датська конвенція 1938 року в зв'язку з наявністю в протоці Зунд острова Кіркхольм).

Відповідно до діючого в Україні законодавства, острови, що належать Україні (зокрема, острів Зміїний, розташований у Чорному морі), мають територіальні води, економічну зону і континентальний шельф.

Анклав – частина території однієї держави, оточена зі всіх боків сухопутною територією іншої держави і яка не має морського берега.

Анклав складає невід'ємну частину території тієї держави, якій належить. В даний час відомі лише декілька анклавів:

- на території Швейцарії розташовані анклав Бюзінген (ФРН) і Кам-шоне-д' Італія (Італія),

- на території Нідерландів – Бар-ле-Нассау, Барле-Хорті (Бельгія) і, навпаки, – Варле-Дус (Бельгія) у Нідерландів, іспанське місто Олівія розташоване у межах французького департаменту Східних Піренеїв і відділене від Іспанії французькою сухопутною територією.

Існування анклавів зумовлює необхідність забезпечення доступу до них (вирішення питань проїзду в них через територію іншої держави, інших життєво важливих питань існування території і її населення), що звичайно вирішується міжнародними угодами.

Якщо частина території однієї держави відрізана частково сухопутною територією і частково морською територією іншої держави, вона розглядається в якості напіванклава, оскільки є морський берег, до якого можливий доступ із боку моря. (наприклад, Калінінград і Калінінградська область Росії, що мають вихід до Балтійського моря; іспанські території Сеута і Мелілья, оточені територією Марокко, але які мають вихід до Середземного моря).

Деякі автори включають до складу сухопутної території держави також надра на технічно доступну для геологічного вивчення й освоєння глибину, не виділяючи їх в окремий вид державної території.

Теоретично глибина надр не обмежена і поширюється до центру земної кулі у вигляді сегмента земної кулі з вершиною в центрі планети й основою у вигляді поверхні території кожної даної держави. Правовий режим надр регламентується в Україні Конституцією України і Кодексом України про надра.

Надра є виключною власністю народу України і даються тільки в користування. Угоди або дії, що у прямій або непрямій формі порушують право власності народу

України на суверенітет прибережної держави. Вів поширюється також на повітряний простір над територіальним морем, на його дно і надра.

У відповідності зі статтею 5 зазначеного вище Закону України «Про державний кордон» до територіальних вод України належать морські води шириною 12 морських миль, що відраховуються від лінії найбільшого відливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, що з'єднують відповідні точки.

Географічні координати цих точок затверджуються в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. В окремих випадках інша ширина територіального моря України може встановлюватися міжнародними договорами України, а при відсутності договорів – відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Повітряна територія держави – це стовп повітря над сухопутною і водною територією держави в межах її державних кордонів.

Таким чином, нижньою межею повітряної території держави є ІЗ сухопутний і водний кордони.

Слід зауважити, що верхня межа повітряного кордону, що відокремлює державну територію від космічного простору, котрий є міжнародною територією, дотепер конвенційно не визначена. У законодавстві України це питання також не урегульоване.

Проблема визначення верхньої межі повітряної території особливо актуалізувалася в останні десятиліття й обумовлена появою літаків, що літали за межами досяжності протиповітряної оборони держав, і появою супутників та космічних кораблів, орбіта яких знаходилася над територією багатьох держав і змінити яку було практично неможливо. Існує звичайна норма міжнародного права, відповідно до котрої верхня межа повітряної території держави знаходиться на висоті 100-130 км над рівнем моря, оскільки саме на такій висоті знаходяться мінімальні перигеї орбіт штучних супутників Землі (найближча до Землі точка орбіти, що знаходиться на межі космічного і повітряного простору, після перетинання котрої космічні апарати згорають у повітряних шарах атмосфери).

Правовий режим її повітряного простору устанавлюється винятково даною державою. Але держави на засадах взаємності і за взаємною згодою беруть на себе міжнародні зобов'язання про польоти на їхню територію і через їхню територію (транзитом) іноземних повітряних апаратів. Ці зобов'язання складають предмет регулювання міжнародного повітряного права.

Слід пам'ятати, що повітряний простір над сухопутною територією, внутрішніми водами і територіальним морем держави – невід'ємна частина її державної території.

Під умовною (квазі) територією держави в міжнародному праві розуміють:

- територію її дипломатичних представництв, розташованих у закордонних державах,

- територію торгових суден у відкритому морі,

- повітряних суден і космічних апаратів, що несуть прапор або знак якоїсь держави,

- підводні кабелі,

- трубопроводи,

- надводні споруди у відкритому морі (над шельфом).

Така територія деякими авторами іноді іменується «плавучою», «літаючою», «космічною» та іншими територіями.

Вони ж виділяють абсолютну і відносну (умовну) території. Під абсолютною розуміють, наприклад, військові судна, що повсюдно прирівнюються до території власної держави; до відносної деякі автори прираховують, наприклад, транспорт глави дипломатичного представництва і навіть автотранспорт громадянина конкретної держави, що знаходиться за кордоном.

У міжнародному праві розрізняють демілітаризовані і нейтралізовані території.

Демілітаризована територія – це така частина державної території, у відношенні якої дана держава прийняла міжнародне зобов'язання скоротити або не мати в її межах військових укріплень і споруд, визначених видів озброєнь і збройних сил.

Такі території створюються на основі міжнародних угод (договорів) між заінтересованими державами з метою забезпечення взаємної міжнародної безпеки.

Демілітаризація може застосовуватися:

а) стосовно передбачених відповідними актами частин територій (районів) тієї або іншої держави або стосовно самостійних політико-територіальних одиниць;

б) стосовно держави в цілому в якості способу міжнародного примусу, покарання за агресивну війну;

в) стосовно певних просторових сфер, що не знаходяться під державним суверенітетом і якими можуть користуватися в мирних цілях усі держави. У своєму обов'язку демілітаризація може бути повною або частковою.

Повна демілітаризація являє собою:

- ліквідацію всіх наявних військових об'єктів,
- заборону спорудження нових військових об'єктів і укріплень,
- заборону усіх видів зброї,
- виведення і заборону утримання збройних сил, крім поліцейських,
- заборону ввозу і провозу військових матеріалів,
- заборону прольотів військових літаків і т.д.

У цілому все це зводиться до заборони використання даної території у військових цілях.

Часткова демілітаризація полягає в тому, що на таких територіях реалізується один або декілька з таких заходів:

- ліквідація визначених військових об'єктів,
- заборона будівництва таких нових об'єктів,
- заборона використання нових видів озброєнь,
- обмеження контингенту збройних сил і заборона введення нових частин і т.п.

Приклади демілітаризації певних територій дуже різноманітні.

Так, за Угодою між СРСР і Фінляндією від 11 жовтня 1940 року і за Мирним договором країн антигітлерівської коаліції з Фінляндією від 10 лютого 1947 року, режим повної демілітаризації встановлений для Аландських островів, що належать Фінляндії.

Згідно з багатостороннім Паризьким договором від 9 лютого 1920 року, до якого в 1935 році приєднався СРСР, демілітаризованою територією є архіпелаг Шпіцберген, що знаходиться під суверенітетом Норвегії.

Цілком демілітаризовані на підставі міжнародних угод Місяць та інші небесні тіла.

Заходи для часткової демілітаризації Суецького каналу були передбачені Константинопольською конвенцією 1888 року.

У Кореї в зв'язку з укладанням перемир'я в 1953 році була утворена демілітаризована зона вздовж 38-ї паралелі, що розділяє КНДР і Південну Корею.

Демілітаризація території нерідко супроводжується її нейтралізацією.

Нейтралізована територія – поняття більш широке, ніж демілітаризована територія, оскільки під нею розуміється встановлення міжнародними угодами такого статусу території, при якому забороняється її використання в якості театру воєнних дій або в якості бази для ведення воєнних дій в інших районах світу.

Нейтралізація частини державної території не накладає на державу зобов'язання бути нейтральною у процесі ведення воєнних дій, але при цьому з театру воєнних дій повинна бути виключена нейтральна територія.

Прикладом нейтралізованої території може слугувати Магелланова протока, що за договором між Аргентиною і Чилі від 23 липня 1881 року оголошена «нейтралізованою назавжди».

Договором між США і Панамою від 7 вересня 1997 року Панамський канал оголошений «постійно нейтральним».

Нейтралізація Антарктики впливає зі змісту і духу Вашингтонського договору від 1 грудня 1959 року, у якому закріплено, що Антарктика використовується винятково в мирних цілях і в її межах забороняються будь-які заходи воєнного характеру.

Державну територію утворюють:

а) сухопутна територія (вся суша, розташована в межах кордонів цієї держави, острови);

б) водна територія (всі водойми, розташовані на сухопутній території і частини вод морів і океанів, що примикають до берегів);

в) повітряна територія (весь повітряний простір, розташоване над сухопутною і водною територіями);

г) надра (під сухопутною і водною територіями). Умовної державної територією прийнято вважати морські, повітряні, космічні кораблі, що знаходяться поза межами державної території, а також трубопроводи, інші споруди та обладнання в межах міжнародної території (бурові установки, штучні острови і т.п.).

#### **Питання для самоконтролю:**

1. Чим відрізняється поняття «простір» від поняття «територія»?
2. Чим характеризується поняття «географічний простір»?
3. Чим характеризується поняття «економічний простір»?
4. Чим характеризується поняття «інформаційний простір»?
5. Чим характеризується поняття «соціальний простір»?
6. Які три компоненти містить в собі поняття «географічне положення»?
7. Що входить до складу державної території?

**Література:** [1] С. 35-187; [14] С. 23-87; [42] С. 19-73.

## ЛЕКЦІЯ 10. СУВЕРЕННІ ДЕРЖАВИ ЯК ГОЛОВНІ МІЖНАРОДНІ АКТОРИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

1. Державний суверенітет. Суверенна держава.
2. Аспекти суверенітету.
3. Сучасні підходи до визначення суверенітету.
4. Теорії походження та сучасні концепції побудови держав. Зміст поняття «актор» в міжнародних відносинах.

### 10.1. Державний суверенітет. суверенна держава

Державність і державний суверенітет є визначальними факторами формування концепції зовнішньополітичної ідеології, а територіальна цілісність, будучи основним принципом суверенітету незалежних держав, передбачає повноправну владу держави над всією територією.

Суверенітет покликаний забезпечити уніфікацію, єднання, самовизначення, самозбереження правової і владної системи. Суверенітет і безпеку - невід'ємні умови існування будь-якої держави і виконання ним своїх функцій, як на власній території, так і на міжнародній арені.

Передумовою істинного суверенітету держави є верховенство, що безроздільно панує і повновладна державна влада.

Держава - єдина організація, що встановлює в суспільстві правопорядок і забезпечує в відповідних формах його здійснення.

Серед всіх суб'єктів міжнародного права саме держави є єдиними безумовними носіями суверенітету. Сучасне трактування цього поняття виражається філософськими, соціологічними, політологічними, а також юридичними формами розуміння сутності явища. В контексті міждержавних норм і принципів суверенітет є невід'ємною властивістю будь-якої держави, яка обумовлює наявність у нього найважливішого юридичного властивості як суб'єкта міжнародного права - міжнародної правосуб'єктності. Це означає, що володіння всією повнотою міжнародних прав і обов'язків можливе лише для повністю суверенної держави, котрий придбав такий статус відповідно до загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права. Тому категорія суверенітету, будучи похідна від філософських і політологічних понять, є найважливішою юридичною складовою сучасної системи міжнародного права.

Правове забезпечення державного суверенітету полягає в розробці, прийнятті та реалізації на практиці нормативних актів, що закріплюють суверенні права і юрисдикцію органів влади на відповідній території. Також в якості необхідного елемента правового забезпечення суверенітету слід розглядати відповідальність фізичних, юридичних осіб, а також держав за його порушення або спроби порушення.

З юридичної точки зору всі правові засоби забезпечення державного суверенітету можна умовно розділити на дві групи, в залежності від того, які норми є їх основою.

Перша група - внутрішньодержавні правові засоби - виражені в створенні країнами власної правової системи, незалежної від іноземного впливу, де закріплені суверенні права влади на правотворчість, залучення до відповідальності, а також верховенство влади на всій території держави.

Друга група - міжнародно-правові засоби - не встановлюються самостійно державою, а є одним із правових наслідків визнання за територією статусу суб'єкта міжнародного права.

У сучасному міжнародному співтоваристві передбачається рівноправність суверенних держав незалежно від їх соціально - політичного ладу, рівня техніко-



економічного і культурного розвитку, військової могутності, розмірів території, чисельності населення та інших умов.

Якщо розглядати державний суверенітет як елемент міжнародної правосуб'єктності, то визнання з боку вже існуючих суб'єктів міжнародного права стає одночасно констатацією факту суверенності влади, наявності у неї виняткових державних прерогатив.

Різні автори неоднозначно трактують поняття і ознаки державно-правового визнання, але всі сходяться в одному: в тому, що поява на карті світу нового суб'єкта міжнародного права можливо лише за фактом визнання з боку інших держав.

Узагальнена оцінка поглядів різних авторів на поняття визнання в міжнародному праві дозволяє припускати, що воно являє собою міжнародно-правову дію суб'єкта міжнародного права, яким він (суб'єкт) констатує наявність юридично значимої події, факту або поведінки суб'єкта міжнародного права.

Отже, за допомогою акту визнання вже існуюче держава погоджується з відповідними змінами в міжнародному правопорядку і/або міжнародної правосуб'єктності. Визнання, зокрема, констатує вихід на міжнародну арену нової держави або уряду і направлено на встановлення між визнають та визнаним державами правовідносин, характер і обсяг яких залежить від виду і форми визнання.

Визнання означає, що держава визнає нову державу як юридичну особу з усіма правами та обов'язками, що випливають з міжнародного права.

Міжнародне право не містить норм, які обмежували б суверенне право будь-якої держави визнавати іншу державу, що виникло в результаті самовизначення. Не містить воно і норм, що перешкоджають визнанню нового державного утворення в разі, якщо останнім відділяється від іншої держави, незважаючи на його незгоду. А ось будь-яке втручання однієї держави в процес самовизначення в іншій країні, тим більше окупація або придбання (повністю або частково) самовизначається території, є, як уже говорилося вище, безсумнівним порушенням міжнародного права.

Наприклад, Туреччина визнала так звану Турецьку республіку Північного Кіпру, що відкололася від єдиної Республіки Кіпр. Саме по собі визнання було б законним, але протиправним було введення на Кіпр турецьких військ, що забезпечили виникнення в 1983 році сепаратистського державного новоутворення, що підірвало і правомірність самого самовизначення, як такого. Інший схожий приклад - визнання де-факто Тайваню Сполученими Штатами Америки, ув'язується з його активною військовою підтримкою цього утворення. Також і відділення Косово від Сербії - не цілком самостійна акція, оскільки супроводжувалася військовим втручанням ззовні, в тому числі прямий агресією.

Коли самовизначення фактично і правомірно відбулося в рамках того або іншого держави, інші країни вільні визначати для себе, чи визнають вони (в тому числі, можливо, дипломатичним шляхом) нове виникло держава.

Інститут визнання в цей час не кодифіковано: його утворює група міжнародно-правових норм (головним чином звичайних), які регулюють всі стадії визнання нових держав і урядів, включаючи юридичні наслідки визнання. У міжнародних договорах містяться лише окремі норми про визнання.

Слід також враховувати, що інститут визнання носить комплексний характер. Основний масив його норм міститься в праві міжнародної правосуб'єктності, проте окремі норми зафіксовані в праві міжнародних договорів, право міжнародних організацій та ін.

Таким чином, акт визнання є юридичним фактом, з яким міжнародне право пов'язує виникнення, зміну або припинення міжнародних правовідносин.

## 10.2. Аспекти суверенітету

Міжнародно-правові норми передбачають рівність держав як суб'єктів міжнародного права і дотримання ними взятих на себе зобов'язань по виконанню

укладених угод. Так, наприклад, в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх взаємин і співробітництва між державами, говориться, що «кожна держава зобов'язана сумлінно виконувати зобов'язання, прийняті нею відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй. Кожна держава зобов'язана сумлінно виконувати зобов'язання відповідно до загальноновизнаних принципами і нормами міжнародного права».

Схоже формулювання обов'язків по утриманню зустрічається в X принципі прийнятої Декларації: «Держави-учасники будуть сумлінно виконувати свої зобов'язання за міжнародним правом як ті зобов'язання, які випливають із загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, так і ті зобов'язання, які випливають з відповідних міжнародному праву договорів або інших угод, учасниками яких вони є».

Загальна суть цих обов'язків полягає в тому, що держави, для підтримки міжнародної безпеки, захисту державного суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів, повинні беззастережно виконувати прийняті на себе зобов'язання, закріплені в основних принципах міжнародного права. В Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінкі 30 липня - 1 серпня 1975 г.) сформульований принцип суверенної рівності, взаємної поваги прав суверенних держав. У IV пункті про принцип територіальної цілісності держав чітко сказано, що держави - учасники будуть утримуватися від військового вторгнення на територію іншої держави.

До держав, окупають чужі території, будуть застосовуватися непрямі заходи аж до застосування сили. Держави - учасниці також взяли обов'язки про непорушність кордонів, відмови від будь-яких посягань, вимог, спрямованих на захоплення і узурпацію частини або всієї території будь-якої держави - учасниці.

У Законодавчих акті було зазначено, що кордони держав можуть змінюватися лише у відповідності з рішенням вищої законодавчої влади кожної держави. Також, держави - учасники зобов'язалися поважати право один - друга, вільно вибирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи, так само як і право встановлювати свої закони та адміністративні правила.

Держави - учасниці Наради з безпеки і співробітництва в Європі взяли на себе зобов'язання утримуватися від будь-якого акту військового або політичного, економічного або іншого виду втручання, спрямованого на дестабілізацію виникаючих конфліктів.

Таким чином, всі суверенні держави зобов'язані дотримуватись загальноновизнаних і загальнообов'язкові норми міжнародного права, угоди і договори, учасниками яких вони є.

На думку Тункіна Г.І. суверенітет держав у вирішенні певних зовнішньому політичних питань має юридичні обмеження та не є безмежним.

Акти, що порушують міжнародні принципи і норми з боку держав, тягнуть за собою міжнародну відповідальність. Потерпіла держава, щоб примусити винну держава повинна дотримуватися норм міжнародного права, також воно має право прийняти допустимі міжнародним правом заходи.

Такі принципи, як суверенна рівність держав, обов'язок держав мирно владнати розбіжності, співпрацювати один з одним відповідно до Статуту ООН, сумлінно виконувати зобов'язання закріплені в прийнятій XXV Сесією Генеральної Асамблеї ООН Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 року.

У Декларації сказано: «Всі держави користуються суверенною рівністю. Вони мають однакові права і обов'язки і є рівноправними членами міжнародного співтовариства незалежно від відмінностей економічного, соціального, політичного та іншого характеру».

У Статуті ООН була визначена сутність терміна «суверенна рівність»:

1. Держави юридично рівні.
2. Вони користуються усіма правами, що випливають з їх суверенітету.
3. Повинна поважатися територіальна цілісність і політична незалежність держав.

4. Держава повинна виконувати свої обов'язки і міжнародні зобов'язання ....

Вище зазначені міжнародно-правові документи сприяють не тільки нормалізації відносин між державами, але є певні правові гарантії недоторканності їх державного суверенітету.

Незалежність держав характеризує політичну самостійність тієї чи іншої держави по відношенню до інших державою. Однак, володіючи повною мірою політичною незалежністю, держави можуть перебувати в частковій або цілком певній залежності в економічній, фінансовій, військовій та інших областях.

Н. В. Захарова пише: «Відомо, що формальна незалежність ще не означає фактичну незалежність, наявність дійсного суверенітету. Може бути і інше положення - фактична самостійність держави при відносній залежності ... . Так відносини, які в даний час пов'язують, наприклад, Канаду, Австралію і деякі інші країни Британської співдружності націй з метрополією, не впливають на їх суверенітет, і правові встановлення визначають, по суті, ці зв'язки як символічні. ці держави - самостійні суб'єкти міжнародного права».

Держави, добровільно вступивши в різні міжнародні організації і блоки, підписавши різні міждержавні угоди, набуваючи відповідні права, одночасно приймають на себе зобов'язання. Держави, підписуючи двосторонні і багатосторонні договори, зобов'язані виконувати прийняті на себе обов'язки. Міжнародні угоди і резолюції не можуть бути розглянуті як обмеження суверенітету окремо взятої держави. Наприклад, Вірменія, будучи членом Організації Об'єднаних Націй, ігноруючи резолюції Ради Безпеки ООН 822 від 30 квітня 1993 р 853 від 29 липня 1993 р 874 від 14 жовтня 1993 року, і 884 від 11 листопада 1993 року, не звільняє окуповану територію Азербайджану. Кожна резолюція була прийнята в результаті захоплення Нагірного Карабаху та інших земель Азербайджанської Республіки збройними силами Вірменії. Рада Безпеки ООН, підтверджуючи територіальну недоторканність Азербайджану, висував вимоги негайного оголошення припинення вогню, припинення військових дій і виведення окупаційних сил з територій Азербайджанської Республіки. Ці резолюції ООН Вірменією розглядаються як спроби обмеження її державного суверенітету і порушення її національних інтересів. Таким чином, Вірменія, порушуючи державний суверенітет Азербайджану і ігноруючи рішення ООН, грубо порушує міжнародні правові норми, виступаючи в ролі агресора. Принцип обов'язковості для держави суворо дотримуватися норм міжнародного права, не означає обмеження суверенних прав цієї держави.

### 10.3. Сучасні підходи до визначення суверенітету

У термінологічній системі теорії державного суверенітету протягом тривалого часу розрізняють державний, народний і національний суверенітет. Незважаючи на тісний зв'язок між ними, ці поняття розрізняються. Якщо державний суверенітет - це вираження сутності верховної і незалежної державної влади, то народний суверенітет слід визначати як реальне економічне, соціальне і політичне становище народу, що дозволяє йому володіти повновладдям в суспільстві і державі.

Тому народний суверенітет визначається як повновладдя народу, тобто володіння народом соціально-економічними та політичними засобами для реальної участі в управлінні справами суспільства і держави.

Національний суверенітет - це реальна політична, соціальна, територіальна, культурна, мовна самостійність нації, яка проявляється в повноті суверенних прав нації і забезпечує їх найбільш повне здійснення.

Суверенна нація самостійно вирішує питання про свою національну організацію та національно-державному устрої. Вона має право зберігати і вільно розвивати свою мову, звичаї, уклад життя, відповідні національні установи.

#### 10.4. Теорії походження та сучасні концепції побудови держав. Зміст поняття «актор» в міжнародних відносинах

1. Учасник міжнародних відносин - це особа, яка бере участь в міжнародних відносинах і впливає (змінює) їх.

Лондонська школа МВ виводить поняття спільноти учасників МВ. Учасники можуть бути розділені на 2 групи:

- 1) «Світове співтовариство»
- 2) інше співтовариство (побічно впливають на МВ).

Французька школа МВ вказує на те, що головне - це процеси, а не учасники. Вони ж вводять поняття «актор».

При цьому немає і єдиної думки про те, чи є різниця між учасниками і акторами.

Деякі дослідники проводять відмінності між цими поняттями:

- Учасники - беруть участь і змінюють МВ;
- Актори - просто існують в МВ.

Такий поділ головним чином відноситься до французької та англійської школам МВ. Гарвардська та інші американські школи не проводять відмінностей між учасниками і акторами.

«Актор» - це будь-яка особа, яка бере активну участь, грає важливу роль, - пишуть Ф. Брайар і М.-Р. Джалілі. У сфері міжнародних відносин, підкреслюють вони, під актором слід розуміти будь-який авторитет, будь-яку організацію, будь-яку групу і навіть будь-якого індивіда, здатного грати певну роль, впливати.

Б. Рассет і Х. Старр відзначають, що термін «актор» має цілий ряд переваг. По-перше, він відображає широкий спектр взаємодіючих спільнот і тому є досить всеосяжним.

По-друге, використовуючи його, ми робимо акцент на поведінці спільнот. Тим самим цей термін допомагає зрозуміти суть спільноті, яка веде себе певним чином, робить такі-то дії. Нарешті, по-третє, він допомагає зрозуміти те, що різні актори грають різні ролі.

Соціальна спільність може розглядатися як міжнародний актор в тому випадку, якщо вона надає певний вплив на міжнародні відносини, користується визнанням з боку держав і їхніх урядів і враховується ними при виробленні зовнішньої політики, а також має ту чи іншу ступінь автономії при прийнятті власних рішень. Виходячи з цього, стає зрозумілим, що якщо всі актори є учасниками міжнародних відносин, то не кожен учасник може вважатися міжнародним актором.

2. Представники більшості теоретичних напрямків і шкіл вважають, що типовими міжнародними акторами є держави, а також міжнародні організації та системи. Так, Мортон Каплан розрізняє три типи міжнародних акторів: національний (суверенні держави), транснаціональний (регіональні міжнародні організації: наприклад, НАТО) і універсальний (всесвітні організації).

Мерль як типових міжнародних акторів розглядає держави, міжнародні організації та транснаціональні сили.

Брайар і М.-Р. Джалілі додають до цих трьох типів ще один - так званих потенціальних акторів (таких, як національно-визвольні рухи, регіональні і локальні спільноті: наприклад, Європейська Рада комун, Європейська Конференція місцевих органів влади). Д. Розенау вважає основними міжнародними акторами держави, підсистеми (наприклад, органи місцевої адміністрації, що володіють певною автономією в міжнародній сфері), транснаціональні організації (такі, як, наприклад, кампанія з виробництва мікросхем «Європейські кремнієві структури», існуюча поза межами національної юрисдикції), когорти (наприклад, етнічні групи, церкви тощо), рухи.

Актори по визначенню французького геополітика Ф. Моро-Дефарж - це індивіди або структури, «які виробляють, висловлюють і переводять в дію наміри».

«Актор» в геополітичному сенсі – це сукупність всіх тих людей і структур, які виробляють уявлення про території та просторах і висловлюють ці уявлення, в тому числі в різного роду вимоги, а також впливають на простору, структурує мережі взаємодії, що включають людей, організації і території.

На визначеній території різні актори взаємодіють один з одним. І ця взаємодія носить або характер співробітництва, або конфронтації. Причому в сучасних умовах кількість геополітичних акторів незмінно росте. І це багато в чому є наслідком того, що в умовах подальшого і неухильного розвитку демократії, а також під впливом процесу глобалізації в розряд геополітичних акторів включаються нові суб'єкти політики.

Геополітичні актори можна класифікувати наступним чином:

1. Класичні, або традиційні геополітичні актори, до яких відносяться держави, армії, церкви;

2. Нові геополітичні актори, що включають в себе:

- політичні партії;
- неурядові організації;
- воєнізовані групи, що роблять ставку на насильство;
- різного роду економічні актори, перш за все транснаціональні корпорації;
- засоби масової інформації і комунікації;

Класифікація учасників МО:

1) Держава є безперечним міжнародним актором, що відповідає всім вищезгаданим критеріям цього поняття. Воно є основним суб'єктом міжнародного права. Держави виражають себе на міжнародній арені через свою зовнішню політику, яка може приймати дві основні форми: дипломатії і стратегії. Їх призначення - задоволення національних інтересів, збереження територіальної цілісності країни, захист її безпеки та суверенітету.

2) Організація - створюється державами або іншими учасниками МО. Існує кілька типів:

а) Міжурядові - створюються державами. Суть її визначається природою, функціями і цілями цієї організації.

б) Неурядові - формуються для вирішення тих завдань, з якими держава самостійно впоратися не може, але з іншими державами вони співпрацювати не можуть. Також неурядові групи можуть самі створити таку організацію, щоб вона діяла в обхід держави.

3) Клуби - вирішують певні питання. У них немає чіткого статуту, рішення не носять обов'язкового характеру, не діють на постійній основі.

4) ТНК - учасники МВ, які знаходяться в декількох державах, для них головним є економічний прибуток з використанням політичних методів.

5) Гібридні організації. Такі організації виділяються тим, що частина капіталу у них комерційна, частина державна.

6) Наднаціональні організації (ЄС).

7) Альтернативні учасники МВ. Національно-визвольні, сепаратистські рухи, мафіозні угруповання, терористичні організації, регіональні місцеві адміністрації, окремі особи.

### **Питання для самоконтролю:**

1. Чим характеризується поняття «державний суверенітет»?
2. Які сучасні підходи до визначення суверенітету Вам відомі?
3. В чому проявляється зміст поняття «актор» в міжнародних відносинах?
4. Які теорії походження держави Вам відомі?
5. Які існують учасні концепції побудови держав?
6. Які види геополітичних акторів Вам відомі?

Література: [1] С. 188-254; [14] С. 88-139; [36] С. 62-65; [42] С. 74-95.

## ЛЕКЦІЯ 11. НЕДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ ЯК СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. Міжнародні організації.
2. Транснаціональні корпорації.
3. Неурядові організації.

### 11.1. Міжнародні організації

Міжнародну організацію можна визначити як стабільну, структуровану форму співробітництва її членів, створену на добровільній основі для спільного рішення загальних проблем і функціонуючу в рамках статуту.

Найбільш фундаментальний критерій класифікації міжнародних організацій - характер членства. За цим критерієм виділяють міжурядові міжнародні організації (ММО), створювані державами на основі договорів, і неурядові (НУМО), які об'єднують недержавні інститути та громадян ряду держав.

Міжнародні організації - явище історичне і динамічно розвивається. Причини появи міжнародних організацій:

- наявність значного числа суверенних держав;
- інтенсифікація контактів між ними;
- занепокоєність проблемами, що виникають в результаті цих контактів;
- усвідомлення необхідності створення міжнародних інститутів для систематичного регулювання відносин між державами.

Першими міжнародними організаціями в сучасному розумінні були Всесвітній телеграфний союз (1865), Всесвітній поштовий союз (1874), Міжнародне бюро мір і ваг (1875), Міжнародний Червоний Хрест (1860-і рр.) та ін.

З середини ХХ століття позначилася тенденція значного зростання чисельності і впливу міжнародних організацій на світову політику. Вона отримала додаткові імпульси після закінчення холодної війни і краху біполярної системи. З другої половини 40-х років ХХ століття і до початку ХХІ століття виникло близько трьох тисяч міжурядових організацій, що регулюють різні сфери економіки, політики, екології, культури, і майже 20 тис. різноманітних неурядових міжнародних організацій, з яких приблизно 2 тис. мають статус спостерігача при ООН.

Основними причинами збільшення кількості міжурядових і неурядових міжнародних організацій були:

- тяжіння народів до миру і безпеки як реакція на лиха, заподіяні людству Другою світовою війною, і загрозу підриву самих основ світової цивілізації в ядерній війні;
- усвідомлення небезпеки ескалації міжнародних конфліктів і необхідність створення ефективної системи їх запобігання та врегулювання;
- потреба світового співтовариства в міжнародному поділі праці і економічної інтеграції, в координації зусиль для вирішення глобальних проблем;
- прагнення держав, які здобули незалежність після розпаду колоніальної системи, до посилення свого впливу на світову політику.

Разом з тим закінчення холодної війни супроводжувалося розпадом ряду організацій колишньої соціалістичної співдружності - Організації Варшавського договору, Ради економічної взаємодопомоги і ін.

Найбільш поширеною є класифікація ММО за «геополітичним критерієм» і відповідно до сфери і спрямованості їх діяльності.

У першому випадку виділяють такі типи міжурядових організацій, як: універсальний (наприклад, ООН або Ліга Націй); міжрегіональний (наприклад, Організація Ісламська Конференція); регіональний (наприклад, латино американо-американська Економічна Система); субрегіональний (напри-мер, Бенілюкс).

Згідно з другим критерієм розрізняють загально цільового призначення (ООН); економічні (ЄАВТ); військово-політичні (НАТО); фінансові (МВФ, Світовий Банк); наукові («Єврика»); технічні (Міжнародний Союз Телекомунікації); або ще більш вузькоспеціалізовані МПО (Міжнародне Бюро Мір і Терезів).

### **11.2. Транснаціональні корпорації**

До числа нових геополітичних акторів в умовах глобалізації по праву належать транснаціональні корпорації (ТНК).

Абсолютна більшість найбільших ТНК сучасного світу мають американське, європейське і японське походження. Наприклад, США є батьківщиною 162 ТНК, країни Європейського Союзу - 155, Японія - 126, Швейцарія і Південна Корея - по 13, Канада - 6, Бразилія і Австралія - по 5. На всі інші країни припадає лише 11 ТНК.

За своєю економічною потужністю ТНК не просто порівняні з цілою низкою держав, а й перевершують багато з них. Так, за обсягом виробленої продукції японська корпорація «Міцубісі» поступається тільки 21 країнах світу. Згідно вже не раз наводилися в діловій пресі даними, з 100 найбільших економічних суб'єктів світу (держави і ТНК) більше половини (51) належать до числа останніх. Ті ж джерела стверджують, що на 200 найбільших ТНК припадає чверть всього обсягу світової торгівлі. Без транснаціональних корпорацій глобалізація майже неможлива - вважають сучасні дослідники.

У ТНК глобальна економіка знаходить свою інституціональну форму. Остання включає реорганізацію структур і стратегій ТНК. Ця реорганізація проходить через злиття корпорацій і їх придбання, зокрема в секторах високих технологій, по всьому світу. Так, в кінці ХХ століття ТНК здійснювали близько 3/4 світових обмінів виробничими багатствами. Значна частина обмінів була пов'язана з комерцією, яку вони вели з своїми філіями, або ці останні торгували між собою.

За даними конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), понад 60% інвестиційних потоків припадає на 109 мегаугод (більш ніж на 1 млрд. дол. кожна). Більшість з них було укладено між 100 найбільшими компаніями світу.

Експансія ТНК означала безпрецедентну концентрацію економічної могутності, так як вона розвивалася паралельно з ростом олігопольних структур в основних секторах виробництва, послуг, і особливо фінансів. Слід зазначити, що 100 найбільших транснаціональних підприємств світу мають активи за кордоном загальною вартістю в 1,8 трлн. дол., здійснюючи продажі за кордоном в 2,1 трлн. дол. Ніколи раніше феномен злиття і придбання між великими підприємствами не був таким великим і швидким.

Конференція ООН з торгівлі і розвитку вважає, що поступово і досить інтенсивно створюється світовий ринок підприємств. Цілі сектора економіки країн, що розвиваються переходять під контроль великих ТНК. Ці корпорації володіють значними економічними ресурсами і прагнуть впливати на дії органів державної влади.

При цьому зіставлення результатів їх ділової активності з ВВП держав не завжди прояснює загальну ситуацію, так як уряду і керівники цих підприємств переслідують у своїй діяльності не одні і ті ж цілі.

Виходить так, що ТНК все частіше стають прямими конкурентами держав. При цьому вирішальний вплив на політику, що проводиться тією чи іншою ТНК, має її керівництво, в більшості своїй представлене громадянами країни, де знаходиться головна компанія. Це дозволяє говорити про те, що найчастіше ТНК є, по суті справи, продовженням держави, в якому знаходиться керівництво даної корпорації, а тому економічний вплив вільно чи мимоволі додається впливом політичним. А геополітичні питання в такому впливі грають далеко не останню роль.

### **11.3. Неурядові організації**

На відміну від міжурядових організацій, НМО, відповідають трьом критеріям: міжнародний характер складу і цілей;

приватний характер засновництва;  
добровільний характер діяльності

Неурядові організації проявляють себе в міжнародному житті в двох іпостасях: з одного боку, утворюючи поле кооперативної взаємодії держав-членів, а з іншого - виступаючи в якості специфічних акторів на міжнародній арені й, таким чином, надаючи самостійне вплив на динаміку світової політики.

На сьогоднішній день немає єдиної оцінки чисельності таких організацій. За деякими даними, вона коливається від 30 до 100 тис. Але справа не тільки в збільшенні чисельності. Куди важливіше інше: з кожним роком зростає їх вплив на хід розвитку світових подій. Деякі з фахівців прямо називають НМО «новими володарями світу». Може бути, настільки висока оцінка ролі НМО завищена, але не викликає сумніву той факт, що в сучасних умовах НМО є важливими геополітичними акторами.

НМО не тотожні державам. У резолюції ООН від 27 лютого 1950 р. стверджувалося, що НМО є такий «організацією, яка не створена на основі міждержавних угод». Правда, піввікова діяльність різного роду НМО показала, що багато хто з цих організацій фінансувалися державами. Вони рішуче відрізняються і від підприємств, хоча і мають, як правило, специфічну адміністративну організацію.

Природа НМО надзвичайно різноманітна, а тому їх неможливо класифікувати за одним-двома критеріями.

Дені Шартъє, наприклад, запропонував класифікацію, засновану на кількох критеріях.

До них відносяться:

- контекст і місце створення;
- початкове і сучасне поле діяльності;
- юридична природа;
- розміри неурядової організації;
- специфіка внутрішнього функціонування;
- джерела фінансування (держави, міжнародні організації, фірми, фонди і т.д.);
- вертикальна і горизонтальна вкоріненість.

Критерій дати і місця створення НМО дає можливість оцінити специфіку функціонування такого роду організацій.

Так, НМО, створені в англосаксонських країнах, є не тільки численними, але й функціонують на інших засадах, ніж НМО, створені у Франції або мусульманських країнах. У країнах, де демократія ще не утвердилася, НМО найчастіше є залежними від держави.

За способом дії НМО іноді нагадують організації, «діючі з-за рогу» або активно борються на певній території. Це може бути лобіювання, що проводиться в рамках виборного органу влади. Це може бути тиск на фінансові інститути. Нерідко такого роду діяльність пов'язана з участю в проведенні експертизи або в роботі якоїсь комісії. Це можуть бути юридичні акції. Критерій області дії дозволяє визначати НМО як організації гуманітарні, економічні, екологічні, політизовані.

Існує дуже широке поле, в рамках якого ці нові геополітичні актори роблять свій вплив. Неурядові організації можуть активно впливати на соціальні трансформації, соціальний розвиток і зміни в тій чи іншій країні, на місцеву владу, на все державне правління, на що проводяться в тій чи іншій країні соціальну і культурну політику.

Однак вплив НМО не обмежується впливом на окремі країни. Є всі підстави стверджувати, що під впливом НМО формується світова політична повістка.

В останні роки все більший вплив у світі надають так звані гуманітарні організації, які все частіше діють, не зважаючи на державні кордони. Так, гуманітарна організація «Лікарі без кордонів» діє часом всупереч, а іноді і без відома уряду тієї країни, де виникла необхідність надання невідкладної медичної допомоги населенню.



Потрібно сказати, що сама назва цієї організації ставить під сумнів принцип невтручання у внутрішні справи держав, який від початку було закладено як наріжний камінь ООН. Ця рішучість втручатися у внутрішні справи, навіть всупереч волі уряду, коли життя населення даної країни опиняється в небезпеці, стверджує на ділі новий принцип міжнародних відносин - «право втручання».

Цікаво, що в 1991 р. міжнародне співтовариство в особі ООН визнало правомірним «гуманітарне втручання» в Іраку у відповідь на спробу цієї країни захопити територію сусідньої країни - Кувейту, що знайшло відображення в резолюції ООН від 5 квітня 1991 р. Ця резолюція виявилася не єдиною. Подібна позиція міжнародного співтовариства викладена і в резолюції Ради Безпеки ООН від 3 грудня 1992 р., яка дозволяла військове втручання в справи Сомалі.

### **Питання для самоконтролю:**

1. Чим характеризується поняття «міжнародна організація»?
2. Які види міжнародних організацій існують?
3. Чим відрізняються міжнародні організації від транснаціональних корпорацій?
4. Чим відрізняються міжурядові міжнародні організації від неурядових міжнародних організацій?
5. Чим відрізняються універсальні міжнародні організації від регіональних міжнародних організацій?
6. Що собою являють транснаціональні корпорації?

**Література:** [1] С. 255-286; [6] С. 8-74; [14] С. 140-191; [33] С. 133-139; [42] С. 96-132.

## **ЛЕКЦІЯ 12. ГЛОБАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН СУЧАСНОСТІ**

1. Глобалізація міжнародних відносин – найважливіша тенденція сучасної доби.
2. Європейський Союз історія створення та етапи розширення.
3. Досягнення європейських стандартів – наріжний камінь європейської інтеграції. Головні правові засади діяльності ЄС.
4. Переваги та ризики вступу України до ЄС.

### **12.1. Глобалізація міжнародних відносин – найважливіша тенденція сучасної доби**

Система міжнародних відносин у сучасному світі має дуже складну будову і будь-яке визначення чи типологія тільки більш чи менш умовно відображає міжнародні реалії. Не можна не помітити і того факту, що основоположну роль у пізнанні законів функціонування міжнародної системи відіграє її структура. Згідно з базовою ідеєю нескоординована діяльність суверенних держав зі своїми інтересами формує міжнародну систему, головною ознакою якої є домінування обмеженої кількості найсильніших держав і структура якої визначає поведінку всіх міжнародних акторів. Звідси, найзагальнішим законом міжнародних систем вважається залежність поведінки акторів від структурних характеристик системи. Ще одним найзагальнішим законом учені, наприклад Р. Арон, називають закон рівноваги міжнародних систем або закон балансу сил, який дозволяє зберегти порівняну стабільність міжнародної системи.

Що стосується трансформації міжнародної системи, то основним її законом вважається закон кореляції між полярністю і стабільністю міжнародної системи.

Однак розпад радянського блоку і крах глобальної біполярної системи поставили такі питання, які не можуть бути з'ясовані в межах традиційних термінів «полюсів», «балансу сил», «конфігурації співвідношення сил» і т.п.

Світ вступив у смугу невпевненості та ризиків, які зростають. За визначенням російського політолога-міжнародника А. Д. Богатурова, «Ялтинсько-потсдамський порядок розпався, а міжнародна система стала скочуватися до дерегулювання». Як наслідок, глобальна міжнародна система переживає глибокі потрясіння, пов'язані з трансформацією своєї структури, змінами її взаємодії із середовищем. Це відповідно позначається на її регіональних і периферійних вимірах, доказом чого слугують події довкола Косова, Грузії, Іраку чи Афганістану.

У зв'язку з цим бельгійський учений А. Самюель навіть вважає, що людство вже вступило в «новий міжнародний світ».

Американський науковець Дж. Розенау говорить про «світ постміжнародної політики». Швидкість і глибина змін, які в ньому спостерігаються, мають як мінімум три головні наслідки.

По-перше, відбувся перехід від біполярного світу до комплексного.

По-друге, цей перехідний світ став непередбачуваним і в ньому вже неможливе з'ясування питань міжнародної безпеки старими військово-силовими методами.

По-третє, надзвичайно важливого значення в сучасному світі, зокрема й у сфері світової політики, відіграють інформаційні технології, що дозволило схарактеризувати сучасне суспільство як інформаційне.

Ці наслідки можна звести до одного висновку: відбувається переструктурування всього світового політичного простору, а значить закономірності міжнародних відносин, хоча й зберігаються, але набувають нових рис і часто розглядаються у вигляді універсальних закономірностей або тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин.

## **12.2. Європейський Союз історія створення та етапи розширення**

9 травня 1950 року вважається початком європейської інтеграції. Саме тоді міністр закордонних справ Франції Р. Шуман запропонував створити спільний ринок вугільної і сталеливарної продукції Франції, ФРН та інших західноєвропейських країн (пропозиція увійшла в історію під назвою «план Шумана»).

Однією з головних цілей плану стало примирення Франції та Німеччини та недопущення між ними війни у майбутньому. Найважливішим засобом досягнення цієї мети мав стати механізм управління та наднаціонального контролю над виробництвом і торгівлею стратегічною для військових потреб продукцією – вугіллями та сталлю. Контроль мав здійснюватись «вищим органом» (прообразом Європейської Комісії).

18 квітня 1951 року «план Шумана» було реалізовано через підписання Паризького договору про створення Європейського співтовариства вугілля і сталі (ЄСВС). До складу ЄСВС увійшли шість країн: Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина та Франція («європейська шістка», яка в подальшому стала «локомотивом» європейської інтеграції). Договір про ЄСВС набув чинності 23 липня 1952 року.

27 травня 1952 року країни «європейської шістки» підписують Договір про заснування Європейського оборонного співтовариства (ЄОС).

10 вересня 1952 року міністри закордонних справ країн-членів ЄСВС доручають Спільним зборам ЄСВС (прообразу майбутнього Європейського Парламенту) розробити проект Договору про створення Європейського політичного співтовариства (ЄПС). 10 березня 1953 року Збори закінчили роботу над проектом Договору.

Однак ані ЄОС ані ЄПС так і не стали реальністю. Вирішальну роль тут відіграла Франція, парламент якої після довгих дискусій у серпні 1954 року вирішив відкласти ратифікацію Договору про ЄОС. А це зробило недоречним і підписання Договору про ЄПС.

Таким чином, на початку 50-х років країнам «європейської шістки» не вдалося започаткувати інтеграцію в оборонній та політичній сферах. Інтеграція продовжувала розвиватись в інших сферах, передусім в економічній.

Наприкінці 1955 року на конференції у Мессіні країни «європейської шістки» домовились про заснування Європейського співтовариства з атомної енергетики (Євратому).

На початку 1957 року керівники урядів «європейської шістки» вирішили поряд з Євратомом створити також і Європейське економічне співтовариство (ЄЕС).

23 березня 1957 року у м. Рим відбулося підписання Договору про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Договору про створення Європейського співтовариства з атомної енергетики (Євратом).

Метою ЄЕС визначалося усунення внутрішніх торговельних бар'єрів усередині Співтовариства (створення зони вільної торгівлі), створення митного союзу і, нарешті - створення спільного ринку (забезпечення вільного руху по території країн-учасниць Співтовариства товарів, послуг, капіталу, робочої сили).

Метою Євратому визначалась співпраця країн-членів у використанні ядерної енергії у мирних цілях. Обидва договори набули чинності 1 січня 1958 року і ввійшли в історію під назвою «Римські договори».

8 квітня 1965 року було підписано Договір про злиття виконавчих органів ЄСВС, Євратому та ЄЕС. 1 липня 1967 року цей Договір набув чинності. У результаті була створена єдина структура інститутів, що забезпечують розвиток європейської інтеграції. Основними інститутами стали Європейська Комісія, Рада Європейських Співтовариств, Європейський Парламент та Суд Європейських Співтовариств. У грудні 1974 року до цих органів додався новий – Європейська Рада, яка складається з глав держав та урядів країн-членів Європейських Співтовариств.

У 1968 році завершується формування зони вільної торгівлі та митного союзу (перших двох етапів інтеграції) Європейського економічного співтовариства (ЄЕС).

Наприкінці 1969 року завершується формування спільного ринку (третього етапу інтеграції) ЄЕС. Первісні цілі ЄЕС, визначені Римським договором 1957 року, виявились досягнутими. Необхідно було визначати подальші завдання для розвитку європейської інтеграції.

На початку 70-х років розпочався процес розширення ЄЕС.

1 січня 1973 року членами ЄЕС стали Велика Британія, Данія, Ірландія.

1 січня 1981 року членом ЄЕС стала Греція.

1 січня 1986 року членами ЄЕС стали Іспанія та Португалія.

1 липня 1987 року набув чинності Єдиний європейський акт, підписаний у лютому 1986 року. Цей документ визначив подальші цілі Європейської інтеграції. Зокрема, він поставив за мету створення до 1 січня 1993 року Єдиного внутрішнього ринку (наступного етапу економічної інтеграції, що передбачав гармонізацію економічної політики та інституцій), запровадив спільну політику в соціальній сфері, в галузі науково-технологічного розвитку, охорони навколишнього середовища. Цей документ також вніс зміни до договорів про утворення Європейських Співтовариств, а також поширив інтеграційний процес на сферу зовнішньої політики. Крім того, у Єдиному Європейському акті було поставлено питання про створення Європейського Союзу, який мав стати інститутом не лише економічним, а й політичним.

7 лютого 1992 року у Маастрихті було підписано Договір про Європейський Союз (саме поняття «Європейський Союз» з'явилося ще під час Паризької конференції 1972 року). Договір набув чинності 1 листопада 1993 року. Він визначив так звані «три колони» Європейського Союзу:

• «перша колона» – Європейські Співтовариства: ЄСВС, Євратом та Європейське Співтовариство (замість старої назви «Європейське Економічне Співтовариство»).

Причому Європейське Співтовариство є серцевиною та каркасом процесу інтеграції і за своїми властивостями становить «наднаціональний феномен»;

- «друга колона» – спільна зовнішня та безпекова політика (СЗПБ);
- «третя колона» – співробітництво у сферах юстиції та внутрішніх справ.

В економічному сенсі прийняття Маастрихтського договору означало курс на завершення формування єдиного внутрішнього ринку (четвертий рівень економічної інтеграції) та перехід до реалізації ідеї економічного та валютного союзу (п'ятий - найвищий рівень економічної інтеграції).

1 січня 1995 року членами Європейського Союзу стали Фінляндія, Австрія та Швеція.

2 жовтня 1997 року було підписано Амстердамський договір (набув чинності 1 травня 1999 року). Амстердамський вніс зміни та доповнення до Маастрихтського договору про Європейський Союз, Римського договору про заснування Європейського (Економічного) Співтовариства та Євратому, Договору про заснування ЄСВС. Ці зміни торкнулись повноважень та напрямків діяльності, а також привели інституційні механізми до цілей, визначених Маастрихтським договором.

Особливу роль у цьому відіграло укладення у 1997 році Шенгенської угоди про вільне (безвізове) пересування громадян у межах Європейського Союзу.

Особливу роль у цьому відіграло укладення у 1997 році Шенгенської угоди про вільне (безвізове) пересування громадян у межах Європейського Союзу.

До Шенгенського простору входять 22 із 27-и держав-членів ЄС, 2 країни Європейської економічної зони (Норвегія та Ісландія) та Швейцарія. 21 грудня 2007 року до Шенгенської зони приєдналися 9 нових держав-членів ЄС, що вступили до Союзу у 2004 році (окрім Кіпру, що приєднається до неї пізніше). 12 грудня 2008 року Швейцарія приєдналась до Шенгенської зони.

Усі Шенгенські країни, окрім Ісландії, Норвегії та Швейцарії, є країнами - членами ЄС.

26 лютого 2001 року був підписаний Ніццький договір, який вніс зміни в механізми інституційного розвитку ЄС з огляду на його майбутнє розширення. Зокрема, квоти представництва в інституціях ЄС були перерозподілені з урахуванням потенційної участі у них нових членів. Положення цього договору на сьогодні вступили в силу і є чинними принаймні до 2009 року.

1 січня 2002 року до готівкового обігу була введена єдина грошова одиниця ЄС – євро, що стало етапом переходу до формування економічного та валютного союзу ЄС – найвищого етапу інтеграції. Зараз євро перебуває в обігу на території 12 країн-членів ЄС. Велика Британія та Данія вирішили поки що відмовитись від введення євро на своїй території, а Швеція не змогла виконати необхідних критеріїв введення євро, встановлених Маастрихтським договором. 10 держав, які приєдналися до ЄС у 2004 році, поки що не змогли виконати усіх необхідних критеріїв «зони євро».

1 травня 2004 року членами Європейського Союзу стали Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Словенія, Кіпр, Мальта, Естонія, Литва, Латвія. З 1 січня 2007 року країнами-членами ЄС стали Болгарія та Румунія. Таким чином, ЄС нараховує сьогодні 27 держав-членів.

17-18 червня 2004 року на Саміті ЄС у Брюсселі було схвалено текст Конституції Європейського Союзу.

29 жовтня 2004 року Угоду про Конституцію Європейського Союзу було підписано главами держав та урядів 25 країн-членів ЄС у Римі.

Конституція ЄС складається з чотирьох розділів, у яких відображено головні цілі, завдання та функції ЄС, організаційна структура та процедура прийняття рішень, права і обов'язки всіх європейських органів управління, а також напрямки діяльності організації.

Конституційна угода, яка має вступити в силу у 2009 році, повинна бути ратифікована усіма державами-членами ЄС.

13 грудня 2007 р. у португальській столиці був підписаний Лісабонський договір, який замінив Конституцію ЄС, від подальшої ратифікації якої держави-члени Євросоюзу відмовилися після провалу референдумів підтримки в 2005 році у Франції і Нідерландах. Договір про реформи повинен бути ратифікований всіма без виключення членами ЄС — парламентським шляхом або через референдуми. Першою з країн ЄС договір ратифікував в грудні 2007 року парламент Угорщини.

1 грудня 2009 року набув чинності «Лісабонський договір про внесення змін у Договір про Європейський Союз і договір про створення Європейської спільноти». Цей документ став важливим етапом в історії Європейського Союзу. Фактично він завершив період правової кризи, в якій після провалу влітку 2005 р. на референдумах у Франції та Нідерландах процесу ратифікації першої спільної Конституції, перебував Євросоюз. А вже вперше «старі» та «нові» країни-члени ЄС підписали спільну угоду та зобов'язалися її послідовно виконувати.

Ще на початку 2009 р. Лісабонський договір ратифікували 24 з 27 держав-членів Євросоюзу.

Наразі Лісабонський договір став правовою основою діяльності та розвитку Європейського Союзу. Цей акт складається з преамбули, 7-ми розділів, 13-ти протоколів та 59 декларацій. Зазначений документ диференціював рівні компетенції у різних сферах політики між державами-членами та Євросоюзом за трьома категоріями: виключна, спільна та допоміжна. Водночас Договір визнає Європейський Союз юридичною особою, суб'єктом міжнародного права. Відповідно до зазначеного договору створено посаду президента Європейської Ради (як інституту ЄС), який обирається на два з половиною роки з правом на одне повторне обрання. Внаслідок цього змінено модель ротаційного головування держав-членів ЄС. Президент Європейської Ради має забезпечити послідовність її роботи. Іншою новацією договору є впровадження посади Верховного представника ЄС у зовнішніх справах і з політики безпеки. Високий представник стає одним із віце-президентів Європейської комісії. Причому, починаючи з 2014 р. кількість європейських комісарів дорівнюватиме не 27 (за кількістю держав-членів), а відповідатиме двом третинам кількості держав-членів ЄС. Європейський парламент отримав статус рівний Європейській Раді. Однак із 2014 р. кількість депутатів має бути скорочено до 750 парламентаріїв.

### **12. 3. Досягнення європейських стандартів – наріжний камінь європейської інтеграції. Головні правові засади діяльності ЄС.**

**Європейські стандарти** – певні технічні характеристики, визначені директивою 98/34/ЄС, які приймаються Європейськими організаціями із стандартизації з метою їх використання декілька разів, часто або навіть постійно. Проте їх дотримання не є обов'язковим.

Члени організацій, які використовують Європейські стандарти, переносять їх, так би мовити на національний рівень. Сутність цього перенесення полягає в тому, що національні стандарти повинні бути ідентично схожими з Європейськими, а ті національні стандарти, які хоча б якимось чином не відповідають Європейським стандартам, мають бути нівельовані якомога швидше. Багато хто визначає гармонізовані стандарти як особливу категорію у складі Європейських стандартів, але це зовсім не так. Гармонізовані стандарти – це така собі особлива термінологія, яку використовують у Директивах

Нового підходу до стандартизації, щоби юридично визначити технічні специфікації, більше відомі як Європейські стандарти. Гармонізованим стандартам додають особливу роль. Проте саме у Директивах Нового підходу до стандартизації гармонізовані стандарти мають суто рекомендаційний характер.

Гармонізовані стандарти є чинними (за директивами Нового підходу) лише тоді, коли організації із стандартизації європейських товарів в офіційному порядку передадуть

ці стандарти на розгляд Комісії ЄС ті Європейські стандарти, які розроблялися та склалися згідно з мандатом.

Після того, як були визначені Основні вимоги у галузі законодавства (згідно з Новим підходом), що мають бути однаково виконуваними щодо продукції та певних ризиків, Комісія Євросоюзу вимагає на офіційному рівні у Європейській організації із стандартизації представлення Європейських стандартів видачею мандатів. Незадовго до цього Комісія Євросоюзу консулюється з Комітетом, який представляє інтереси країн-членів Європейського союзу (Комітет створюється згідно з Директивою 98/34/ЄС), проте Комісія може також консулюватися із Секторним Комітетом. Згода між Комісією і Комітетами досягається лише тоді, коли була проведена широка консультація із керівниками секторів національного рівня.

Продовжуючи процедуру, організації із стандартизації європейських товарів отримують офіційну позицію згідно з певним мандатом, відповідно до внутрішнього законодавства. Період невтручання починається тоді, коли приймається мандат та розробляється робоча програма певних організацій. Сам період невтручання має на меті регулювання стандартів, тобто ні один орган на національному рівні не має права на розробку національного стандарту, якщо такий тотожний стандарт уже існує у категорії Європейських стандартів.

Інститути ЄС виступають основними регуляторами інтеграційних процесів, забезпечуючи послідовність та ефективність політики і дій цієї організації. Унікальність інституційного механізму полягає в тому, що інститути ЄС наділені виключною компетенцією у певних сферах, які раніше належали до суверенних прерогатив держав – учасниць ЄС: вони можуть ухвалювати нормативно-правові акти більшістю голосів і зобов'язувати ними фізичних, юридичних осіб, органи держав безпосередньо, без трансформації цих актів у внутрішні правові порядки.

Право ЄС є самостійною правовою системою, що знаходиться на стику національного права держав-членів ЄС і права міжнародного та має комплексну юридичну природу, поєднуючи в собі риси, характерні як для міжнародного, так і для внутрішньодержавного права. Воно містить норми різних галузей і правових інститутів (конституційне, адміністративне, цивільне, трудове, кримінальне, екологічне, митне, банківське, податкове право тощо) і має своєрідний, унікальний структурний поділ. Воно увібрало в себе досягнення різних правових систем, а його самостійний розвиток призводить до появи багатьох правових новел сучасності.

В цьому праві найбільш адекватно відображена світова тенденція конституціоналізації права і рух до загального правового майбутнього людства. Як втілення міжнародного та міжнаціонального компромісу, співробітництва і взаємодії, право ЄС формує унікальні прийоми, засоби і методи узгодження прагнень держав, народів й осіб задля загального цивілізаційного прогресу.

Право ЄС розробляє і випробовує на практиці принципи гармонійного поєднання інтересів особи, регіонів, країн із завданнями глобалізації. При цьому пріоритетними є права людини та ідеали правової демократичної держави.

Право Європейського Союзу (англ. European Union law, фр. Droit de l'Union européenne) – це система правових норм, що регулює процес європейської інтеграції, порядок створення та функціонування європейських владних інститутів та пов'язані з цим суспільні відносини. Цілий ряд дослідників висловлює точку зору про те, що право ЄС являє собою лише підсистему загального міжнародного права.

Інші стверджують, що право ЄС можна прирівняти до права держав, що входять до нього. Проте в сучасній юридичній літературі переважає оцінка права ЄС як автономного явища. Питання про автономність права Європейського Союзу є одним з ключових як для його розуміння, так і застосування.

У разі невизнання за ним самостійності і віднесення його до регіональних норм міжнародного права право ЄС могло б втратити можливість прямої дії на території країн-

членів ЄС. Це пояснюється тим, що місце міжнародно-правових норм у національному законодавстві визначається конституційним актом кожної з держав. Тобто для застосування норм права ЄС була б однозначно необхідна їх імплементація в національні правові системи.

Відповідно, могла б виникнути ситуація, коли норми права ЄС діяли б в одних державах-членах ЄС безпосередньо, а в інших – тільки через видання національного правового акта. Не можна не визнати того факту, що право ЄС на перших етапах свого існування було переважно міжнародно-правовим феноменом і складовою частиною міжнародного (публічного) права.

Так звані засновницькі договори про утворення Європейських спільнот (1951 і 1957 рр.) були типовими міжнародними угодами, що регулювали міждержавну взаємодію їх учасників. Але надалі розвиток інтеграційних процесів в Європі поступово призвів до виникнення нових суспільних відносин, що не співпадали за своїм змістом з власне міжнародними відносинами.

Таким чином, Право Європейського Союзу – це система правових норм, що регулює процес європейської інтеграції, порядок створення та функціонування європейських владних інститутів та пов'язані з цим суспільні відносини. Цілий ряд дослідників висловлює точку зору про те, що право ЄС являє собою лише підсистему загального міжнародного права. Інші стверджують, що право ЄС можна прирівняти до права держав, що входять до нього.

#### **12.4. Переваги та ризики вступу України до ЄС**

Зовнішньополітична стратегія України пов'язана насамперед з інтеграцією до Європейського Союзу та НАТО. Наближення до цих структур, практичні результати співпраці дозволяють реально оцінити успішність всього європейського напряму української зовнішньої політики. Алгоритм кроків України на шляху до вступу до Євросоюзу наступний: вступ до СОТ, створення зони вільної торгівлі, підготовка укладення поглибленої угоди з ЄС, створення митного союзу, набуття статусу асоційованого, а згодом і повноправного члена ЄС.

Приєднання України до європейської та євроатлантичної систем безпеки, що передбачає поглиблення відносин з Організацією Північноатлантичного договору, формування умов для вступу України в НАТО паралельно з участю у безпекових програмах Європейського Союзу та ОБСЄ. Взаємовідносини з НАТО – ключовою організацією із забезпечення безпеки в Європі, повинні базуватися на виконанні взятих Україною зобов'язань, чіткій реалізації прийнятих документів у зазначені в них терміни та наповненні співпраці конкретним змістом. На сьогодні вступ до Альянсу, законодавчо визначений Верховною Радою України одним з основних пріоритетів зовнішньої політики нашої країни, ще не переведений в практичну площину. Але активне наближення до цієї мети та поглиблення співпраці з НАТО вже є надзвичайно актуальним і важливим. Порядок денний відносин України з НАТО фактично збігається з переліком стратегічних інтересів нашої держави, серед яких особливо важливим є реформування всіх сфер державного і суспільного життя. Демократизація, забезпечення свободи слова, гарантування незалежності судової системи, боротьба з корупцією, встановлення ефективного цивільного контролю над усіма складовими Воєнної організації держави продемонструє готовність України до членства в Організації Північноатлантичного договору.

Ключові напрями двостороннього співробітництва – розширення активної взаємодії з країнами-членами Європейського Союзу, США, та країнами-регіональними лідерами.

Наразі ЄС не готовий надати чітку відповідь на запитання щодо визнання перспективи членства України в Євросоюзі, що пов'язується з складністю процесу

внутрішніх трансформацій в ЄС та стриманою громадською думкою у державах-членах ЄС щодо перспектив розширення Союзу.

Також вступ України до цього інтеграційного об'єднання унеможливується тим, що до ЄС приєднається країна, яка потребуватиме дуже серйозних компенсацій від закриття цілих галузей промисловості. Оскільки в ЄС є строго квотована планова економіка, яка передбачає, що кожна держава, яка вступає в Європейський Союз, повинна включатись у спільний ринок і відповідно вона повинна запроваджувати квоти на виробництво тієї чи іншої продукції, тому для ЄС на даному етапі не вигідно приймати Україну до себе і це є однією із проблем інтеграції України.

Ще однією проблемою інтеграції України до ЄС є не гармонізоване до європейських стандартів українське законодавство. Повинна здійснитись адаптація українського законодавства із європейським, це має здійснюватись за рахунок реформування української правової системи та поступове приведення її у відповідність із європейськими стандартами. Ця адаптація повинна охопити приблизно усі сфери права, такі як : приватне, митне, трудове, фінансове, податкове законодавство, законодавство про інтелектуальну власність, охорону праці, життя та здоров'я, навколишнього середовища та багато іншого. Але на даному етапі для України здійснення таких заходів є неможливими.

Сьогоднішні умови не є сприятливими для реалізації євроінтеграційних прагнень України. Просуванню нашої країни в напрямі ЄС заважають як зовнішні, так і внутрішні чинники. Зовнішні пов'язані з тим, що сучасний стан Європейського Союзу можна охарактеризувати як серйозну кризу кількісного та якісного зростання спільноти.

Економічна криза в Європі перестала бути проблемою окремих «периферійних» країн євросони. Із суто економічної вона дедалі більше перетворюється на політичну і стає новим випробуванням для Євросоюзу.

Внутрішні чинники виражаються у браку кадрового і фінансового забезпечення та відсутності реально координуючого органу у сфері європейської інтеграції. Загальновизнаною є думка, що українська влада не готова жити та управляти країною за європейськими нормами і стандартами. Це виражається у тому, що в країні не створена ефективна ринкова економіка, не ведеться ефективна боротьба з корупцією, не забезпечена незалежність та прозорість судової влади, не забезпечений розвиток громадянського суспільства тощо.

Таким чином, на перспективи інтеграції України до ЄС впливають як зовнішні фактори (готовність Європейської спільноти до розширення «Спільного ринку»), так і внутрішні – проведення ефективних економічних і інституціональних реформ українською владою.

Необхідність європейської інтеграції поділяє більшість населення України. Сьогодні надзвичайно важливим є укладення нової угоди у формі асоціації Україна – ЄС. Це актуально у декількох аспектах.

По-перше, рівень нової угоди впливає на рівень реформування України. Це важливо для нашої країни, особливо в умовах відсутності чіткої програми дій уряду.

Отже, виконання угоди про асоціацію Україна – ЄС є сьогодні важливим інструментом, за допомогою якого можна спостерігати реформи або їх відсутність у динаміці. По-друге, ефективність виконання взятих на себе зобов'язань є важливим аргументом для європейської сторони стосовно реальної заінтересованості України в інтеграції до ЄС, готовності впроваджувати радикальні реформи, а не оперувати лише про європейською риторикою. По-третє, виходячи із результатів виконання нової угоди, ЄС має можливість надавати або стримувати подальші стимули для України. Цей аспект набуває надзвичайного значення у світлі оптимізації відносин України з Європейським Союзом.

В Україні все частіше висловлюється думка, що інтеграція до ЄС може бути об'єднаною, загальнонаціональною ідеєю. В принципі це можливо за таких умов:



1) влада повинна здійснювати відкриту, прозору, зрозумілу для громадян європейську інтеграційну політику, жити та управляти країною за європейськими нормами і стандартами;

2) громадяни мають бути добре поінформовані про переваги та ризики приєднання країни до ЄС, а також мають відчувати конкретні позитивні результати реалізації європейського інтеграційного курсу.

В умовах світової фінансової кризи і надалі проводити економічну політику, засновану на популізмі практично неможливо. В українській владі з'являється шанс проведення глибоких системних реформ у європейському напрямі.

#### **Питання для самоконтролю:**

1. Назвіть основні закономірності розвитку сучасних міжнародних відносин
2. Перерахуйте основні етапи розвитку ЄС
3. Що таке європейські стандарти?
4. Які нормативно-правові акти ЄС належать до засновницьких?
5. Назвіть основні галузі права ЄС
6. В чому полягають переваги вступу до ЄС для України?

**Література:** [2] С. 24-32; [3] С. 140-163; [11] С. 57-112; [18] С. 133-180; [22] С. 76-81; [25] С. 5-7; [31] С. 55-171; [34] С. 461-480; [47] С. 10-13.

## ЛЕКЦІЯ 13. ГЛОБАЛЬНИЙ СВІТ ТА НОВИЙ РЕГІОНАЛІЗМ

1. Глобальна держава.
2. Глобальні проблеми сучасності та шляхи їх вирішення.
3. Напрямки інтернаціоналізації світової економіки.
4. Представники регіоналізму нового типу.
5. Місце України в системі нового регіоналізму.

### 13. 1. Глобальна держава

В умовах глобалізації кардинально ускладнюється структура світового розвитку, трансформуються цінності та норми життєдіяльності людей, видозмінюється система взаємодії між ними (глобальні відносини), утверджується нова модель відносин між суспільствами, встановлюються нові пріоритети у розв'язанні глобальних системних проблем. У результаті цього формується така форма соціальної організації, як глобальне суспільство.

Структурними елементами (основними інституційними суб'єктами) функціонування такого суспільства виступають транснаціональні структури та міжнародні урядові та неурядові організації, які формують свою власну внутрішньо-глобальну систему відносин. Така форма соціальної організації характеризує створення постмодерної ситуації, мобільної та відкритої для впровадження соціальних інноваційних проєктів, необхідних для забезпечення ефективності економічного, політичного та соціального розвитку сучасних суспільств.

Зміна традиційної ролі держави як основної форми політичної організації суспільства є ключовою темою політичного дискурсу в розрізі проблем глобалізації. Багато питань, пов'язаних з її роллю в світовому глобалізаційному процесі, наслідків які маємо сьогодні й очікуємо завтра, не отримали єдиної інтерпретації ні у вітчизняній, ні в зарубіжній літературі.

У суперечках adeptів глобалізації і авторів, які не визнають її як світовий феномен, щодо питання про долю держави в світі, що глобалізується й інтегрується, сформувався спектр різних думок – між повною переконаністю у відмиранні цього інституту і не менш твердою впевненістю в тому, що вплив держав на історичний процес людства надалі тільки зростатиме.

Тому в умовах формування глобального порядку і пов'язаної з цим зміни вже сформованої міжнародної системи дедалі гостріше постає завдання визначення історичних перспектив держави.

Зростаюча напруженість між суб'єктами міжнародних відносин супроводжується і зміною наших уявлень про найкращу форму організації публічної влади – ідеальний політичний інститут, його роль, місце й призначення в сучасному суспільстві.

Очевидно, що сучасний стан економічної глобалізації виводить на політичну сцену значну кількість суб'єктів (акторів), здатних конкурувати з державою-нацією, крім того, збільшувати залежність слабких держав від сильних.

Згадаймо хоча б неурядові організації, діаспори, транснаціональні корпорації, релігійні мережі, кримінальні структури, системи нелегальної міграції, які сприяють звуженню влади держави, що традиційно ґрунтується на ідентифікації громадян за національною територією.

І такі процеси відбуваються не лише у сфері економічних відносин. У політиці традиційна держава не є вже єдиним виразником загального інтересу і втрачає частину своєї влади. Але вона прямує до втрати влади, а не втрати впливу, проходить етап певних перетворень.

Проблемою є не стільки зменшення впливу держави, як «мутація» її ролі в багаторівневій світовій архітектурі.

Найкраще вплив глобалізації на державу простежується в контексті дослідження її внутрішніх і зовнішніх функцій.

На думку окремих науковців, глобалізація настільки стирає грані між внутрішньою і зовнішньою політикою, що вже нині є підстави для розробки нової класифікації функцій держави, оголошення їх загальними для реалізації як всередині держави, так і за її межами.

До таких загальних функцій належать:

1) економічна, зміст якої становить забезпечення нормального розвитку економіки, організації зовнішньоекономічних зв'язків і т. ін.;

2) політична, або функція безпеки, яка спрямована на забезпечення державної і суспільної безпеки, соціальної і національної злагоди, охорону суверенітету;

3) соціальна, зміст якої полягає в захисті прав і свобод громадян, здійсненні заходів щодо задоволення соціальних потреб людей, підтримки необхідного рівня життя населення, створення належних умов для праці, побуту та ін.;

4) ідеологічна, метою якої є підтримка певної ідеології, в тому числі релігійної, організація освіти, підтримка науки, культури і т. ін.;

5) екологічна, яка передбачає ряд заходів з охорони навколишнього середовища.

Сучасна держава повинна бути здатною до співпраці з іншими державами і вміти управляти процесом входження до глобального середовища, забезпечувати соціальний захист, економічні можливості і безпеку.

Держави, які діють самотужки, і надто бідні держави втрачають здатність регламентувати значну кількість важливих для своїх громадян питань, залишаються недієздатними у здійсненні принципу «мислити глобально – діяти локально», повз них проходять фінансові потоки, їхні навіть загальнокорисні ініціативи ігноруються, врешті вони потрапляють в ізоляцію.

В політичному і правовому сенсі не вперше ставиться акцент на «розмиванні» держави як системи, передачі її функцій комерційним структурам та наднаціональним інститутам.

Звичайно, розвинені демократії, насамперед Західної Європи, перебувають у більш вигідному становищі для забезпечення нового управління в глобалізованому світі, оскільки спроможні надати легальним недержавним організаціям свободу як у політичному так і комерційному секторах. З подоланням певних перепон рухаються в даному напрямку і країни Східної Європи.

Розробки науковців Нью-Йоркського університету за проектом «Глобальне управління і глобальне адміністративне право в міжнародному правовому порядку» формують найповніше уявлення про перспективи глобалізованого світу й утворюють окрему, альтернативну іншим концепцію «глобального адміністративного простору».

Сутність концепції глобального адміністративного простору становлять положення про можливість запровадження в державному управлінні форм і методів приватно-публічного характеру.

Підставою для цього є помітне зростання суверенної нерівності держав, пом'якшення відмінностей міжнародного і внутрішньодержавного просторів, проблеми визначення компетенції міжнародних надурядових організацій, які не входять до структури ООН і вплив яких на держави не регламентується міжнародним правом (Всесвітня торгова організація, Міжнародний банк, Міжнародний валютний фонд, Міжнародна організація стандартизації та ін.).

Майбутній державний устрій має базуватися на праві. Нові форми глобального адміністративного права будуть утворювати консолідовані норми міжнародної внутрішньодержавної та адміністративної галузей. Водночас процеси глобалізації не повинні повністю «стерти» національно-державні відмінності, нехтувати соціальними аспектами, визначати «капіталізацію» єдиною домінантою розвитку. Отже, глобалізація є всеосяжним фактором, який впливає на політичну структуру не лише окремої держави, а й

усього світу. Збільшення кількості різноманітних суб'єктів міжнародних відносин та їх суверенізація – це закономірний і невідворотний процес, результат політики держав, насамперед найбільш розвинених.

Залишаючись ядром політичної системи, держава також незамінна в доступній для огляду перспективі у вирішенні таких завдань, як забезпечення миру, правопорядку і обороноздатності, надання соціальних послуг, регулювання ринкових відносин, міграції, підтримка транспортної інфраструктури та ін. Як слушно зазначає І. Алексеєнко, національна держава нині є найбільш розвинутою формою суспільного договору, в межах якого люди можуть певною мірою впливати на умови свого існування.

### **13. 2. Глобальні проблеми сучасності та шляхи їх вирішення**

Глобальні проблеми є об'єктом вивчення багатьох наук (природничих, соціально-гуманітарних, в тому числі й філософських).

**Глобальні проблеми** – це особливий рядок соціальних явищ і процесів у сучасному світі, які за масштабами і значущістю вирізняються загальнопланетарним характером та пов'язані з життєвими інтересами народів світу і можуть бути вирішені шляхом взаємодії усіх країн світу.

В останні десятиліття у світі виникло чимало проблем, які безпосередньо стосуються долі всього людства, зачіпають інтереси всіх народів і вийшли на загальнопланетарний рівень. Від їх своєчасного розв'язання залежить існування земної цивілізації. Цього можна досягти лише спільними зусиллями всіх країн, міжнародних організацій.

Глобальні проблеми відображають суттєві негаразди, що охоплюють економічну, енергетичну, демографічну, соціальну, екологічну та інші сфери людського існування. Вони зачіпають людське життя не лише в певних регіонах світу, й мають планетарний характер. Отже, глобальні проблеми є всезагальними – як за їх об'єктом – земна куля, так і за суб'єктом їх вивчення і розв'язання – світова спільнота, держави світу.

Основою їх появи є, в першу чергу, людська діяльність, яка нерозривно пов'язана із суспільною свідомістю.

**До глобальних проблем належать:**

#### **1. Екологічна проблема.**

Однією із найнебезпечніших глобальних проблем, які більшість вчених ставлять на перше місце, є екологічна проблема. Нестримне зростання виробництва, наслідки науково-технічного прогресу і нерозумного природокористування ставлять світ перед реальною загрозою глобальної екологічної катастрофи. Назвемо лише деякі дані, які характеризують трагізм екологічного стану планетарних систем.

Різка погіршення повітряного басейну планети. За даними ООН в атмосферу щорічно викидається 15 млрд. тонн двооксиду вуглецю, 150 млн. тонн двооксиду сірки, 100 тис. тонн токсичних хімікатів, 10 тис. тонн ртуті. Циркуляція в повітрі цих та інших речовин призводить до його мутагенного забруднення. Так, якщо у 1936–1960 рр. у світі було зареєстровано 4% народжених з цієї причини неповноцінних дітей, то у 1990 р. – близько 13%. Нині ця цифра стала набагато більшою.

Дедалі гострішою стає проблема нестачі водних ресурсів. Запаси води на землі значні, але понад 96% її – це солоні води океану. З усіх запасів прісної води 70% сконцентровані в льодовиках Антарктиди, Гренландії та на гірських вершинах, ще 30% становлять підземні води. На річки й озера припадає лише 0,02% всієї гідросфери. Якщо загальне споживання води у минулому столітті зросло в 7 разів, то на промислові потреби – в 21 раз.

Велику загрозу становлять кислотні дощі, які утворюються внаслідок взаємодії атмосферної вологи з продуктами неповного згорання палива на ТЕЦ, промислових підприємствах, в автомобільних двигунах. Сірчана й азотна кислоти у вигляді дрібних краплин переносяться на величезні відстані і випадають кислотними дощами. Наслідки

цього надзвичайно тяжкі: гинуть ліси, комахи, тварини, руйнуються будівлі, виводяться із сівозміни ґрунти.

Серйозну небезпеку становлять зміни енергетичного балансу планети. Концентрація вуглекислого газу в атмосфері за останні півстоліття зросла на 20%, внаслідок чого він повністю оперезав земну кулю. Виникла реальна загроза зміни клімату із підвищенням температури, що може призвести до танення полярних льодовиків і затоплення значних прибережних масивів.

## **2. Проблема війни і миру.**

Однією з ключових проблем людства є відвернення термоядерної війни та забезпечення ненасильницького миру. Адже вчені підраховали, що більш як за чотири тисячоліття відомої нам історії лише близько 300 років були мирними, а великі або малі війни забрали життя 3,5 млрд. чоловік. У сучасному світі, коли пройшли часи антагоністичного протиріччя двох систем, часи гонки озброєнь, здавалося б, напруженість повинна спадати, повинні згаснути багато конфліктів, що турбували світ у минулому.

Разом з тим, кількість дрібних конфліктів на планеті не зменшується, а навпаки, на карті постійно жевріють незгасаючі вогнища насильства.

Після Другої світової війни гармати на Землі не стріляли лише 22 години, відбулось 218 конфліктів із загальною кількістю жертв понад 30 млн. чоловік. Сьогодні мають місце 42 збройних конфлікти, і в стадії врегулювання – 21. Характер збройних конфліктів показує, що агресії, з точки зору міжнародного права, поменшало, тоді як кількість постійних конфліктів весь час зростає. Чимало збройних конфліктів пов'язано з розпадом держав, і тому партизансько-терористичні формування сьогодні беруть участь у 97% конфліктів у світі.

## **3. Демографічна проблема.**

Сьогодні людство стоїть перед необхідністю контролю за ростом населення, тому що чисельність людей, що їх здатна забезпечити наша планета, все-таки обмежена, тим більше, що можлива нестача ресурсів у майбутньому вкупі з величезною чисельністю людей, що населяють планету, може привести до трагічних і необоротних наслідків.

Починаючи з епохи Великих географічних відкриттів темпи зростання народонаселення помітно збільшилися і наблизилися до 1 млрд. у 1830 році. Ще через 100 років (у 1930 році) воно становило 2 млрд., у 1960 році – 3 млрд., а у 2000 – 6 млрд. осіб. Середнє зростання чисельності наблизилося до лінійного із середнім значенням абсолютного приросту близько 85 млн. чоловік за рік. На 2000 рік загальний коефіцієнт народжуваності у світі становив до 24,6%, загальний коефіцієнт смертності – 9,8%, коефіцієнт природного приросту – 14,8%.

Це означає, що в середньому щохвилини на Землі з'являються 270 дітей, умирають 110 чоловік різного віку, населення світу збільшується загалом на 160 чоловік. Щодоби кількість землян зростає на 230 тисяч, що і становить 85 млн. осіб на рік. Прогноз на 2025 рік – більше 8 млрд. чол. За прогнозами учених Земля може прогодувати до 20 млрд. чол.

Країни-лідери за чисельністю населення (млн. чол.): Китай – 1300, Індія – 934, США – 262, Індонезія – 198, Бразилія – 162, Росія – 147, Пакистан – 140, Японія – 125, Бангладеш – 120, Нігерія – 114.

Про тенденції демографічного стану України свідчать дані Держкомстату: на початку 2003 року населення України становило 47,956 мільйона, скоротившись за місяць на 47 тисяч. Чисельність міського населення вдвічі перевищує чисельність сільського (відповідно 32,3 млн. і 15,65 млн.). Сучасний рівень народжуваності найнижчий за весь період післявоєнної історії України.

Як очікується, у 2060 р. нас знову стане 52 млн., а за наступні 15 років кількість жителів України збільшиться ще на 6 млн. осіб. При найгіршому варіанті розвитку подій приплив мігрантів також відбуватиметься, однак значних обсягів він досягне на 10-15 років пізніше. Демографічна криза ще більше загостриться – чисельність населення

зменшуватиметься до середини 2030-х рр., після чого стабілізується на рівні 40-41 млн. чол.

#### **4. Проблема вичерпності ресурсів. (мінеральних, енергетичних і інших).**

Науково-технічний прогрес, що дав поштовх розвитку сучасної промисловості, зажадав різкого збільшення видобутку усіляких видів мінеральної сировини. Один з лідерів Римського клубу, німецький учений Е. Пестель вважає, що через виснаження запасів непоновлюваних ресурсів близько 2100 р. наступить колапс. Сучасний обсяг промислового капіталу досягне такого рівня, коли буде потрібний величезний приплив ресурсів. Такий приплив ресурсів швидко виснажить запаси доступної сировини. З ростом цін на сировину і виснаженням родовищ будуть потрібні великі капіталовкладення для їхнього видобутку, а отже буде усе менше і менше вкладатися в майбутній ріст. І коли капіталовкладення перестануть компенсувати виснаження ресурсів, відбудеться руйнування індустрії, а разом з нею всієї сфери послуг, що залежить від промисловості.

#### **5. Проблема розриву між високо розвинутими країнами та країнами третього світу.**

Одними із найсерйозніших проблем сучасності є проблеми соціально-економічного розвитку. Сьогодні стає ясно, що він, як такий, обмежений природними межами, однак ці межі не бажають враховувати в системі сучасного товарного виробництва. Крім цього усе більш і більш значним стає розрив у соціально-економічному розвитку і добробуті між розвинутими країнами Заходу і країнами так званого «третього світу», до яких відносять найбільш бідні країни Азії, Африки і деяких інших регіонів.

#### **6. Гуманітарні проблеми. (голод, охорона здоров'я, освіта, злочинність).**

У сучасному світі, коли проголошуються гуманістичні цінності й основна роль прав людини, особливо гостро постають гуманітарні проблеми.

Сьогодні 1 млрд. землян живе в крайній бідності і голоді, 4,8 млрд. позбавлені доступу до сучасної медицини і гігієни, чверть населення землі не мають гідного житла.

Населення країн, що розвиваються, витрачає на продукти харчування в середньому 90% своїх доходів, і цього їм не вистачає для того, щоб забезпечити собі нормальне харчування.

В той же час середня американська родина витрачає на продовольство близько 20% своїх доходів.

Сьогодні на Землі усе ще продовжує існувати великий пояс голоду і недоїдання, що пролягає з обох боків екватору. Цей пояс починається в Південній Америці, охоплює велику частину Африки, а потім продовжується в Азії.

Епіцентр цього пояса знаходиться в Тропічній Африці, найбільш бідному регіоні світу. На початку 70-х років в Африці нараховувалося 90 млн. голодуючих, на початку 80-х років – 110 млн., у середині 80-х років – 140 млн., а в середині 90-х років – 210 млн. У цьому регіоні є країни, де частка голодуючих і людей, що недоїдають, від усього населення перевищує 40% (Чад, Сомалі, Уганда, Мозамбік) або складає від 30 до 40% (Ефіопія, Малі, ДР Конго, Замбія) від загальної кількості населення.

**Шляхи розв'язання глобальних проблем** – у контексті способів вирішення глобальних проблем, крім вже названих раніше, існують різні підходи, серед яких, на наш погляд, заслуговують на особливу увагу так званий технократичний і філософсько-політичний комплексний підхід.

Сутність технократичного підходу полягає в тому, що можливість вирішення сучасних проблем бачиться надалі в розвитку й удосконалюванні різних технічних засобів, економічних систем і об'єктів і т.д. Учені, що говорять про такий підхід, стверджують, що саме науково-технічний прогрес і пов'язані з ним енергозберігаючі технології, що використовують вторинну сировину, працюють за замкнутим або близьким до нього циклом виробництва, дадуть можливість людині розвиватися успішно і надалі, не боячись опинитися перед обличчям глобальної кризи.

Деякі вчені, що сповідують технократичний підхід, вважають, що глобальні проблеми є лише ознакою свого роду «кризи росту», після чого людство чекає довгостроковий період стабільного розвитку. Позитивною рисою даного підходу є те, що він уже сьогодні може запропонувати різні способи реорганізації виробництва, впровадження технічних новинок, які б сприяли зниженню негативного впливу людини на навколишнє середовище.

Філософсько-політичний комплексний підхід до вирішення глобальних проблем передбачає застосування для цього низки комплексних заходів, які могли б принести необхідні зміни в області свідомості людей. Основна риса цього підходу в тому, що він акцентує увагу на корінних причинах виникнення існуючих протиріч, передумовою появи яких стала дегуманізація суспільства.

Тільки повернення людини до життя, заснованого на справжньому гуманізмі, на моральних і духовних цінностях, відповідно до яких людина несе відповідальність за своє буття, може стати ключем до рішення проблем, перед якими стоїть сьогодні людство. Такий підхід, дійсно, містить у собі дуже багато раціонального, тому що лише докорінні зміни в області культури і свідомості людей, а потім і в структурі суспільства, можуть допомогти людству продовжити стабільний розвиток.

Для цього існують певні соціально-політичні передумови. Вони пов'язані насамперед з установленням нового міжнародного порядку, який являє собою сукупність домінуючих у міжнародних відносинах політичних принципів, правових норм і умов економічного обміну.

Величезну роль у появі наукових праць, пов'язаних з дослідженням глобальних проблем і прогнозуванням майбутнього людства, зіграла діяльність Римського клубу – міжнародної неурядової організації, створеної італійським менеджером Ауреліо ПЕЧЧЕЇ, що запросив у квітні 1968 р. біля 30 європейських учених – соціологів, економістів, природників і т.д.

Члени Римського клубу поставили перед собою дві основні задачі: по-перше, виявити основні утруднення і проблеми, що постали перед людством, і, по-друге, сприяти виправленню сформованої ситуації, впливаючи на суспільну свідомість. Результатом цих вишукувань стали доповіді Римському клубу, в яких провідні вчені намагалися знайти підходи до рішення вищезазначених проблем.

Першою роботою під егідою Римського клубу стала побудова математичної моделі загальносвітового розвитку, що враховувала основні параметри розвитку такі, як населення, капіталовкладення, використання не поновлюваних ресурсів, забруднення навколишнього середовища і виробництво продовольства. Автором цієї моделі, що одержала назва «Мир-1», був Джей ФОРРЕСТОР – професор прикладної математики і кібернетики Масачусетського технологічного університету.

Дослідження даної моделі показало, що людство рухається до неминучої і досить швидкої катастрофи, однак з урахуванням того, що модель була досить грубою та не враховувала величезного числа вторинних факторів, що впливають на розвиток людства, вирішено було продовжити дослідження в області глобального моделювання.

Так з'явилася модель «Мир-3», створена фахівцем в області системної динаміки Деннісом МЕДОУЗОМ, за економіко-математичною методологією Д. Форрестора. Результатом стала поява нашумілої доповіді за назвою «Межі росту», представленої 12 березня 1972 р. у Вашингтоні, у Смітсонівському інституті.

В ній стверджувалося, що через 75 років сировинні ресурси планети будуть вичерпані, що разом з нестачею продовольства призведе до глобальної кризи небачених масштабів і поставить під сумнів подальше існування людства.

Серед доповідей Римського клубу – «Людство на поворотному пункті», (М. Месарович і Є. Пестеля). Автори даної роботи стверджують, що тенденції розвитку сучасного суспільства несумісні з біологічною сутністю людини, метою якого повинна стати перебудова загальноприйнятої системи цінностей, а разом з нею і всієї сучасної

системи відносин у суспільстві. Вони відзначають необхідність формування «нової людини», яка би піклувалася про виживання всієї цивілізації і направляла на це усі свої зусилля.

В цілому є ще чимало інших проблем, невирішеність яких суттєво ускладнює створення моделі життєздатного суспільства. Насамперед це:

- різномірність країн і народів стосовно політичного ладу, рівня економічного й культурного розвитку;
- сильна опозиція вимогам глибоких еколого-економічних перетворень в найрозвинутіших країнах;
- інтеграція слаборозвинених країн у світову економіку і збереження їх суверенітету;
- створення та передача (поширення) екологічно придатних технологій;
- підготовка, підписання та виконання міжнародних договорів та угод зі збереження природного середовища;
- проведення доцільної політики в окремих державах і проблема наднаціональної влади;
- стабілізація чисельності населення;
- формування етики стійкого розвитку;
- мінливість громадської думки щодо економіко-екологічних пріоритетів;
- труднощі з фінансуванням екологічних програм;
- небажання взяти на себе відповідальність за розробку ефективної екологічної стратегії (моделі) тощо.

### **13. 3. Напрямки інтернаціоналізації світової економіки**

Однією з найважливіших рис сучасного економічного розвитку є інтернаціоналізація господарського життя, яка полягає у формуванні стійких всебічних взаємовідносин у міжнародній сфері на ґрунті міжнародного поділу праці (МПП). МПП – це пряме продовження суспільного поділу праці всередині країни, це процес спеціалізації окремих країн, об'єднань, підприємств на виробництві окремих продуктів або їх частин з кооперуванням виробників для спільного випуску кінцевої продукції.

МПП розвивається по двох напрямках: виробничому і територіальному. В свою чергу виробничий напрям ділиться на вертикальний (різні виробники утворюють лінійний технологічний ланцюжок і виконують ряд послідовних технологічних операцій) і горизонтальний (виготовлення окремими виробниками компонентів, з яких потім збирається технічно чи технологічно складений виріб).

В територіальному аспекті МПП передбачає спеціально окремих країн на виробництві окремих продуктів чи їх частин для світового ринку. Історично МПП виник як система, основною структурною одиницею якої були національні економіки і світогосподарські зв'язки зводились до міжнародної торгівлі.

Дальший розвиток МПП приводить до переростання світового ринку у світове господарство. Формується двоїста структура світового господарства: з одного боку – це система взаємопов'язаних національних економік, а з іншого – транснаціональних корпорацій (ТНК). ТНК зараз стали головною ланкою у системі світогосподарських зв'язків. ТНК – це багатонаціональні корпорації, які зосередили в своїх руках виробництво і збут продукції на світовому ринку.

Сьогодні достатньо стійко проглядається така структура світового господарства:

- світові ринки товарів і послуг;
- світові ринки капіталів;
- світові ринки робочої сили;
- міжнародна валютна система;
- міжнародна кредитно-фінансова система.



Крім того, інтернаціоналізація інтенсивно розвивається у сферах інформації, науково-діяльних і конструкторських робіт (інжиніринг, консалтинг). Формуються єдині науково-інформаційні проекти.

**Суб'єктами світового господарства є:**

держави з їх національними економіками;

ТНК;

міжнародні організації та інститути (міжнародні банки, виробничо-торгові об'єднання);

інтеграційні угруповання.

Таким чином, світове господарство – це система національних економік окремих країн, об'єднаних міжнародним поділом праці, торгово-виробничими та науково-політичними зв'язками.

Основним спонукальним мотивом розвитку світогосподарських зв'язків є прагнення їх учасників отримати економічні вигоди від участі в МПП. Ще меркантилісти вважали, що міжнародна торгівля є джерелом багатства. А. Сміт та Д. Рікардо розробили теорію порівняльних витрат. Закон Д. Рікардо гласить: країна повинна спеціалізуватись на виробництві певного товару і експортувати його, якщо відстань між витратами виробництва цього товару і вищими витратами виробництва інших товарів більша, ніж у інших країнах. Цю теорію продовжили у ХХ ст. шведські вчені Б. Гекшер і Б. Олін та британський вчений М. Поршер.

Міжнародна торгівля здійснюється у вигляді експорту (вивезення товарів для продажу на світовому ринку) та імпорту (ввезення товарів у країну). На основі світових цін, за якими утворюється збут товарів на світовому ринку, утворюється вартість експорту і вартість імпорту. Сума обсягу експорту та імпорту товарів утворюють торговий оборот країни. Це один з головних показників включення країни у світову торгівлю.

Різниця між вартістю експорту та імпорту утворює торговий баланс країни. Якщо вартість експорту перевищує вартість імпорту, то баланс торгівлі активний, якщо навпаки – пасивний. При пасивному торговому балансі країна вимушена виплачувати значну суму валюти, а при активному – одержувати її. Тому кожна країна намагається підвищити конкурентоспроможність своїх товарів, щоб розширити експорт, і по можливості, стримувати імпорт товарів.

З торговим балансом тісно пов'язаний платіжний баланс (ПБ). ПБ – це співвідношення між сумою платежів, одержаних країною з-за кордону та сумою платежів, здійснених нею за кордоном за певний відрізок часу. Всі ці платежі здійснюються валютою або золотом. ПБ буває активним і пасивним.

Держава здавна регулювала експорт та імпорт товарів. Державне регулювання історично прийняло дві форми – економічний протекціонізм та вільна торгівля (фрітредерство). Економічний протекціонізм – джерело захисту внутрішнього ринку країни від іноземних товарів, стимулювання вітчизняної економіки і розширення експорту товарів.

Найголовнішим засобом протекціонізму є митні платежі, а також тарифи – платежі за транспортування імпортованих товарів, квоти – обумовлені обсяги товарних поставок, ліцензії – дозвіл на ввезення товарів.

**Вільна торгівля** – форма державного регулювання зовнішньої торгівлі, яка ґрунтується на відміні митних платежів, тарифів та ліцензій. Це торгівля без кордонів.

Міжнародна торгівля здійснюється, як правило, в кредит. Після закінчення строку кредиту, розрахунки проводяться золотом або валютою. Але країни можуть домовлятися між собою про взаємне погашення своїх боргів. Система зв'язку взаємних виплат називається клірингом. Коли країни наперед домовляються про взаємні погашення боргів шляхом поставки товарів. Така система називається бартерною торгівлею. Бартерна торгівля та кліринг є інструментами державного регулювання зовнішньої торгівлі.

Паралельно з інтернаціоналізацією процесів на мікрорівні відбувається інтернаціоналізація макроекономічних процесів, що проявляється в міжнародній економічній інтеграції.

**Міжнародна економічна інтеграція** – це процес обопільного пристосування і об'єднання національних економік двох і більше країн.

Характерні риси інтеграції:

міжнародне регулювання економічних процесів;

поступове формування на місці відокремлених народногосподарських комплексів певного регіонального міждержавного господарського комплексу;

розширення можливостей міждержавного переміщення товарів, робочої сили, фінансових ресурсів у межах даного району;

зближення внутрішніх економічних умов учасників інтеграційних об'єднань, вирівнювання (їх економічного розвитку).

Існують такі види інтеграційних об'єднань:

зона вільної торгівлі (учасники обмежуються відміною митних обмежень у взаємній торгівлі);

митний союз – вільне переміщення товарів і послуг в середині об'єднання доповнюється єдиним митним тарифом щодо третіх країн);

спільний ринок – ліквідовуються усякі бар'єри між країнами не лише для переміщення товарів, а й робочої сили і капіталів;

економічний союз – включає спільний ринок (проведення єдиної економічної політики);

валентний союз – економічний союз, що базується на єдиній банківській системі і на єдиній валюті.

Найвищої зрілості інтеграційні процеси досягли в Західній Європі, де в 1949 р. виник «спільний ринок» 96 країн), спочатку як митний союз, а потім – спільний ринок. З 1995 р. він став Європейським Союзом, включає зараз 16 країн, вводиться єдина валюта – євро.

Тенденція до міжнародної економічної інтеграції посилюється. У січні 1995 р. утворено митний союз, у який увійшло 6 країн. Прийнято рішення і про утворення митного союзу у Північній Америці – у складі США, Мексики і Канади.

### 13.4 Представники регіоналізму нового типу

На сього годні існує два рівня регіоналізації: об'єднання держав, в міжнародні регіони та виділення регіонів в складі тих самих держав.

Регіоналізація часто розуміється як процес послідовних змін у територіальному поділі країни та його законодавчому закріпленні, для якого характерними ознаками виступають деконцентрація, розподіл повноважень всередині єдиної політичної системи та децентралізація.

З поняттям регіоналізація тісно пов'язане поняття регіоналізм.

«**Регіоналізм**» – це складне дискусійне поняття, яке досить часто використовують як синонім «регіоналізації», не зважаючи на існуючі суттєві відмінності між ними.

«Регіоналізм» відноситься до практики перерозподілу певних владних повноважень центрального уряду з метою надання територіальним інституціям проміжного статусу між центральним та місцевим рівнями; «регіоналізація» відноситься до процесу, за допомогою якого центральні політичні та адміністративні інституції відповідають на регіональні вимоги.

Сучасні процеси кластероутворення і прогнозування їх майбутніх форм можна ініціювати і управляти переважно з огляду на феномен «нової регіоналізації».

Насамперед треба враховувати те, що, як зазначає ідеолог цієї концепції М. Китинг, «новий регіоналізм» характеризується двома пов'язаними між собою особливостями: він

не обмежується кордонами національного господарства і стикає між собою регіони в конкурентній боротьбі, не надаючи їм нової ролі у системі міжнародного поділу праці.

«Новий регіоналізм» - підхід до вивчення міжнародних відносин, який відштовхується від нового розуміння міжнародної політичної системи, яке базується на значенні нових факторів, проблем та акторів міжнародних відносин та нової ролі регіонів у світі.

Визначення «нового регіоналізму» будується на його протиставленні зі «старим» регіоналізмом, котрий відображає, відповідно, реалії «старої» світової політичної системи. Шведський науковець Бьорн Хеттне пропонує наступне порівняння «нового» і «старого» регіоналізму.

По-перше, старий регіоналізм існував в умовах біполярності Холодної війни, тоді як «новий» регіоналізм відображає нову реальність і, по суті, відображає багатополярність сучасної міжнародної системи.

По-друге, «старий» регіоналізм був продуктом конкуренції світових наддержав, він розвивався «згори».

Нинішній «новий» регіоналізм розвивається «знизу», його актори виявляють власну автономію, не підконтрольну впливу «наддержав».

Супровідні регіоналізму процеси можуть мати елементи «спонтанності», неконтрольованості.

Третім важливим фактором, який розрізняє «старий» регіоналізм від «нового» це «протекціоністський» характер, який був орієнтований на захист власних ринків.

«Новий» регіоналізм, натомість, відстоює ідею «відкритого» регіоналізму», який акцентує економічну взаємозалежність держав та регіонів.

Науковці часто виокремлюють цей фактор на говорять про концепцію «відкритого регіоналізму» як самостійну теорію регіональної організації, яка полягає в запровадженні на рівні регіонів принципів ринкової економіки та узгодженні економічного розвитку з потребами глобалізації та інтернаціоналізації світової економіки.

По-четверте, «старий регіоналізм» орієнтується на вирішення проблем безпеки та питань економіки, тоді як «новий» регіоналізм» більш функціональний, він також зосереджується на вирішенні питань екології, соціального життя, фінансів.

По-п'яте, акторами «старого» регіоналізму є держави, а основною складовою міжнародних відносин – відносини між державами. У реаліях «нового» регіоналізму, крім держав, цими акторами можуть бути недержавні організації та інституції, а також міжрегіональні утворення, які складаються з групи держав.

Попри застосування протиставлень у визначеннях «нового» та «старого» регіоналізму не слід розглядати новий регіоналізм як пряму альтернативу «старому».

Його треба розглядати швидше як доповнення, розвиток старих форм регіоналізму, складову «гібриду» багатополярної світової системи. Ця система підтримується глобальними міжнародними інституціями, такими як ООН. Однак, в цій системі регіони, при сприянні держав, відіграють значну роль.

З огляду на це, найбільш помітною загальносвітовою тенденцією є розширення прав регіонів, що проявляється у передачі функцій з національного рівня на внутрішньодержавні структури.

У європейському просторі такий досвід формується багатьма країнами. Зокрема, у Бельгії здійснена федералізація, у Великій Британії відбулася передача значного обсягу повноважень центральною владою місцевим органам самоврядування.

Проте, феномен «нової регіоналізації» зачіпає адміністративний поділ і міжрегіональну конкуренцію.

Найбільш суттєвим є те, що формування регіонів не обмежується національними кордонами, а може включати певну частину території однієї або більшої кількості країн. Такі процеси набули найбільшого поширення в Європі, що особливо яскраво проявилось у створенні єврорегіонів.

Разом з тим, в умовах нового регіоналізму загострюється конкуренція між регіонами різних рівнів за розвиток ресурсного потенціалу і забезпечення вищого добробуту населення.

З огляду на внутрішні процеси у глобальному просторі можна очікувати переростання нових тенденцій у самоформування нових і ліквідацію наявних регіонів.

Рушійною силою такого «творчого руйнування» шумпетерського типу можуть стати кластери, які, об'єднуючи місцевих гравців, стикаються з адміністративними перешкодами внаслідок неспівпадіння інтересів менеджерів центральних і територіальних органів управління.

Як відзначає Т. Баль-Вожняк, «в ринковій економічній системі держава на даний час відіграє допоміжну роль, незалежно від переважаючого типу координаційної структури.

Проблема координаційних функцій держави призводить не тільки до її обмеженої участі в економічних процесах, але й свідчить про ненадійність координаційних дій державних установ та альтернативних витрат на цей процес, що виражено категорію трансакційних витрат. Це твердження у загальному трактуванні цілком можна адресувати і до органів територіального типу. Розглядаючи роль кластерів у рамках теорії «нового регіоналізму», треба враховувати два напрямки їх створення.

З одного боку, вони ініціюються державними, муніципальними та місцевими органами влади. У цьому випадку, як правило, мережа підпорядковується принципам менеджменту програмно-цільового управління, що відповідає переважно філософії планових економік, і обмежується кордонами компетенції відповідного органу територіального управління.

Інший підхід пов'язаний з ініціативою бізнес-структур, для яких треба не лише узгоджувати і формувати ланцюг взаємодії у напрямку досягнення мети об'єднання, а й переконувати адміністрацію регіону/регіонів у доцільності кластеризації.

При цьому неминуче починає діяти бюрократичний фактор, який може стримувати процеси створення кластеру. Вихід з цього «замкненого кола» варто пошукувати у створенні нових регіонів на території дії кластеру.

При цьому ймовірні два підходи, коли за новим регіоном закріплюватимуться переважно соціально-економічні функції, а надання послуг населенню, пов'язаних з інформаційно-правовим забезпеченням (РАГС, міліція, нерухомість і т. і.) залишиться за «старим регіоном».

Кластери як територіальні утворення можуть розвиватися в рамках парадигми «нового регіоналізму» у нетрадиційних ракурсах для сучасної вітчизняної економічної географії. Це не означає, що геопростір як фізичний атрибут (географічна відстань) втрачає своє значення.

Проте, для економіки він лишається лише необмеженим «контейнером» «броунівського» руху бізнес-процесів.

У його середовищі формується гомогенний геопростір регіональних середовищ (наповнювачів) соціально-економічних, політичних, юридичних і екологічних інституцій у вигляді відносин, норм та органів адміністративного, економічного і громадського статусу.

Геопростір регіональних середовищ за принципом російської «матрьошки» наповнюється мережею, що визначає географічне положення у системі сучасних гео економічних, геополітичних, гео екологічних та геодемографічних відношень і дій. Це є «мережевий» простір, в якому існує кіберпростір як геопростір всесвітнього «павутиння» або як мережа мережі.

В залежності від стану розвитку цих просторів можуть формуватися кластери, форми яких визначатимуться місцевими особливостями.

При цьому, як відзначає В. М. Андерсон, провідна роль у досягненні конкурентоспроможності регіонів належить економіко-географічним кластерам, тобто

сконцентрованим за географічною ознакою групам взаємозалежних підприємств, спеціалізованим постачальникам послуг, а також зв'язаним з їхньою діяльністю некомерційним організаціям і установам, що конкурують, але разом з тим і взаємодоповнюють один одного. Кластери спроможні створити критичну масу, необхідну для конкурентного успіху у визначених галузях і, як наслідок, у відповідних регіонах.

Теоретично правомірно передбачити й інші процеси при розвитку ідеї «нового регіоналізму». В нинішніх умовах виникає певна підпорядкованість регіонів викликам глобалізації, яка з часом буде посилюватися.

Якщо ж функціонування адміністративних регіонів виявиться неспроможним відповідати на глобальні виклики, це засвідчить моральне старіння існуючого адміністративного ділення, що потребуватиме нових підходів з переходом на досконаліші, точніше, сучасніші форми. Очевидно, поступово руйнуватиметься вікова незмінність адміністративних утворень.

Регіони в умовах глобалізації повинні набути нових якостей, які дозволять їм отримати статус стратегічних гравців світового ринку з тим, щоб трансформуватися в активні автономні суб'єкти міжнародної системи конкурентної взаємодії. Проте, для цього в майбутні десятиліття у розвитку форм регіоналізму треба буде пройти через мережу перетворень і трансформацій.

Найбільш показовим у цьому відношенні є досвід Фінляндії, де відбулися процеси перетрансформування регіональних структур знизу за умови, що нові структури представлятимуть інтереси щонайменше 20,0 тис. мешканців. Нині такі процеси відбуваються в Естонії, де до 2017 року місцеві регіональні органи повинні здійснити об'єднання і реорганізацію за своїми рішеннями.

У разі ж, якщо територіальні громади не дійдуть консенсусу, рішення мають прийняти центральні органи влади. В якості різновиду морального старіння адміністративного ділення і створених на його основі структур доцільно поставити проблему банкрутства територіальних органів управління. У даному аспекті виникне потреба розділення неспроможності управління регіоном виборчим органом та його виконавчими організаціями і «за старіння» діючої системи.

В залежності від причини є два варіанти рішень: перевибори і формування нового регіонального утворення.

Якщо політичні партії неспроможні висунути програму подолання регіональної депресивності, виникає потреба у включенні механізму конкуренції з його елементами санації та зміни адміністративного ділення. Для цього виду банкрутства підійшла б форма протекторату іншими регіонами та елементами, що використовуються на міжнародному рівні у разі оголошення дефолту певної держави. Зрештою, в аспектах відносин кластерів і регіонів виникає ще одна лінія конкуренції.

Ці структури, з одного боку, приречені взаємодіяти, адже успіхи кластерної організації є основою вирішення соціально-економічних проблем регіону.

З іншого боку, бюрократичний механізм регіонального управління може «пробуксовувати» або елементарно гальмувати розвиток економіки кластеру. Для таких ситуацій має бути розроблена система розв'язання суперечностей. В якості механізму вирішення проблем розвитку кластерних систем організації виробництва та регіонального розвитку може розглядатися включення механізму об'єднання великих регіонів у краї. Цей аспект вже попав у коло зору українських дослідників, хоча він на набрав достатнього поширення.

Як зазначає І. Брикова, «подальшого комплексного аналізу потребує механізм впливу глобальних процесів суспільного розвитку на позиціонування регіонів в ієрархії міжнародних конкурентних відносин та, відповідно, визначення факторів підвищення крайової конкурентоспроможності в умовах глобальної конкуренції. Крім того, великого значення набуває проблематика розробки теоретичних основ стратегії підвищення міжнародного конкурентного статусу національних країв у довгостроковій перспективі»

Активізацією регіоналізації державної політики, а саме делегуванням значної кількості управлінських повноважень та координаційних функцій з національного на крайовий рівень. Прикладами виступають процеси федералізації в Бельгії або передача значного обсягу повноважень центральною владою місцевим органам самоврядування у Великій Британії.

Отже, глобалізація надає національним регіонам статусу стратегічних гравців світового ринку, перетворюючи їх на активних автономних суб'єктів міжнародної системи конкурентної взаємодії. Саме в даному контексті особливої актуальності набуває проблематика забезпечення конкурентоспроможності національних регіонів як їх здатності відповідати на виклики глобального середовища, визначаючи, створюючи та розвиваючи локальні конкурентні переваги.

### **13.5 Місце України в системі нового регіоналізму**

Аналіз глибинних процесів євроінтеграційного розвитку на нинішньому етапі реформування всієї системи управління Українською державою є важливим, насамперед, для розуміння об'єктивних тенденцій формування національних механізмів управління політичними та соціально-економічними процесами, становлення національної стратегії та впровадження адекватної державної політики.

До таких процесів на сучасному етапі розвитку держави слід віднести передусім формування інноваційних економічних, політико-правових та соціальних інтеграційних стратегій наднаціонального, національного та регіонального співробітництва з посиленням акцентів щодо регіоналізації суспільних відносин.

Значення децентралізації державної влади посилюється в умовах зростання в масах популярності курсу на європейську інтеграцію, на європейську демократичну традицію, на європейський правопорядок.

Рада Європи вже з початку п'ятдесятих років минулого століття в свою політичну програму занесла захист місцевої і регіональної автономності, які є ефективними формами демократичної децентралізації державної влади.

Найважливішими документами, що визначають основи місцевої і регіональної демократії в країнах, що входять до Ради Європи, є «Європейська хартія місцевого самоврядування», прийнята в 1985 році, а також проект «Європейської хартії регіонального самоврядування», прийнятий у червні 1997 року. Україна, підписавши без усяких обмежень Європейську хартію місцевого самоврядування, взяла на себе зобов'язання дотримуватися закріплених у ній положень.

Однак на практиці наше законодавство не в змозі повністю налаштуватися на європейські стандарти. І передусім це стосується практичного розв'язання проблеми децентралізації, впровадження ефективної моделі місцевого і регіонального самоврядування.

Фактично в Україні досі діє централізована система влади і управління, яка суттєво стримує ініціативу територіальних утворень, а отже, і їх саморозвиток. У наявності очевидна суперечність між намірами владних структур і їх бездіяльністю щодо змін теперішньої територіальної організації влади в нашій державі. Ряд політиків, у тому числі і ті, що перебувають сьогодні при владі, все ще вважають децентралізацію загрозою єдності і цілісності України.

Спотворене тлумачення поняття територіальної організації держави заохочує їх до збереження чинної централізованої системи управління територіями. Використовуючи методи психологічного тиску на велику частину громадян нашої держави, які навряд чи розбираються у всіх тонкощах теорії держави і права, такі «захисники» єдності України звинувачують в сепаратизмі тих, хто виступає за якісно нову територіальну організацію влади у державі.

Одна з перешкод на шляху розв'язання проблеми територіальної організації держави – неправильне розуміння принципу унітарності, який трактується як максимальна

консолідація влади у центрі, що на практиці обертається обмеженням повноважень регіонів у загальнодержавному розвитку і застосуванням щодо них «середньоарифметичного» підходу, який, зрозуміло, нікого не може задовольнити.

Про це вже свідчить протест населення територіальних одиниць проти реформи територіального устрою, запропонованого урядом.

У проекті закону «Про територіальний устрій України» нічого не говориться про статус територіальних одиниць, про їх функції і повноваження, про взаємовідносини центральної і місцевої влади в територіальних одиницях, про територіальну децентралізацію.

У зазначеному законопроекті легко проглядається суто механічний підхід щодо питань об'єднання населених пунктів у громади, укрупнення районів і т.п. Закономірно, що законопроект викликав опір більшості територіальних громад України.

Загалом проблеми регіонального розвитку зумовлені недостатністю ресурсного забезпечення, відсталістю економічних процесів, несприятливими історико-географічними передумовами розвитку, малоефективною системою управління, невідпрацьованим механізмом використання наявних ресурсів тощо.

Проблема здійснення народовладдя на місцевому рівні впирається перш за все у обмежені бюджетні можливості територіальних громад.

Глибину фінансових проблем, які постали перед самоврядуванням в Україні, демонструє низка цифр. Рівень бюджетного забезпечення місцевого самоврядування (у євро на душу населення на рік) становить: у Швеції – 2500, у Чехії та Польщі – майже 1600, в Україні – трохи більше 100. Причому, коли в м. Києві ця цифра сягає майже 400 євро, в обласному центрі Хмельницькому – 20, а в районному центрі Старокостянтинові – 8. А за цим – реальні можливості (чи, точніше, неможливість) вирішувати конкретні питання життя людей.

Звідси випливає першочергове завдання – здійснення реформи місцевого самоврядування та реформи територіального устрою держави. І в цьому сенсі реформа місцевого самоврядування має стати ключем щодо здійснення політичної реформи в душі народовладдя. Без неї не вдасться сформувати систему ефективною, відповідальною, посправжньому народної республіканської влади, здатної діяти в інтересах людей.

Досі існує якийсь нез'ясований, без логічного обґрунтування острах розширення повноважень регіонів. Противники регіоналізму вважають це рухом до створення «удільних» князівств і навіть до розпаду єдиної держави. Тим часом, об'єктивний аналіз показує, що Україна є країною багатонаціональною, багатомовною, поліконфесійною, має різновекторні економічні інтереси регіональних еліт. Як справедливо підкреслюють окремі вчені і політики, історично територія України формувалася з різних частин, які протягом певного історичного часу перебували у складі, а отже, і під впливом таких держав, як Польща, Росія, Австро-Угорщина, Румунія, Чехословаччина. Саме ці обставини і зумовили соціально-економічні, ментальні, культурні, конфесійні, лінгвістичні і т.п. відмінності різних регіонів України.

Державна політика має полягати не у невинуватому придушенні цих об'єктивних реалій, а в їх перетворенні з чинника потенційної небезпеки на чинник, що зміцнює єдність держави.

З тим, що регіоналізація як форма децентралізації в жодному разі не є загрозою територіальній цілісності держави підтверджує і європейський досвід, з цим погоджується західна політична думка.

Децентралізація сприяє ефективній інтеграції держави як єдиного цілого. Місцевий і регіональний рівні виступають свого роду протидією всемогутності центральної державної влади, її зазіханням на народне волевиявлення.

Свободи громадян при такому державному устрої, який передбачає місцеву і регіональну автономність, досягає вищого рівня свого розвитку і захисту. Це справедливо

не тільки з погляду розширення прав на участь у політичній діяльності, але і з огляду створення нормальних життєвих умов у місцевих і регіональних масштабах.

Той, хто сьогодні вбачає у регіоналізації сепаратизм, не розуміє того, що вдало проведена регіоналізація, наділяючи регіони правом на власне законодавство і самоврядування, може протидіяти сепаратистським тенденціям.

Понад те, в ситуації, коли між окремими регіонами, з одного боку, і державою, з іншого, встановлюються тісні економічні і політичні відносини, питання про відокремлення знімається з порядку денного.

Потрібно також зазначити, що порівняння економічної ефективності централізованих і децентралізованих держав свідчить про економічні досягнення в тих країнах, в яких значна частка державних завдань вирішується на місцевому і регіональному рівнях. Найяскравішим прикладом цього є Сполучені Штати Америки.

Таким чином, найбільш прийнятним сьогодні для України є проведення політики регіоналізації, за якої центральна влада буде займатися виключно вузьким колом питань, що мають загальнодержавне, стратегічне значення.

До їх числа можна віднести, зокрема, вироблення і реалізацію стратегії загального економічного розвитку країни, здійснення структурної, інвестиційної, фінансової і зовнішньоекономічної політики, регулювання територіальних народногосподарських пропорцій, рівнів соціально-економічного розвитку регіонів і визначення економічного районування України, проведення соціально-демографічної, природно-ресурсної і містобудівної політики, розробку міжрегіональних вимог і стандартів, норм і нормативів, гарантування безпеки країни, захист її інтересів на міжнародній арені, підтримку правопорядку.

#### **Питання для самоконтролю:**

1. Чим характеризується поняття «глобальна держава»?
2. Які існують глобальні проблеми сучасності?
3. Якими є основні шляхи вирішення глобальних проблем сучасності?
4. Які основні напрямки інтернаціоналізації світової економіки існують?
5. Що таке міжнародна економічна інтеграція?
6. В чому проявляється різниця між «старим» та «новим» регіоналізмом?
7. Хто належить до суб'єктів світового господарства?
8. Яке місце займає Україна в системі нового регіоналізму?

**Література:** [3] С. 164-179; [18] С. 181-205; [19] С. 19-28; [21] С. 56-69; [22] С. 76-81; [23] С. 41-45; [26] С. 94-102; [29] С. 23-33; [35] С. 17-148; [37] С. 119-197; [38] С. 110-187; [40] С. 90-95.



## ЛЕКЦІЯ 14. СТРАТЕГІЧНІ АЛЬТЕРНАТИВИ МІЖНАРОДНИХ КОМУНІКАЦІЙ

1. Соціально-культурне середовище міжнародної економіки.
2. Економічне середовище міжнародної економіки.
3. Правове середовище міжнародної економіки.

### 14.1. Соціально-культурне середовище міжнародної економіки

Існування, функціонування і розвиток будь-якого явища залежить, як від внутрішньої будови, внутрішньої статури, внутрішніх рушійних сил, так і від умов, які впливають на це явище із зовні.

Середовище міжнародних економічних відносин – це система умов і факторів існування міжнародних економічних зв'язків. Таке середовище можна поділити на внутрішнє та зовнішнє.

Внутрішнє середовище – це внутрішня будова системи міжнародних економічних відносин, що разом з її законами функціонування й розвитку може бути представлено як набір таких елементів:

- зовнішньоекономічна діяльність країн та їх суб'єктів;
- управління міжнародними економічними процесами, регулювання міжнародної економічної взаємодії;
- форми та рівні міжнародних економічних відносин;
- внутрішні закони розвитку міжнародної економіки, тобто ті явища і процеси, що відбуваються у світовій економіці та мають чітко виражений причинно-наслідковий характер.

Зовнішнє середовище – це система зовнішніх умов, у яких розвиваються міжнародні економічні відносини, та система факторів, що формують мікро- та макромотивацію поведінки суб'єктів світогосподарської взаємодії та визначають ефективність їх участі у міжнародному поділі праці. Зовнішнє середовище має певну структуру. За характером воно поділяється на: умови й фактори прямої (безпосередньої) дії та умови й фактори непрямої (опосередкованої) дії.

Фактори безпосередньої дії характеризуються тим, що міжнародні економічні відносини без них не можуть функціонувати (міжнародні організації, торгові представництва, міжнародні правові норми).

Навколишнє середовище міжнародних економічних відносин як система факторів безпосереднього впливу на існування та розвиток світової економіки називається інфраструктурою міжнародних економічних відносин.

Завданням інфраструктури є забезпечення ефективного функціонування об'єктів і суб'єктів міжнародної економіки та спрямованість на оптимізацію їх взаємодії.

Фактори непрямої дії характеризуються тим, що їх зміни безпосередньо й одразу не впливають на розвиток міжнародних економічних відносин (розробка нових родовищ корисних копалин, політичні непорозуміння, наукові відкриття, збільшення чи зменшення народжуваності тощо).

За сферами впливу зовнішнє середовище поділяється на: природно-географічне; політико-правове; економічне; соціально-культурне.

### 14.2. Економічне середовище міжнародної економіки

Саме міжнародна політика має більший вплив на розвиток міжнародних економічних відносин, ніж внутрішня політика – на розвиток національної економіки, оскільки національна економічна система у більшості країн складалася протягом тривалого часу, і набула ознак самодостатності. Тому раптова зміна внутрішньої економічної політики не може відразу помітно змінити напрям її розвитку. Світове господарство склалося пізніше й ще знаходиться на стадії формування, тому помітно реагує на зміни міжнародної політики.

Крім того, міжнародні економічні відносини функціонують на більш відповідальному рівні дотримання правових і договірних норм, порушення яких мають значно помітніші і відчутніші наслідки.

Загалом до економічного середовища МЄВ можна віднести стан розвитку економічного потенціалу країн і стан інтегрованості держав у світове господарство.

До основних факторів посилення економічної взаємозалежності країн слід віднести: міжнародну спеціалізацію економічної діяльності країн; спільність економічних інтересів країн (рівень життя, оптимальність виробництва, збереження ресурсів тощо); глобальні проблеми людства.

В сучасних умовах розвитку світового господарства набуває значення технологічна складовій економічного середовища, яка, перш за все, характеризується рівнем енергозабезпечення країни, наявністю і розгалуженістю транспортної мережі, інформативним забезпеченням економічної діяльності, можливостями втілення у виробництво високих технологій та ін.

Найголовніші умови та фактори, що впливають на розвиток міжнародних економічних відносин, пов'язані з нерівномірністю розташування природних ресурсів, з їх наявністю чи відсутністю у різних країнах. Наявність ресурсів тісно перекликається з різноманітністю кліматичних умов, яка сприяє розвитку міжнародного поділу праці, а відповідно, відіграє визначальну роль у розвитку МЄВ. Досить значну роль відіграють такі фактори, як величина території країни і кількість населення. Чим менша країна, тим більшою є потреба у її спеціалізації. Великі ж країни, як правило, багаті на природні ресурси і мають широкий спектр кліматичних умов, що нівелює проблему ресурсів.

Не менш важливу роль відіграє розташування країни щодо інших країн та світових торговельних шляхів. Країни, що знаходяться на їх перехресті, як правило, спеціалізуються на наданні посередницьких послуг фінансового, комерційного й транспортного типу. Це обумовлює термін – "геополітичне розташування", що означає розташування країни щодо інших країн, регіонів, транспортних шляхів (водних, сухопутних, повітряних), а також щодо зіткнення різноманітних інтересів суб'єктів світового господарства.

Природно-географічні умови існування та розвитку міжнародних економічних відносин є первісними відносно інших умов, що входять у середовище МЄВ.

### **14.3 Політико-правове середовище МЄВ**

**Політико-правове середовище МЄВ** характеризується, по-перше, наявним в кожній країні політико-правовим режимом та системою управління й регулювання економіки, та, по-друге, міжнародною політико-правовою системою.

Політико-правовий режим характеризується розгалуженістю гілок влади на законодавчу, виконавчу та судову. Однак, потрібно врахувати і наявні моделі політичного устрою. Переважною моделлю сьогодні виступає республіканська форма правління (понад 150 країн), яка може бути парламентсько-президентською або президентсько-парламентською. Також існує монархічна (понад 30 країн) форма правління, королівство як форма правління діє в 6 країнах, князіння – в чотирьох. Окремо можна виділити: герцогство, султанат, емірати і папську республіку [16].

Складовою політико-правового середовища виступає рівень політичної стабільності, що враховує наявність політичних партій, політичних інститутів і рівень демократії, яка може бути по формі правління пряма, представницька, конституційна, соціальна, тоталітарна.

Система управління та регулювання економікою визначається рівнем політичного ризику, який залежить від наявності або відсутності в країні заборони (обмеження) на імпорт, перевезення й конвертування валютних надходжень, можливу націоналізацію, експропріацію та інші негативні явища, що стримують рух інвестиційних коштів.

Виділяють такі групи ризиків: майнові, пов'язані з втратою власності; функціональні, що виникають у результаті поточної зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів МЄВ; ризики переміщення, які виникають у зв'язку з переказом доходів через національні кордони.

Політико-правове середовище враховує й зовнішню політику країн; рівень та якість законодавчого забезпечення регулювання зовнішньо економічних відносин.

**Питання для самоконтролю:**

1. Чим характеризується соціально-культурне середовище міжнародної економіки?
2. Чим характеризується економічне середовище міжнародної економіки?
3. Чим характеризується правове середовище міжнародної економіки?
4. Що є основними завданнями Партнерства у сфері стратегічних комунікацій?
5. Чим характеризується природно-географічне середовище МЄВ?

**Література:** [3] С. 180-224; [11] С. 113-156; [18] С. 206-267; [21] С. 70-95; [35] С. 149-174; [37] С. 198-226.

## ЛЕКЦІЯ 15. ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ РИНКІВ ПРАЦІ

1. Лібералізація економіки, як глобальна тенденція міжнародних відносин.
2. Міжнародна міграція робочої сили
3. Нові форми зайнятості і гнучкість робочої сили.
4. Глобальні ринки робочої сили.

### 15.1. Лібералізація економіки, як глобальна тенденція міжнародних відносин

Глобальній рецесії 2008-2009рр. передувала епоха розквіту неоліберальної доктрини. Її початок був пов'язаний з ідеями «рейганоміки» та «тетчеризму», найбільш відомими гаслами яких була відома трійка – «приватизація, дерегуляція та лібералізація». Не визнати її дієвості у той час просто неможливо.

Адже вона виступила складовою не лише економічного успіху, що дозволив подолати стагфляцію 1970-х років, а й тріумфу ринкових економік, кінця ери «холодної війни», нищівної поразки в ній колишнього СРСР, його союзників та їх явної неспроможності впоратися із системними проблемами власної господарської моделі. Для решти світу неоліберальний концепт було запропоновано у вигляді Вашингтонського консенсусу, який уособив 10 ключових принципів вдалої економічної політики (таблиця нижче «Початковий та поліпшений варіанти Вашингтонського консенсусу»), перелічених у 1989–1990рр. Дж. Вільямсоном.

Вживаючи прикметник «Вашингтонський», він прямо підкреслив приналежність принципів консенсусу як до політичних кіл Вашингтону, включаючи членів Конгресу США та високопосадовців американської адміністрації, так і до технократів – співробітників міжнародних фінансових інститутів, що базувалися у столиці Сполучених Штатів, економічних агентств уряду США, Федеральної резервної системи та мозкових центрів «правого спрямування».

На практиці Вашингтонський консенсус майже відразу став сприйматися як маніфест прихильників вільного ринку. І хоча для його автора це виявилось несподіваним, проте теза Дж. Вільямсона, що Вашингтонський консенсус є «капіталізмом вільного ринку», який пропонується всьому світу, не залишила місця для сумнівів щодо його теоретичного наповнення та практичного змісту.

Завдяки світовій захопленості, фактично всі 1990-ті роки пройшли під ознакою безроздільного домінування ідей неолібералізму. У постсоціалістичній Європі їх практичне втілення набуло мабуть найбільш екстремальних рис – «шокова терапія» не лише увібрала у себе основні атрибути консенсусу, а й посилила їх вимогою якнайшвидшої реалізації. Проте реальність виявилася складнішою за теоретичні уявлення. Так, на пострадянському просторі постулати консенсусу залишили спогади не стільки про «терапію», як про «шоки».

За думкою Дж. Стігліца, це було дивним, оскільки радянська економіка вважалася вкрай неефективною, внаслідок чого перехід до ринкових умов господарювання мав принести їй не довготривалий занепад, а швидке прискорення.

У Латинській Америці щорічні темпи зростання реального ВВП у 1990-х роках становили 3%, що було кращим результатом за 2%, які спостерігалися протягом «втраченого десятиліття» (1980-ті роки), але значно менше, ніж 5% (і більше), що мали місце у 1960–1970-х роках. Це явно контрастувало із зусиллями регіону щодо скорочення бюджетних дефіцитів від 5% до 2% ВВП, зменшення інфляції до однозначних рівнів, чотириразового зниження торговельних тарифів, відмови від валютного контролю та контролю за операціями поточного рахунку, а також приватизації упродовж 1988–1997рр. понад 800 компаній, у т.ч., банків, електростанцій, телекомунікаційних систем і навіть доріг, а також установ водопостачання та охорони здоров'я.

Попри це, в регіоні спостерігалось зростання безробіття, соціальної нерівності та зневіри у реформи. На цьому тлі азійська криза 1997-1998рр. та її поширення на низку постсоціалістичних та латиноамериканських країн (Росія, Україна, Бразилія, Аргентина та інші) стала повною несподіванкою саме для Вашингтонських інституцій, ім'я яких і носив консенсус. Аналіз його прорахунків – окрім відомої критики Дж. Стігліца – виявив відсутність уваги до ринкових та державних інститутів, захопленість «макроекономічною ортодоксією», байдужість до соціальної політики, брак торговельної підтримки з боку індустріальних країн, зневагу до технологічного розвитку тощо.

Наприкінці 1990-х років необхідність суттєвого розширення концепції Вашингтонського консенсусу стала очевидною і для міжнародних фінансових організацій. У 1999р. виконавчий директор МВФ М. Камдесю констатував, що «на початку переходу [до ринку постсоціалістичних країн] було мало ясності» й «не було генерального плану та відповідного ... досвіду».

На сьогоднішній день державна політика країн-членів і партнерів ОЕСР стикається з неймовірно великою кількістю ризиків і викликів соціально-економічного характеру. До таких викликів належать, наприклад, невпевнене посткризове відновлення національних економік, міграційна криза, яка охопила більшість європейських держав, стійкий рівень безробіття, зростаюча соціальна диференціація, нестабільність сектору міжнародних та державних фінансів.

Отже, на поточний момент існує об'єктивна потреба у пошуку нових джерел зростання для досягнення стійкого інклюзивного економічного розвитку з метою підвищення добробуту суспільства, на чому, зокрема, було наголошено на останньому Всесвітньому економічному форумі в Давосі у 2018р.

## **15.2 Міжнародна міграція робочої сили**

Виникнення і розвиток міжнародного ринку робочої сили є результатом зростання міжнародної мобільності двох головних факторів виробництва – капіталу і праці.

Підвищення міжнародної мобільності капіталу в соціальному плані означає, що він пред'являє тепер попит не тільки на робочу силу країни свого базування, а й на іноземну робочу силу, яка нерідко має певні переваги порівняно з національною. Попит на іноземну робочу силу почав помітно зростати тоді, коли виник масований експорт приватного виробничого капіталу й почалося створення у всіх країнах підприємств з використанням місцевої робочої сили.

У структурі міжнародного ринку праці вирізняються два найзначніші сегменти. Перший сегмент охоплює робочу силу, яка характеризується відносно постійною зайнятістю, стабільністю трудових навичок, високим рівнем кваліфікації й зарплати, а також доволі чіткою ієрархією кваліфікації. Це загалом привілейований шар працівників з розвинутих країн, а також країн із середнім рівнем розвитку (Сінгапур, Тайвань, Гонконг). Наймання працівників у такі організації відбувається на чисто міжнародній основі і, як правило, з урахуванням лише професійної придатності. Цей ринок праці має певну тенденцію до розширення з огляду на зростання міжнародних зв'язків та загострення глобальних проблем. Другий доволі великий сегмент міжнародного ринку праці – робоча сила, яка походить з районів світу з відносно низьким рівнем економічного розвитку. Серед цих працівників треба відмітити нелегальну робочу силу, чималі потоки якої спрямовуються в індустріальні країни, зокрема США. До цієї категорії працівників можна приєднати також «екологічних біженців», котрі через катастрофічні природні умови (наприклад, посуха) змушені покинути свої насажені місця, шукати роботу в інших країнах та регіонах.

Міжнародна трудова міграція відіграє надзвичайно важливу роль у розвитку країн Європи, враховуючи демографічні зміни на континенті, стрімкі зрушення в економіці, яка дедалі більше потребує як висококваліфікованих так і низько кваліфікованих робітників. Однією з причин сталого економічного піднесення багатьох країн світу протягом

останнього десятиріччя є швидкі темпи зростання ефективної глобальної робочої сили, кількість якої, за даними МВФ, збільшилася з 1980-х рр. в 4 рази, не в останню чергу за рахунок вихідців із Індії та Китаю. За прогнозами до 2050 року, зі збільшенням світового населення працездатного віку на 40 %, чисельність робочої сили надалі зростатиме.

Очевидно, що й надалі регулювання переважної більшості проблем трудової міграції залишатиметься компетенцією країн-членів. Однак, вже сьогодні на рівні Союзу лунають думки про необхідність консолідації національних політик у цій сфері, зокрема в питаннях, що стосуються запровадження простіших, швидших та прозоріших процедур допущення працівників з третіх країн на ринок праці ЄС.

Крім того, вже сьогодні пропонується забезпечити можливість трудящим-мігрантам перетинати кордони різних країн-членів об'єднання з метою працевлаштування. Ці сигнали можна сприймати як позитивні. Однак, для їх реалізації на практиці необхідне досягнення солідарної політичної волі країн-членів, що в найближчій перспективі навряд чи буде досягнута.

Питання імміграційної політики держави дедалі більше привертають увагу пересічних громадян, що виявляється у результатах парламентських та президентських виборів у країнах ЄС, де неабиякого поширення набуває анти-імміграційна риторика. Так, прем'єр-міністр Великої Британії Гордон Браун нещодавно наголосив на тому, що британські робочі місця повинні займати британські працівники. Опозиційні консерватори також наполягають на зменшенні обсягів імміграції. І уряд, і опозиція запевняють, що вони, у міру можливостей, не допускать на свій ринок праці робітників із Болгарії, Румунії та інших нових країн-членів ЄС. Президент Франції Ніколя Саркозі неодноразово демонстрував свої анти-імміграційні погляди. Так, новий закон, прийнятий у листопаді 2007 року, дозволить процедуру аналізу ДНК родичів іммігрантів, які претендуватимуть на приїзд до Франції у за схемою возз'єднання родин.

Однак, формуючи імміграційну політику, варто враховувати демографічні та економічні аспекти, адже зменшення кількості та старіння працездатного населення, зростаючий дефіцит висококваліфікованих та низько кваліфікованих кадрів, більша гнучкість та відкритість економіки вказують на необхідність залучення трудових іммігрантів. Крім того, у недалекому майбутньому робітники з 12 нових країн-членів отримають право проживати та працювати у будь-якій країні ЄС. Наразі в ЄС надають перевагу циклічній (тобто тимчасовій) міграції.

Для полегшення тимчасового в'їзду висококваліфікованих трудових мігрантів та їхніх родин із третіх країн схвалено запровадження блакитної картки. Частка трудових мігрантів з найвищим рівнем кваліфікації у ЄС становить лише 1,7 % усієї робочої сили, вдвічі нижче ніж у США, а конкуренція навколо них посилюється.

З іншого боку, висококваліфіковані фахівці, перш за все, намагаються мігрувати до країн з динамічною економікою, що забезпечило б кар'єрне зростання та високий рівень зарплатні, а блакитна картка навряд чи додасть Європі динамізму.

Що ж стосується менш кваліфікованих працівників, варто згадати іспансько-марокканський пілотний проект, що триває останні 2 роки, за яким марокканці на кілька місяців приїждять на конкретні види робіт у сільському господарстві, готельному бізнесі і т.д., а потім повертаються на батьківщину.

При цьому контракти підписуються заздалегідь, а подорож частково фінансується Євросоюзом. Як наслідок, 10 000 марокканських трудових мігрантів легально і вчасно повернулися на батьківщину.

Наразі планується ще один подібний проект в Італії, в рамках якого фермери на півдні країни зможуть наймати робітників з Тунісу чи Єгипту. До подібних схем прагнуть долучитися Україна і Молдова. У разі успішної реалізації згаданих проектів варто було б збільшити їх масштаби, а країнам-членам ЄС зрештою встановили квоти на імпорту зарубіжної робочої сили. ЄС планує відкрити центри зайнятості та мовної підготовки у північній Африці, щоб запропонувати легальний шлях до роботи в Європі.

Однак, така схема циклічної міграції вже запроваджувалася раніше, і навряд чи принесе очікувані вигоди.

У 1955 році розпочалася німецька програма гостьових робітників, за якою спочатку залучалися працівники з країн південної Європи та північної Африки, а згодом і з Туреччини. Подібні схеми застосовувалися у Франції та Нідерландах переважно для працівників з країн північної Африки.

Проблема у тому, що дані програми не підходять для сучасних умов та гнучких ринків країн імміграції. За відсутності чіткого регулювання вказаних схем приймаючі країни зацікавлені в тому, щоб тимчасові мігранти залишалися на довші строки. Роботодавцям не вигідно кожні півроку навчати нових фахівців, а працівники прагнуть мати постійну роботу та вищий рівень зарплатні.

Так, переважна більшість гостьових робітників, що приїхали в Європу із Туреччини та країн північної Африки у 1960-70-х роках не лише залишилися там, а й перевезли туди свої родини.

Важливим моментом є створення фінансових стимулів для повернення мігрантів на батьківщину із завершенням контрактного періоду. У даному випадку ключову роль відіграватиме міждержавна співпраця. Крім того, суттєве значення мають нові технології: ідентифікаційні картки, бази даних з біометричними даними, системи на кшталт американської E-Verify, що дозволяє роботодавцям з'ясувати, чи має працівник право на перебування в країні. Найбільша проблема полягає у відсутності стимулів для тимчасових іммігрантів інтегруватися у приймаюче суспільство у стислі строки.

За умов легального в'їзду без перешкод мігранти зазвичай повертаються на батьківщину через рік чи два.

Легкість перетину кордону сприяє розвитку маятникової міграції, яка є усталеною практикою для громадян багатьох європейських країн. Так, німці, британці, скандинавці проводять частину року у теплих країнах, а потім повертаються на батьківщину. Такого роду рух можна стимулювати, надаючи робітникам багаторазову візу на декілька років.

Однак, будь-якого роду циклічна міграція ускладнює процес інтеграції мігрантів. Динамічність міграційних процесів та розвиток новітніх технологій (кабельне телебачення, порівняно дешеві телефонні та відео розмови) уповільнюють темпи пристосування мігрантів до мови та цінностей країни призначення.

Вважається, що мігранти другого покоління досконало володіють мовою приймаючої країни, хоча між собою спілкувалися рідною, однак у третьому поколінні вони переходять на мову приймаючої країни і повністю асимілюються з її населенням.

Одним із основних методів регулювання міграційних процесів є укладення міжнародних договорів як у рамках двосторонніх домовленостей (Франція і Алжир, Німеччина і Туреччина), так і на рівні міжнародних угод, метою яких є введення умов для переміщення робочої сили (Шенгенська угода).

Крім того, двосторонні угоди укладаються як на рівні двох країн, так і на рівні установ та організацій, де основним центральним органом виступають відомства у справах міграції.

З цією метою в усіх країнах створені державні органи, що вирішують питання переміщення робочої сили через державні кордони. Дані органи працюють як у складі органів міністерств внутрішніх справ (Австрія, Чеська Республіка, Кіпр, Естонія, Фінляндія, Німеччина, Греція, Латвія, Литва, Польща, Португалія, Словаччина, Словенія, Болгарія, Румунія, Великобританія), міністерств праці та соціальної політики (Іспанія), міністерств юстиції (Угорщина, Ірландія, Мальта, Нідерланди, Швеція), в рамках кількох служб (Франція, Італія) або як незалежні інституції (Бельгія, Данія, Люксембург). Функції органів з питань міграцій суттєво відрізняються, оскільки в одних країнах їх повноваження визначаються в рамках одного питання, в той час як в інших – охоплюють цілий спектр обов'язків. Таким чином, у країнах діє така система органів:

1. З питань міграції (у Фінляндії, Греції, Норвегії, Іспанії – це Управління у справах іноземців; у Італії, Словаччині та Швейцарії – міграційне бюро; у Литві та Бельгії – міграційні департаменти).

2. З питань міграції та набуття громадянства країни (Бюро громадянства та міграції (Латвія), Бюро імміграції та національності (Угорщина), Департамент міграції та цивільної реєстрації (Кіпр), Служба з міграції та натуралізації (Нідерланди, Словенія)). 3. З питань міграції та надання притулку (Департамент з питань міграційної політики та надання притулку (Чеська Республіка), Федеральне бюро з питань міграції та у справах біженців (Німеччина)).

Світова економіка Світова економіка та управління національним господарством та управління національним господарством .

4. З питань прикордонного контролю та по роботі з іноземцями (Департамент імміграційної політики та прикордонного контролю (Австрія), Служба по роботі з іноземцями та прикордонного контролю (Португалія)).

5. З питань репатріації та по роботі з біженцями (Бюро з питань репатріації та іноземців (Польща), Департамент у справах громадянства та біженців (Мальта)). При регулюванні міграційних процесів використовується цілий ряд інструментів, обмежень та домовленостей.

Основними критеріями усіх механізмів є кваліфікаційний рівень мігрантів, віковий ценз, стан здоров'я, соціальна приналежність та юридичний статус. Так, Люксембург активно стимулює міграцію висококваліфікованих спеціалістів у сфері фінансів та банківської справи, Ірландія заохочує міграцію спеціалістів з інформаційних та комп'ютерних технологій, архітекторів, інженерів-будівельників. Швеція проводить попередній психологічний та медичний огляд іноземних працівників перед їх наймом на роботу.

В багатьох країнах не допускаються іноземці, які мали судимість або належать до певної політичної партії. Франція заохочує сімейну інтеграцію. Німецький уряд установив обмеження щодо міграції іноземців у певні регіони з високим рівнем навантаження ринку праці. Якщо ретельніше розглянути основні інструменти управління міграційними процесами, то можна виокремити такі способи регулювання:

1. Обмеження відповідно до визначених критеріїв (дозвіл на роботу обмежується певним терміном через введення жорстких критеріїв поновлення контракту і скорочення переліку громадянських прав, зокрема на збори, асоціації, возз'єднання сімей).

2. Заборона міграції.

3. Стимулювання міграції лише певної категорії мігрантів (система квот, яка передбачає щорічне надання заявок щодо найму за кордоном робочої сили).

4. Помірковані обмеження (проведення легалізації мігрантів).

Регулювання міграційних процесів передбачає ряд обмежень. Це і пряме квотування, часові обмеження (визначається термін перебування мігрантів), фінансові обмеження (щорічні квоти для інвесторів, що вкладають певну суму в країну), як уже згадувалося професійно-кваліфікаційні обмеження (заохочується міграція на малооплачувані, непрестижні види робіт, спеціалістів рідкісних професій, висококваліфіковані спеціалісти), штрафні санкції (порушення норм трудового законодавства), регулювання зарплати мігрантів, встановлення митних внесків чи бар'єрів.

Окрім обмежень щодо міграційних потоків діє система стимулів та пільг. Наприклад, надання пільг певним категоріям мігрантів (національна приналежність), стимулювання репатріації мігрантів, програми матеріальної компенсації, програми професійної підготовки, щоб полегшити умови повернення мігрантів на батьківщину, програми економічної допомоги регіонам масової еміграції.



Методи та засоби реалізації міграційної політики країн здійснюють залежно від ситуації на ринку праці і передбачають як заходи стимулювання міграції в умовах дефіциту робочої сили, так обмеження у зв'язку із перенасиченням ринку праці.

Так, з позитивної точки зору, відкрита міграційна політика країни сприяє припливу в країну студентів, науковців, бізнесменів, підприємців, кваліфікованих і низько кваліфікованих спеціалістів та спричиняє возз'єднання родин. Однак з іншого боку, разом із міграцією виникає проблема з нелегальним напливом мігрантів, тероризмом, наркоторгівлею та торгівлею зброєю, експлуатацією праці, посиленням ксенофобських настроїв тощо.

Прикордонний контроль є основним елементом у боротьбі з нелегальною імміграцією і з транскордонною злочинністю.

Міграції впливають і на національну структуру населення. У ХХ столітті було 3 «хвилі» зовнішньої міграції. Третя хвиля у 90-ті роки відзначається від'їздом освічених, висококваліфікованих людей.

Міграційні процеси які протікають на території України мають свої особливості. В першу чергу, процеси які відбуваються в країні останнім часом значною мірою відрізняються від міграційних процесів з якими України зустрічалася в умовах адміністративно-командної економічної системи, а отже за незначний проміжок часу не було напрацьовано чітких механізмів державного регулювання, як в будь якому транзитивне суспільстві відбувається постійний рух та видозміни, причому не завжди на краще.

Свою специфіку мають майже всі види міграції наявні в Україні, як то довгострокова міграція, сезонна міграція, маятникова міграція в середині країни – спричинена нерівномірністю економічного розвитку регіонів, сезонністю робіт тощо, так і зовнішня та міждержавна міграція, спричинена незначним рівнем оплати праці та відсутністю робочих місць в країні та ін.

Якщо внутрішня міграція породжує такі проблеми як збільшення навантаження на транспортні та водо каналізаційні системи міст, зокрема таких як Київ, Одеса та цілих регіонів, наприклад Автономна Республіка Крим, яка стає Меккою сезонної міграції з початком курортного сезону - до яких спрямовано потік внутрішніх трудових мігрантів, то масштаби і наслідки зовнішньої міграції є неоднозначними.

З одного боку це величезні надходження валютної грошової маси яка поступає в економіку держави шляхом внутрішніх інвестиції заробітчани, з іншого боку це відтік робочої сили.

На даний час в Україні не має точних даних стосовно обсягів зовнішньої трудової міграції. Що в першу чергу пов'язано з значним рівнем латентності міграційних процесів, наявності значної нелегальної трудової міграції.

Приблизний рівень зовнішньої міграції за оцінками фахівців варіюється від 2 до 2,7 млн. осіб [2], в інших джерелах до 5 млн. осіб [3], іноді від 3 до 7 млн. осіб [4].

Зовнішня трудова міграція. При обмежених можливостях працевлаштування і низькій заробітній платі чимало економічно активних громадян України, передусім у віці 20-49 років, стають трудовими мігрантами. Понад 80% учасників трудових міграцій не мали постійної роботи в Україні і ще 7% перебували в неоплачуваних відпустках.

Отримання можливостей роботи за кордоном хронологічно збіглося з початком економічного спаду і стало засобом поліпшення не тільки економічного становища, а й соціального статусу, особливо у сільській місцевості та невеликих містах західних регіонів. Не змінилася на краще ситуація з працевлаштуванням і з початком економічного зростання. Понад те, за оцінками Нацбанку, обсяги переказів заробітної плати робітників, які працюють за кордоном менше 1 року, останніми роками збільшилися у 2,2 рази, а тих, хто працює за кордоном більше 1 року, – вдвічі. Тимчасові поїздки українських громадян за кордон стали об'єктивною реальністю і, без сумніву, масовим явищем, масштаби якого, за оцінками, становлять близько 2 млн. осіб на рік. При цьому за сприянням офіційних

посередників за кордоном працевлаштовано лише трохи більше 40 тис. осіб. Водночас, виходячи з фінансових потоків, зменшується зайнятість іноземної робочої сили в Україні.

Найчастіше трудовими мігрантами стають особи з професійно-технічною та повною середньою освітою. Малоосвічені люди через низьку кваліфікацію мають заздалегідь невеликі шанси працевлаштування за кордоном, а високоосвічені прошарки менше зацікавлені в цьому через кращі можливості працевлаштування в Україні. Українські трудові мігранти-чоловіки зайняті переважно малокваліфікованою працею, зокрема на будівництві, сільськогосподарських роботах тощо. Галузева структура зайнятості жінок-мігрантів у різних країнах різна залежно від потреб національних економік. Загалом наші співгромадяни займаються переважно роботами, які мало сприяють підвищенню їхньої кваліфікації, набуттю навичок, потрібних для майбутньої продуктивної діяльності в Україні.

Основними центрами тяжіння українських трудових мігрантів є Росія (40-50%), Польща (15-20%), Чехія (10-15%), Італія (майже 10%), Португалія (4-6%). У цілому понад 90% загального потоку трудових мігрантів припадає на країни СНД (Росія і частково Білорусь), країни Вишеградської групи (Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина) та держави Південної Європи.

Тривалість перебування наших громадян на роботі за кордоном становить у середньому близько шести місяців. Оскільки в трудових міграціях бере участь майже 10% економічно активного населення, то пропозиція робочої сили громадян України за межами нашої держави складає 5% від загальної пропозиції робочої сили. Таким чином, сучасна трудова міграція не тільки зменшує масштаби пропозиції робочої сили на українському ринку праці, а й знижує її якість.

Проблема міжнародної міграції безпосередньо пов'язана з проблемою формування ринку праці в країні. Україна стоїть на порозі глобальної демографічної катастрофи, статистичні порівняння з іншими країнами світу свідчать, що за основними показниками природних змін населення – народжуваності, смертності, природного приросту Україна займає останні місця навіть серед країн колишнього соціалістичного табору. Характеристики процесів старіння населення країни не дають жодних підстав для оптимістичних прогнозів та сподівань на інтенсивне природне відтворення населення. Позитивні тенденції збільшення народжуваності останніх років навряд чи зможуть вирівняти ситуацію на краще, а нова хвиля економічної кризи не залишає жодного шансу для таких сподівань.

Єдиною реальною альтернативою досягнення демографічного оптимуму та усунення демографічних проблем на території держави є міграційні процеси. У зв'язку з чим окрім прибуття на ринок праці держави нової робочої сили виникає ціла низка проблем, які потребують вирішення. Прикметне, що бажання емігрувати до України спостерігається переважно серед представників азіатських та африканських країн Азії та Африки в яких рівень життя значно нижчий ніж в Україні.

Представники цих країн прибуваючи в Україну намагаються зберегти власні культурні традиції та віросповідання намагаючись налагоджувати при цьому нові взаємозв'язки в середині країни.

### **15.3. Нові форми зайнятості і гнучкість робочої сили**

Нові форми праці – це організаційно-правові способи та умови використання інтелектуальної праці, які характеризуються відсутністю або модифікацією однієї або декількох ознак класичних трудових відносин, а саме появою особливих трудових договорів, згідно з якими змінюється спосіб найму працівників, здійснюється гнучке правове регулювання діджиталізованих відносин у сфері праці; трансформацією уявлення про робоче місце у звичайному розумінні цього елемента організації праці; можливістю використання такого графіку роботи, який дає змогу оптимізувати робочий час працівника.

Отже, з посиленням згаданих вище тенденцій виникає необхідність класифікації нових форм праці інтелектуальних працівників. Найбільш важливими ознаками такої класифікації слід вважати робоче місце, графік роботи, спосіб найму працівника.

Робоче місце є одним з класичних елементів організації трудових відносин. У процесі трудової діяльності працівник постійно чи тимчасово перебуває на робочому місці, яке зазвичай визначається на підставі трудового договору. Нині цей елемент зазнав суттєвих трансформацій.

В умовах діджиталізації економіки інтелектуальний працівник має можливість виконувати роботу поза межами традиційного офісу.

Основними чинниками, що впливають на трансформацію робочого місця, є доступність смартфонів та планшетів, поширення корпоративних програм, які дають змогу використовувати е-працівникам власні пристрої.

За критерієм робочого місця можна виокремити такі форми зайнятості.

1) Надомна форма зайнятості, за якої інтелектуальні е-працівники постійно або частково виконують роботу вдома з використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) віддалено від головного офісу.

2) Мобільна форма зайнятості, за якої інтелектуальні е-працівники виконують трудові (зокрема, посадові) обов'язки частково або повністю поза межами основного місця роботи (офісу, дому), у відрядженнях, на об'єктах клієнтів, у телецентрах, телекотеджах або коворкінг-центрах, використовуючи ІКТ для підтримки online-зв'язку з головним офісом.

Залежно від основного місця роботи інтелектуального працівника мобільна форма зайнятості диференціюється так: – мобільна офісна зайнятість – форма мобільної зайнятості, за якої інтелектуальний е-працівник перебуває поза межами основного місця роботи в офісі більше 20% робочого часу; – мобільна не офісна (фрілансерна) зайнятість – форма мобільної зайнятості, за якої інтелектуальний е-працівник виконує роботу на конкретному робочому місці, але поза межами офісу, зазвичай у відрядженні, переміщуючись з одного місця призначення в інше.

Мобільна неофісна праця набуває нині поширення в телецентрах, телекотеджах, коворкінг-центрах. Названі види організації неофісної мобільної зайнятості вимагають більш детального розгляду. Праця в телецентрах передбачає виконання робіт зі спеціально обладнаного телекомунікаційними технологіями місцевого бюро, що дає змогу людям, які не бажають працювати вдома, уникати витрат і незручностей, пов'язаних з поїздками на роботу й назад, а також заощаджувати час.

Телецентри мають комерційну мету. Вони можуть належати як одній, так і декільком корпораціям. Компанії також можуть орендувати окреме робоче місце для власного працівника.

Сутність такої схеми організації робочого місця полягає в тому, що орендар платить тільки за робоче місце, а користується цілим офісним центром разом з іншими орендарями, які використовують робочі місця на тих самих умовах.

При цьому в одному офісному приміщенні можуть одночасно працювати декілька невеликих компаній або індивідуальних підприємців, сфери діяльності яких різняться.

Організація праці на основі телекотеджів особливо важлива для тих регіонів, де відсутні великі підприємства, через що обмежені можливості працевлаштування (здебільшого йдеться про сільську місцевість).

У телекотеджах праця розрахована на певний вид висококваліфікованих кадрів, які бажають скомбінувати сільський стиль життя з доступом до інформаційних бізнес-потоків.

Коворкінг-центри організують працю людей у загальному робочому просторі та забезпечують гнучкий графік їх роботи.

При цьому такі центри враховують, що працівники мають різну можливість використовувати свій час для роботи.

Зростання вартості нерухомості у великих містах зробило індивідуальну оренду економічно недоцільною для підприємців-початківців та фрілансерів.

На відміну від телецентрів, коворкінг-центри стали стійкою формою самоорганізації, яка заснована на взаємодопомозі та обміні досвідом між представниками різних професій.

Як правило, праця у коворкінг-центрах є привабливою для мобільних професіоналів, незалежних підрядників або людей, які часто подорожують.

Коворкінг розглядають як продукт діджиталізації економіки та світового ринку праці. Він сприяє зростанню ролі креативного класу та технічної інтелігенції, посилюючи тенденцію до аутсорсингу.

Наступним елементом організації класичних трудових відносин, який зазнає модифікацій в умовах діджиталізації економіки, є графік роботи. Вдосконалення засобів зв'язку, зростання потоків інформації, асиметрія часу, віддаленість місця проживання інтелектуальних е-працівників від головного офісу – усі ці тенденції сприяють поширенню гнучких форм зайнятості, таких як праця на умовах неповного робочого часу (part-time work), на умовах гнучкого графіку роботи (flextime work), строкова тимчасова праця.

Отже, сталий графік роботи як один з елементів організації класичних трудових відносин поступово втрачає своє значення в сучасній економіці.

Новітні форми праці, класифіковані за критерієм графіку роботи працівника, представлені так.

**1) Праця на умовах неповного робочого дня.** За цієї форми зайнятості визначальною вимогою до е-працівника є виконання певного обсягу робіт, а не тривалість робочого дня або його певних часових меж.

**2) Праця на умовах гнучкого графіку роботи.** Особливістю такої форми організації праці є право е-працівника самостійно визначати графік роботи в межах встановленої підприємством загальної кількості робочих годин (протягом робочого дня, тижня, місяця). Така система дає можливість підприємству залучати висококваліфікованих кадрів з різних країн світу та працювати майже безперервно, а працівникам – налаштовувати графік роботи залежно від власних потреб. **3) Строкова тимчасова праця (праця на умовах строкових трудових договорів).** Це форма організації праці, заякої працівник винаймається на певний термін для виконання певного виду та обсягу робіт. Разом з трансформацією таких важливих елементів організації трудових відносин, як робоче місце та графік роботи, в умовах діджиталізації економіки та світового ринку праці суттєвих змін зазнає також спосіб найму працівників. Цей елемент організації трудових відносин має велике значення, тому що він визначає права та обов'язки роботодавця й найманого працівника.

В умовах формування цифрової економіки спосіб найму працівників істотно модифікується, проте його сутність, яка полягає в опосередкуванні взаємовідносин сторін трудового договору, залишається незмінною. Це дає змогу застосовувати оновлений спосіб найму працівників під час використання запозиченої праці на умовах аутсорсингу та краудсорсингу, а також позаштатного залучення працівників на умовах аутстафінгу та самозайнятості у вигляді фрілансу.

**Аутсорсинг** – форма запозиченої праці, яка передбачає передачу на підставі договору певних видів та функцій виробничої підприємницької діяльності однією компанією іншій. До компаній, що надають послуги аутсорсингу персоналу, звертаються тоді, коли необхідно підібрати персонал для короткострокового або одноразового проекту, для виконання сезонних робіт або коли немає можливості розширювати штат компанією-замовником. Однак останнім часом аутсорсинг персоналу розглядається як можливість передачі аутсорсеру функцій з підбору та найму персоналу на довгостроковій основі. Компанія-аутсорсер бере на себе обов'язки з пошуку, набору, навчання, контролю за якістю роботи персоналу, який працює на умовах аутсорсингу, а замовник лише визначає

завдання, які потрібно виконати, та здійснює оплату за надані послуги. Нині віддати на аутсорсинг можна практично будь-які функції, але зазвичай на умовах аутсорингу працюють юристи, бухгалтери, фахівці у сфері ІТ, секретарі та офісменеджери, кадрові працівники, перекладачі.

У цифровій економіці компанії-замовники очікують інноваційних послуг від компаній-аутсорсерів. Цінність, а не вартість послуги є новим ключовим показником, що впливає на розвиток аутсорсингу.

Згідно з даними дослідження «2016 Global Outsourcing Survey: Outsourcing accelerates forward» 70% компаній-аутсорсерів використовують автоматизацію когнітивних процесів або роботизовані технології для поліпшення результатів аутсорсингу.

Згідно з прогнозом «Deloitte Consulting LLP» будуть спостерігатись такі тренди у сфері аутсорсингу:

1) автоматизація когнітивних процесів стане ключовою технологією, яка буде формувати основу аутсорсингу бізнес-процесів та забезпечить прискорене перетворення послуг та розширення можливостей обслуговування клієнтів;

2) розумні клієнти, здатні інтегрувати нові технології від різних постачальників для розширення бізнесу, будуть основними споживачами аутсорсингових послуг;

3) надання послуг на умовах аутсорингу через використання хмарних технологій. Нині формується нова модель надання послуг, яка базується на автоматизації когнітивних процесів, Інтернеті речей та цифровому управлінні ІТ. Використання інноваційного аутсорсингу буде сприяти зростанню цінності послуг тих організацій, які вже впроваджують інноваційні методи у своїй діяльності. Поява нових технологій приведе до зростання кількості зайнятих на умовах аутсорсингу.

**Краудсорсинг** – форма запозиченої праці, яка передбачає залучення зовнішніх відносно компанії інтелектуальних е-працівників за опосередкування інформаційних технологій задля ефективного та оперативного вирішення завдань, які постають перед бізнесом, державою та суспільством загалом.

**Аутстаффінг** – позаштатне залучення е-працівників, які надають від імені виконавця певні послуги (роботи) за місцем розташування замовника та не вступають з ним безпосередньо в будь-які правові відносини (цивільноправові, трудові). Аутстаффінг передбачає оформлення частини співробітників у штат сторонньої компанії, яка виступає в ролі формального роботодавця для персоналу компанії-замовника, забезпечує ведення кадрової роботи, нарахування та виплату заробітної плати, перерахування податків, а також дотримання норм законодавства з усіх питань трудових відносин. Для компанії-замовника існує низка переваг щодо використання аутстаффіngu, таких як можливість регулювання чисельності працівників без втрати висококваліфікованих кадрів; оптимізація витрат на утримання персоналу; можливість застосування спрощеної системи оподаткування в результаті скорочення штатних одиниць; використання на тимчасовому проєкті заздалегідь відібраних працівників; ефективне задоволення тимчасових потреб необхідною кількістю трудових ресурсів у різних компаніях, що входять в одну систему.

Таким чином, особливість теперішнього часу полягає в тому, що в глобалізованому суспільстві формується світовий ринок праці, де чітко простежується тенденція діджиталізації трудових відносин. Під впливом розвитку цифрових технологій спостерігається поширення нових форм праці, а саме організаційно-правових способів та умов використання інтелектуальної праці, які характеризуються відсутністю або модифікацією однієї чи декількох ознак класичних трудових відносин, а саме появою особливих трудових договорів, згідно з якими змінюється спосіб найму працівників та здійснюється гнучке правове регулювання діджиталізованих відносин у сфері праці; трансформацією уявлення про робоче місце у звичайному розумінні цього елементу організації праці; можливістю використання такого графіку роботи, який дає змогу оптимізувати робочий час працівника.

#### 15.4. Глобальні ринки робочої сили

**Світовий ринок праці** – це складна економічна система, що модифікується під впливом динаміки попиту та пропозиції трудових ресурсів на світовому ринку; під впливом особливостей становлення ціни на робочу силу, формування умов та розміру оплати праці, специфіки соціального захисту; кількісного та якісного руху та розміщення робочої сили в різних країнах світу; відмінностей у національних підходах щодо відтворення робочої сили, її професійної підготовки та перекваліфікації. В умовах глобалізації національні ринки праці швидко втрачають свою замкненість та відокремленість, стають складовими світового ринку праці.

Тенденції розвитку світового ринку праці корелюються із загальними тенденціями та трендами стадій економічного циклу (спад, депресія, економічне піднесення, «пік»), залежать від демографічної ситуації в країні та у світі, від характеру та спрямованості структурної перебудови економіки країн та інтеграційних угруповань країн світу.

До базових тенденцій розвитку світового ринку праці наприкінці другого десятиріччя XXI ст. належать: реформування системи оплати праці, тенденція до загального зростання рівня оплати праці при збереженні суттєвих розбіжностей у розмірах заробітної плати (погодинної та місячної) для розвинутих країн світу та країн, що розвиваються. Базовим трендом для світового ринку праці є активізація процесів трудової міграції як на ринках розвинутих країн світу, так і на ринках країн, що розвиваються.

Трудова міграція у XXI ст., переважно, набуває характеру легальної, офіційної трудової міграції, а її сегменти змінюються у бік зростання попиту на робочу силу на ринках країн ЄС та Азії. Найбільш динамічно на світовому ринку праці зростає попит на висококваліфікованих спеціалістів, діяльність яких пов'язана з інноваціями.

Так, у XXI ст. майже у всіх країнах зростають податки, розширюється база оподаткування, більшою мірою зростають податки опосередковані, пов'язані з оподаткуванням обігу. Натомість, процес «вирівнювання» оплати праці в різних країнах світу відбувається повільно, має «інерційний» характер, що відповідає економічним інтересам тих країн, які прагнуть залучати на свої ринки праці іноземних фахівців, трудових мігрантів. Так, і досі розбіжності у рівнях мінімальної заробітної плати свідчать на користь трудової міграції до розвинутих країн світу.

Мінімальна заробітна плата в деяких країнах ЄС та в Україні (станом на 01.01.2019 р., у національних грошових одиницях) Країна ЄС Мінімальна заробітна плата Гривневий еквівалент Німеччина 1560 євро 48360 грн Польща 2250 злотих (519 євро) 16400 грн Чехія 13350 крон (513 євро) 16300 грн Словаччина 520 євро 16500 грн Литва 555 євро 17500 грн Естонія 675 євро 21300 грн Україна 131,58 євро 1 євро=31,7141 грн (на 01.01.2019, НБУ) 4173 грн.

Основні тенденції розвитку світового ринку праці формуються під впливом базових пріоритетів реформування світового ринку праці, становлення уніфікованих правил, нормативів та стандартів розвитку як для національного, так і для світового ринку праці. У XXI ст. нормативно-правове забезпечення функціонування світового ринку праці (та його складових – національних ринків праці) охоплює наступні напрямки та стратегічні пріоритети. Захист прав працюючого населення, тобто «захист праці».

Механізмами реалізації цього напрямку є: встановлення правил, норм та умов прийому на роботу та звільнення працівників з роботи; недопущення будь якої дискримінації (за віком, статтю, релігійними уподобаннями та ін.) при прийомі на роботу та звільнення працівників з роботи.

Оподаткування працюючих, найманих працівників. Механізми дії: встановлення єдиних для країни, уніфікованих норм оподаткування; визначення об'єктів оподаткування, платників податків (працівників та/або роботодавців), визначення умов, суб'єктів та порядку сплати податків, у т.ч. соціальних внесків; недопущення подвійного оподаткування трудових мігрантів.

Встановлення соціальних гарантій для найманих працівників, працюючого населення, у т.ч. йдеться про оплату лікарняних, оплату відпустки, визначення умов оплати праці нормових та позанормових годин, роботи у нічну зміну та у вихідні. Законодавче закріплення соціальних гарантій, соціального захисту працюючого населення (у т.ч. виплати по безробіттю, виплати у зв'язку із народженням дитини, порядку надання матеріальної допомоги, виплат лікарняних, виплат у зв'язку із смертю працюючого через нещасний випадок на виробництві).

Такі механізми дії встановлюються роботодавцем, керуючись нормами усталеного в країні (або ж у інтеграційному угрупованні країн) трудового права і за участі профспілок. Легалізація ринку робочої сили, нарахування та офіційні виплати «білої» заробітної плати (у т.ч. встановлення стандартів та норм оплати праці).

Механізми реалізації: встановлення мінімального розміру оплати праці (місячна та погодинна оплата праці), врахування співвідношення між зростанням продуктивності праці та темпами зростання оплати праці (рівнем заробітної плати). Встановлення офіційної тривалості робочого часу.

*Механізми дії:* встановлення тривалості робочого тижня, тривалості відпочинку найманого працівника, унормування роботи працюючого у позанормовий робочий час, у нічну зміну.

У розвинених країнах світу у 2018 р. і надалі прослідковується тенденція переходу до 4-х денного робочого тижня; поширюються практика «фріланс», робота на дому. Серед стратегічних пріоритетів розвитку світового ринку праці – унормування питань трудової міграції. У XXI ст. у світі зростає мобільність робочої сили; уніфікуються процеси захисту прав трудових мігрантів; унормовуються стандарти та умови роботи, соціальний захист трудових мігрантів.

Серед механізмів регулювання цієї сфери функціонування світового ринку праці – видача дозволів на працю для трудових мігрантів, «трудовах віз», унормування тривалості перебування трудових мігрантів на території приймаючої країни; запровадження квот та дозволів для прийому на роботу трудових мігрантів; механізм офіційної реєстрації, видача страховки для працюючих трудових мігрантів; врегулювання питань медичного страхування, виплат трудових мігрантів для набуття права на пенсійне забезпечення в країні-перебування після настання пенсійного віку; усунення подвійного оподаткування доходів трудового мігранта.

Серед адміністративних механізмів протидії нелегальній трудовій міграції – розробка та впровадження правил та норм депортації трудових мігрантів, запровадження стандартів та механізмів щодо легалізації тіньового ринку праці та мінімізації обсягів нелегальної трудової міграції у приймаючі країни.

Однією з базових тенденцій розвитку світового ринку праці є загострення проблем щодо працевлаштування найбільш «вразливих» верств ринку праці – молоді та людей передпенсійного та пенсійного віку, які прагнуть та можуть працювати.

Для вирішення проблеми працевлаштування молоді, в країнах ЄС запроваджують: дуальну освіту (коли навчання молоді чередується з роботою); впроваджують спеціальні державні програми надання «першого робочого місця», надають грантову підтримку «фрілансерів» та самозайнятості; діє підготовка та перекваліфікація працівників (на основі системи «освіта впродовж усього життя» (LLL)); підготовка робочої сили для сфери послуг на основі володіння навичками роботи з ІТтехнологіями; інституційна підтримка розвитку креативної економіки (культура, виставки, шоу-бізнес, артпроекти тощо) з відповідним пільговим оподаткуванням «фрілансерів».

У розвинутих країнах світу запроваджено податкові пільги щодо оподаткування прибутків підприємців, які створюють нові робочі місця та беруть на роботу молодь. Практикується і цілова державна фінансова підтримка надання освітніх послуг з перекваліфікації безробітних (насамперед – осіб до 35 років) та для людей передпенсійного віку.

На світовому ринку праці нормативно-правове забезпечення та інституційні нормативи функціонування національних ринків праці всіх цивілізованих країн світу поступово узгоджуються, уніфікуються із світовими стандартами. Адже країни світу отримують членство у міжнародних організаціях, що опікуються питаннями розвитку світового ринку праці, визнають міжнародні правила та норми його функціонування. Провідними міжнародними організаціями, які розробляють та впроваджують нормативно-правові інструменти регулювання світового ринку праці, а також врегульовують питання міжнародної трудової міграції (як складової розвитку світового ринку праці) виступають: Міжнародна організація праці (МОП); Комісія ООН по народонаселенню; Організація ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО); Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ); Міжнародна організація з міграції (МОМ); Управління верховного комісара у справах біженців (УВБК) при ООН; Система постійного нагляду за міграцією (CONEMI); Міжнародний комітет з питань міграції (СІМЕ) та інші міжнародні організації.

Поряд з адміністративними та економічними механізмами, що врегульовують функціонування світового ринку праці, міжнародні організації розробляють та успішно застосовують організаційні форми контролю та регулювання розвитку світового ринку праці.

*До організаційних форм забезпечення функціонування світового ринку праці належать:* - розробка та прийняття правових норм стимулювання розвитку світового ринку праці (йдеться про інституційно-правове забезпечення як рекомендаційного характеру так і обов'язкового до виконання всіма країнами світу); - планування (прогнозування), визначення стратегічних пріоритетів та цілей довгострокового розвитку світового ринку праці; - адміністративні методи міжнародного регулювання процесів розвитку світового ринку праці. У т.ч. застосування проти країн, які порушують міжнародні угоди, конвенції, не дотримуються міжнародних домовленостей адміністративних санкцій, заборон, накладання штрафів, запровадження режиму міжнародної ізоляції; позбавлення країни, що порушує міжнародні конвенції, угоди та ін. членства у міжнародних організаціях (як правило, на певний період); - міжнародна інституційна допомога (консультації, форуми, рекомендації тощо) та фінансова допомога країнам, які дотримуються міжнародних рекомендацій у сфері розвитку світового ринку праці (у т.ч. надання технічної допомоги, цільове фінансування проектів, гранти, безкоштовна гуманітарна та інша допомога за рахунок коштів благодійних організацій, «Червоний Хрест» ін.); - регулярний моніторинг (у т.ч. вибіркоче статистичне обстеження стану та ситуації у всіх секторах та напрямках, у всіх сферах розвитку світового ринку праці, у т.ч. на рівні регіональних ринків праці, на рівні національних ринків окремих країн світу (насамперед тих, до яких прямують трудові мігранти); налагодження інформаційного та аналітичного забезпечення – основи для поточного управління, прийняття обґрунтованих міжнародних управлінських рішень на короткострокову, середньострокову та довгострокову перспективу; - налагодження системи міжнародного контролю за розвитком світового ринку праці з огляду на недопущення будь-яких видів дискримінації, порушення прав та свобод людини (робочої сили, працівників) на світовому ринку праці; - організаційні заходи міжнародних організацій, спрямовані на легалізацію зайнятості на регіональних, національних та на світовому ринку праці, на детінізацію світового ринку праці в усіх країнах світу, на протидію розвитку «торгівлі людьми» та нелегальну експлуатацію робочої сили, припинення експлуатації дитячої праці; протидію всім формам дискримінації робочої сили, працівників та трудових мігрантів на світовому ринку праці тощо.

### **Питання для самоконтролю:**

1. Яким є вплив глобалізації на формування ринків праці?
2. В чому проявляється лібералізація економіки як глобальна тенденція міжнародних відносин?



3. Як відбувається міжнародна міграція робочої сили?
4. Які нові форми зайнятості Вам відомі?
5. Чим характеризується поняття «гнучкість робочої сили»?
6. Які глобальні ринки робочої сили існують?

**Література:** [11] С. 157-201; [18] С. 268-292; [21] С. 96-133; [35] С. 175-254; [37] С. 227-314; [45] С. 138-143.

## Використана література:

### Основна література

1. Анцелевич Г. О. Міжнародне право: Підручник / Г. О. Анцелевич, О. О. Покрещук . К.: Алерта, 2003. 410 с.
2. Державне управління перехідних суспільств в умовах глобалізації: Матеріали засідання міжнародного круглого столу. К.: Українські прапелі, 2001. 32 с.
3. Дещинський, Л.Є. Міжнародні відносини України: Історія і сучасність: Навчальний посібник. Ч.1. / Л.Є. Дещинський, А.В. Панасюк. Львів: Бескіт Біт, 2002. 224 с.
4. Інтерактивні методи навчання: Навч. посібник / За заг. ред. П.Шевчука і П. Фенриха. Щецін: Вид-во WSAP, 2005. 170 с.
5. Каленюк І. С. Університети в координатах глобального розвитку / І. С. Каленюк // Вища школа. 2009. № 9. С. 5–11.
6. Міжурядові регіональні організації: Навч. посібник / С. М. Боровик, В. С. Бруз, Б. І. Гуменюк та ін.; За ред. Б. І. Гуменюка. К.: Видав.-поліграф. центр; Київський ун-т; 2001. 199 с.
7. Мультикультуралізм як теоретична та практична проблема: орієнтири для освіти / Л. Горбунова [та ін.] // Філософія освіти. 2009. № 1-2. С. 184-225.
8. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : Педагогічна думка, 2016. 448 с.
9. Оборський Г.О. Концепція проектів інформаційного забезпечення освітніх систем для дистанційного навчання / Г. О. Оборський, О. Є. Колесніков // Інформ. технології в освіті, науці та вир-ві: зб. наук. пр. / МОН України, ОНПУ, Херсон. політехн. коледж. О., 2013. Вип. 4 (5). С. 9-16.
10. Овсій І. О. Зовнішня політика України: (від давніх часів до 1944 року): Навч. посібник для гуманітар. спец. вузів / І. О. Овсій. 2-ге вид., стереотип. К.: Либідь, 2002. 240 с.
11. Савельєв Є. В. Європейська інтеграція і маркетинг: Наукові нариси. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 482 с.
12. Сисоєва С. О., Кристопчук Т. Є. Освітні системи країн Європейського Союзу: загальна характеристика : навчальний посібник / С. О. Сисоєва, Т. Є. Кристопчук; Київський університет імені Бориса Грінченка. Рівне: Овід, 2012. 352 с.
13. Шепелєв М.А. Теорія міжнародних відносин: Підручник для студ. ВНЗ / За ред. Д. В. Табачника. К.: Вища шк., 2004. 622 с.

### Додаткова література

14. Біркович Т. Діяльність дипломатичних представництв України за кордоном: організаційно-правові засади/ Біркович Т. // Стратегія реформування системи державного управління на засадах демократичного врядування: матеріали наук.- практ. конф. за міжнар. участю (м. Київ, 31 трав. 2007 р.): У 4 т./ за заг. ред. О. Ю. Оболенського, С. В. Сьоміна. К., 2007. Т. 1. С. 151-152.
15. Борділовська О. Терористична загроза: події в Мумбаї і не тільки / О. Борділовська // Зовнішні справи. 2009. № 3. С. 40-43.
16. Борисенко О. П. Зовнішньоекономічна політика держави: концепція, стратегія, механізми реалізації: монографія / О. П. Борисенко. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2012. 402 с.
17. Вагапов В. Б., Гончаренко О. М., Косевцов В. О., Лисицин Е. М. Локальні конфлікти: методологічні засади досліджень // Стратегічна панорама. 2012. №1. ст. 19-28.
18. Войтович П. Формування зовнішньої політики України / П. Войтович // Актуальні проблеми європейської інтеграції: зб. ст. з питань європ. інтеграції та права / за ред. Д. Ягунова. О., 2009. Вип. 5. С. 76-81.
19. Гармашов І. Класифікація тероризму / І. Гармашов // Зовнішні справи. 2007. №11. С. 41-45.

20. Горобець І. Індія - Пакистан: проблема тероризму / І. Горобець // Зовнішні справи. - 2009. № 3. С. 36-39.
21. Горобець І. Новий етап історії Європейського Союзу / І. Горобець, А. Мартинов // Зовнішні справи. 2009. № 12. С. 5-7.
22. Горобець Р. Геостратегічні імперативи та ринок озброєнь Південної Азії на межі ХХ століття / Р. Горобець // Людина і політика. 2001. №3. С.94-102.
23. Гуменюк Б. Дипломатія доби глобалізації: нові виклики та завдання / Б. Гуменюк // Світогляд. 2009. № 1. С. 23-33.
24. Гуцман М. Я. Проблема силових інтервенцій у контексті боротьби проти міжнародного тероризму // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Вип.61. Ч.2. К.: Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2008. С.84-91.
25. Даниленко Л. І. Перспективи та виклики євроінтеграційних процесів для України: навч.-метод. матеріали / Л. І. Даниленко, І. В. Поліщук. К.: НАДУ, 2016. 132 с.
26. Зовнішня політика ЄС // Грицяк І.А. Правова та інституційна основи Європейського Союзу: підручник / І. А. Грицяк, В. В. Говоруха, В. Ю. Стрельцов; за заг. ред. М. Бойцуна, І. Грицяка, Я. Мудрого та ін. Х., 2009. Ч. 6. С. 461-535.
27. Мамонтова Е. Державний протокол та церемоніал як інструмент реалізації зовнішньополітичної стратегії держави / Е. Мамонтова // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць ОРІДУ / [голов. ред. М. М. Іжа]. О., 2009. Вип. 1 (37). С. 62-65.
28. Міжнародна економіка: Підручник / А. П. Румянцев, Г. Н. Климко, В. В. Рокоча та ін.; За ред. А. П. Румянцева. К.: Знання-Прес, 2013. 447 с.
29. Міжнародні системи і глобальний розвиток: підручник / Кер. авт. колективу О. А. Коппель; за ред. Л. В. Губерського, В. А. Манжоли. К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. 606 с.
30. Німченко А.В. Механізм прийняття рішень державними органами США щодо участі у миротворчій діяльності ООН // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Зб. наук. праць. Вип. 27 (Частина І). К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут міжнародних відносин, 2011. С.65-76.
31. Панасюк В. Україна як фактор збереження стратегічного балансу на євроатлантичному просторі / Панасюк В. // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. міжнар. відносини. 2016. Вип. 23. С. 90–95.
32. Перепелиця Г. М. Конфлікти в посткомуністичній Європі: Монографія. Київ: НІСД, 2013. 432 с.
33. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. К.: Генеза, 2004. 736 с.
34. Степко О. М. Проблеми інформаційного забезпечення миротворчої діяльності ООН // Політологічний центр при Київському національному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Політологічний Вісник. Вип.9. Київ 2011. С. 288-306.
35. Ткач В. Ю. Європейський ринок праці в системі міжнародної міграції трудових ресурсів // Економіка АПК. 2013. № 2. С. 138-143. О. Шаповалова // Зовнішні справи. 2009. № 12. С. 10-13